БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ ☆ ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES
НАРОДЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ ☆ MUSEE NATIONAL BULGARE

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

IV

FOUILLES ET RECHERCHES

IV

СОФИЯ ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА 1950

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

IV

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД
ДЕПОЗИТНА № 50 2723

ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

MUSEE NATIONAL BULGARE

Л/106. 2011 г.

FOUILLES ET RECHERCHES

IV

Пров. 1957 г.

СОФИЯ
1949

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

НАРОДЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

IV

СОФИЯ
1949

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

11234

904

СОФИЯ ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА 1949

ЗА „ОКАЧЕНИТЕ ПОРТРЕТИ“ В ЖИВОПИСТА НА ЕДНА ЦЪРКВА ОТ XII ВЕК

ИВАНКА АКРАБОВА

При нашето проучване на стенописите в църквата Св. Пантелеймон в монастира при с. Нерези до Скопие, се явиха много проблеми за разрешение. Един от тези проблеми представят медалионите с бюстови образи на светци изписани в двете източни кули и, преди всичко, бюстовите образи в четириъгълни рамки в северозападната кула (обр. 1).

Югоизточна кула. Върху долната извивка на арката, която е между наоса и югоизточната кула на църквата, са изписани два медалиона с бюстови образи на св. Дамян (север) (обр. 1_1) и св. Козма (юг) (обр. 1_2). На Козма е запазена само главата.

Медалионите тук, както и останалите и правоъгълните рамки с бюстови образи, са изобразени върху синьото поле, което служи за фон на стенописите; фонът вътре в медалиона с Дамян е розов с карминов отенък, а този с Козма — кобалтово резеда.

Западна стена. Върху западната стена на кулата, значи над същата арка гледана от изток на запад, е изписан медалион с бюстов образ на светец, който сочи с дясната ръка стъкленицата, която държи в лявата (обр. 1_3). Фонът вътре в медалиона е кобалтово резеда.

Северната стена. Непосредно над арката, която е между кулата и диаконика е изписан медалион с бюстов образ на светец. Фонът вътре в медалиона е кобалтово резеда.

Североизточна кула. Върху долната извивка на арката, която е между наоса и североизточната кула са изписани два медалиона с бюстови образи на св. Антипий (обр. 2_5) и св. Елевтерий (обр. 1_6). Фонът в първия медалион — кобалтово резеда, в втория — розово с лилав отенък.

Западна стена. Над същата арка, гледана от изток на запад, непосредно над извивката на арката, която е между кулата и наоса е

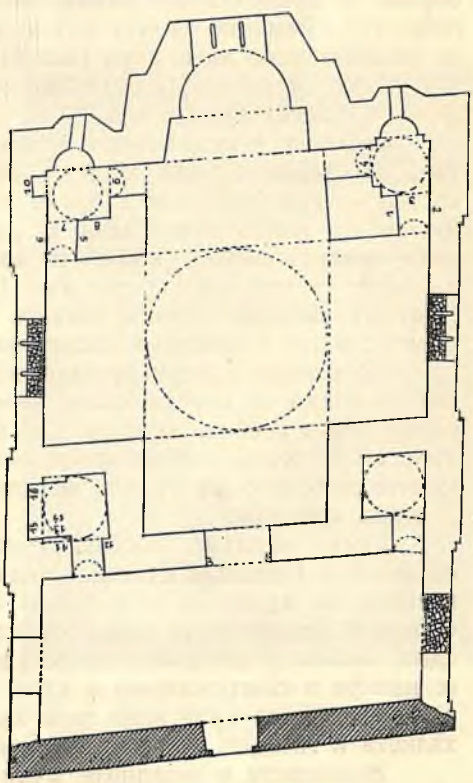

Обр. 1. Църква на манастира св. Пантелеймон при Нерези. План. (По Мавродинов),

изписан медалион с бюстов образ на светец, който благославя с дясната а в лявата ръка, която се подава под наметалото, държи затворена книга (обр. 1 7). Фонът в медалиона — резеда. Рамката — пруско синя.

В страни, непосредно до извивката на арката, почти по цялото нейно протежение, се намира бюстов образ на светец в правоъгълна рамка (обр. 1 8). Фонът в правоъгълната рамка е пруско син. Самата рамка-охра, ограничена от двете страни с бяла.

Бюстови образи на светци в правоъгълни рамки се намират също и в северозападната кула (вж. по-долу).

Южна стена. Непосредно над извивката на арката, между протезата и олтара е изписан медалион с бюстов образ на светец (обр. 1 3). Фонът в медалиона — розов с лилав отенък.

Северна стена. Над нишата има медалион с бюстов образ на светец (обр. 1 10).

Северозападна кула. Западна стена. Под правите фигури на светци намираме два бюстови образа в правоъгълни рамки. В дясната рамка (север) — св. Викентий (обр. 1 11), в лявата (юг) — образ на неизвестен светец, много разрушен (обр. 1 12). Рамката на св. Викентий е светла охра, ограничена с бяла. Фонът в рамката е тъмна охра. Същото и при втория.

Под Викентий намираме един под друг два бюстови образа на светци в правоъгълни рамки. Горната част на първата е разрушена (обр. 1 13). Рамката и фона и в двете — като при Викентий.

Северна стена. Под прави фигури на светци намираме два бюстови образа в правоъгълни рамки. В лявата рамка (запад) е св. Власий (обр. 1 15). Рамката, фонът и т. н. — като при Викентий. На горния край на рамката ясно личи клуп (халка) и гвоздей.

Дясната рамка (изток) с бюстов образ на светец (обр. 1 16). Рамката, фонът — като при Викентий.

Светците в медалионите и четириъгълните рамки са известните два типа на старец с бели коси и заострена брада и мустаци и на млад светец — голобрад или с брада и мустаци. Позите са също познатите на светец, който благославя с дясната ръка, в лявата държи затворена книга; светец, който в дясната държи кръс", а лявата пред гърдите; светец, който с две ръце (дясната над лявата) подържа свитък; един от светците сочи с дясната ръка стъкленицата, която държи в лявата; един в лявата и дясната и поотделно държи неясни предмети.

Облеклото е хитон и наметало. Хитоните са бели с лилави очертания, сенки от пруска синя, зелени и лилави. Наметалата са зелени с черни сенки и бели светлини или бели с зелени сенки, или също зелено наметало с черни и бели ивици покрай, които имитират козина. Епитрахилите са бели с жълти или зелени очертания, или с зелени сенки; всички с черни кръстове.

Както видяхме, бюстовият образ в медалион и правоъгълна рамка се явява в Нерези в кулите. Медалионите са изписани върху долната извивка на арките и непосредно над извивката на арките. Бюстовите образи в правоъгълни рамки са в северозападната кула, с изключение на един, който се различава от останалите с по-големия си размер и който се намира в североизточната кула. На една от правоъгълните рамки в северозападната кула ясно личи халка (клуп) и гвоздей, които имитират халката и гвоздея, посредством които рамката би била окачена на стената.

Живописта в западните кули е в доста лошо състояние и затова не знаем, дали не са били нарисувани клуп и гвоздей и при другите правоъгълни рамки.

☆

Още при първото ни посещение на Нерези, обърна ни особено внимание в северозападната кула правоъгълната рамка, на която ясно личат нарисувани гвоздей и клуп (обр. 1 15).

В този паметник от XII-я век, при проучването на който един много важен въпрос за разрешение е доколко той остава в рамките на строгия канон на класическата епоха на византийската живопис — епохата на Комнините — и доколко този паметник носи белезите вече на една преходна епоха, рамката в северозападната кула, на която фрескописецът рисува клуп и гвоздей и имитира картина в рамка закачена на стената, е от особено значение. Е ли това един от онези реалистични елементи, присъщи на изкуството от Ренесанса на Палеолозите?

Такива четириъгълни рамки, а също и медалиони с гвоздей и клуп ние намираме в Костницата на Бачковския манастир. Тук те са изобразени в олтарната апсида, непосредно под изображението Богородица с архангели в полукупола (обр. 2) и в апсидата на криптата, пак под полукупола, непосредно под Деисиса (обр. 3). Тези медалиони и четириъгълни рамки в Бачково са изобразени в редица от осем в горната църква, и седем в криптата, правилно разположени един до друг, на равни разстояния, като се редуват медалион с четириъгълна рамка. Гвоздеите и халките личат много ясно. Гвоздей и клуп на четириъгълна рамка е изобразен и в Спасова църква в Жича[1]. Между стенописите в Согханлий, Кападокия, гвоздеят и връвта на рамките са изобразени върху вдлъбнатото поле на купола[2]. В Санта Мария Антиква медалионите са изобразени като да висят на гирлянди зеленина, които в зигзагообразен мотив обикалят долната част на стената.

Така, мотивът медалион и четириъгълна рамка, окачени на стената посредством халка и гвоздей, е бил много разпространен в паметници повече или по-малко близки по епоха до нашия паметник. Този мотив се обособява като един от характерните елементи на тези паметници.

Нека се спрем на появата и историческото развитие на мотива.

Бюстовият портрет, неговото свързване с останалата част на декорацията е представяло винаги проблем за стенописеца от различните епохи. Още при създаването на бюстовия портрет, живописецът го включва в окръжност. Според Грюнайзен clipei scuti с образа на воина, притежател на щита, или щитовете дадени като дар на гръцките храмове в знак на почит или благодарност, са били про-

Обр. 2. Медалиони и четириъгълни рамки с образи в Костницата в Бачково. Апсидата.

[1] Вл. Петкович, Спасова църква у Жичи. Београд 1911, 63.

[2] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie. Paris 1928, 65.

Обр. 3. Медалиони и четириъгълни рамки в Костницата в Бачково. Крипта.

тотипът на медалиона[1]. Фуртвенглер, в проучванията си на портрети върху геми от елинистическата епоха, твърди, че именно в тази епоха се явява бюстът, и тук включен в кръгла рамка, което е втори етап в развитието на портретното изображение, гдето първия етап е само глава без бюст[2]. Рицо е противник на това твърдение. Според него, този характерен мотив — медалион с бюстов образ — съществува още в гръцкото изкуство от втората половина на V век. За нас няма значение, че паметниците, на които Рицо се основава, са малко известни монети — бюст на Аретуза върху драхма от Сиракуза и бюст на реката Хиперий върху една дидрахма от Камарина (преди 405-та година пр. н. е.). „Значи появата на бюстов образ в медалион се отнася с абсолютна сигурност към втората половина на V век“ заключава той[3]. Трябва да предположим, че през елинистическата епоха това е предпочитаната форма, което се доказва и от многобройните й копия в римската епоха. В края на III век пр. н. е., по-малко вероятно, в началото на следващия, медалионът е добил вече голямо разпространение. За това свидетелствуват новите находки в Чентурипе и проучването на този материал, заедно с всички негови известни до сега паралели в последната публикация на Рицо (обр. 4 и 5). Според него медалионите от Чентурипе, направени от теракота, с нарисувани върху тях бюстови образи, са служили за украса на стените, точно както рисуваните медалиони по помпейските стени. Какво са те в същност? Портрет в обикновения смисъл на думата или идеални типови образи? По този въпрос съществуват различни мнения. Според Рицо, теракотите от Чентурипе, както и помпейските медалиони, не са индивидуални портрети, но типови, т. е. образи създадени след продължителни и многократни наблюдения и възпроизведени с много живо чувство за реалност. По

Обр. 4. Медалиона „Глаукопис“ от Чентурипе. По Рицо.

[1] W. de Grüneisen, Le portrait. Rome 1911, 28.
[2] A. Furtwängler, Antike Gemmen III. Berlin 1900, 162.
[3] G. Rizzo, Ritratti di età ellenistica, Centuripae I. Roma 1940, 15.

повод един от тях, медалиона "Глаукопис", (обр. 4). Рицо отбелязва: „Това е портрет, но моделът не е позирал пред художника, нито може да се допусне, че някой художник ще приеме да прави портрет „по поръчка" и ще го изпълни върху един от тези медалиони от теракота или върху стена, изгубен сред толкова други елементи на декорацията, като при помпейските медалиони"[1].

В този хронологически ред в развитието на нашия мотив следва именно помпейският медалион. Медалионът в Помпей с „портрет" и със сцени е неразривна част от общото цяло и следва всяка промяна на четирите помпейски стила. При третия стил, медалионът се свежда до чисто декоративен мотив, елемент от онзи многоцветен килим, който представя помпейската стена през тази епоха. Тук именно трябва да търсим началото на неговото ново, чисто декоративно значение. Неговата нова функция е да разнообрази, на определени места, монотонността на плоскостта, да раздвижи и направи по-лека масата. Особено при медалионите с малки сцени, окото, уморено от тежките и мрачни маси на имитираната мраморна облицовка, се спира с облекчение върху свежата синевина на далечините, „забавлява се от редицата елегантни, миниатюрни фигури, без да се замисля върху смисъла на съдържанието, което и без това е обикновено съвсем банално". Изминат е дълг път. Още с напълно документално съдържание при clipei scuti, медалионът в Помпей, през първото столетие на нашата ера, добива вече ново значение. Той е станал равноценен елемент в една декорация, която в крайния си стадий — третия помпейски стил, защото четвъртия, в известен смисъл, е едно връщане назад, застила само повърхността и има чисто декоративен характер на пъстър килим. В това ново развите на медалиона, като чисто декоративен мотив, живописта на катакомбите представя един важен етап. Но тук минаваме към един нов дял.

С катакомбите засягаме първите християнски паметници на нашия декоративен мотив. Определихме характера на наследството, което получава християнския живописец. Медалионът, добил вече голямо разпространение в римската живопис, се явява и в първите християнски паметници. Живописецът следва напълно принципите на римската живопис. Същите образи и сцени от съвършено ескизен характер, включени в медалиони, разчленяват плоскостите на тавана и стените на гробницата на Луцина, гробницата на Претекстат[2]. Изменило се е само съдържанието, формите са същите. Медалионът в катакомбите включва един символ — една тема, повече декоративна, отколкото илюстративна. Това е от значение, защото сме в момента, когато медалионът се утвърждава като декоративен мотив.

В сложния, строго балансиран комплекс, който представя византийската декорация, и в който всеки елемент трябва да има точния тон и точната вибрация, медалионът постепенно заема своето място. Архиепископската църква и Сан Витале в Равена отбелязват двата следващи момента в развитието на този, вече напълно декоративен мотив. В Архиепископската църква медалионите се намират в редица, един до друг върху долната извивка на арките.[3] В Сан Витале тази редица медалиони е свързана чрез стилизирани делфини в толкова познатия от късните

---

[1] Rizzo, цит. съч., 25.

[2] S. Bettini, Pittura delle origini cristiane. Novara 1942, таблица 4, 8.

[3] Bettini, цит. съч., 61.

паметници от XIV, XV и сл. векове, декоративен мотив от верига медалиони.[1] Още в Архиепископската църква медалионът е заел вече постоянното си, характерно място в купола и върху долната извивка на арката. Червената църква в Перущица, която представя един много интересен паметник, следващ хронологически и в много отношения и непосредно стилово, ни дава важен материал за да проследим развитието на нашия мотив. Прави впечатление много широката употреба на медалиони в декорацията на стените. Запазена е съвършено малка част от стенописите на църквата. И все пак ние намираме медалиони: непосредно над извивките на всички запазени арки, които са между наоса и деамбулатория, над извивката на големите арки около северната апсида. Тази серия медалиони е продължавала, по всяка вероятност, и върху следващите, сега разрушени, арки между северната апсида и деамбулатория; върху долната извивка на по-голямата по размер арка, която е между северната апсида и вътрешноста на църквата[2], както и върху северната стена, която се вмъква между апсидата и тази, по-голяма по размер арка; върху северната стена на църквата, близо до апсидата.[3] Дали това е разточителство с един новонамерен декоративен мотив?

В Перущица медалионите се намират в редици един до друг по вътрешната страна на арките, но виждаме изолиран медалион също непосредно над извивката на арката. Значи ние намираме в този паметник и тази характерна употреба на медалиона — непосредно над извивката на арката. В медалионите в Перущица са изобразени светци, ангели, в много от тях са изобразени също и библейски сцени.[4] С своите малки пропорции, с рамките си, с ескизния си характер, тези медалиони много напомнят помпейските медалиони. Те имат и тяхното напълно декоративно значение.

Медалионите, рамката на които е украсена с редици перли — бели точки, са поставени върху фон, който имитира многоцветна мраморна облицовка — с жълти триъгълници и зелени ядки върху син фон.[5] Дали това е реминисценция от „маморната облицовка" на втория помпейски стил или това е новият сложен мотив — верига медалиони, медалиони поставени в редица и свързани помежду си чрез стилизиран растителен или животински мотив? Според нас, тук имаме едновременно и едното и другото. Може би към развоя на този мотив — верига медалиони — трябва да отнесем и запазените части от големи медалиони с сложни рамки, образувани от три ивици — черна, бяла и светло синя[6]. Един от тези медалиони е поставен сам в квадратна рамка. В ъглите на квадрата е вместен голям акантов лист. В тези медалиони не се намират никакви следи от изображения. Дали сложната разработка на рамката в момента е била достатъчна за артиста да я третира като самостоятелен декоративен мотив? Този мотив—медалион включен в квадратна рамка— не е нов. Но за нас е от особено значение фактът, че и тази форма на медалиона, наред с толкова много други, се намира в Перущица.

---

[1] Пак там, 75.

[2] A. Frolow, L'Eglise rouge de Perustica, Bulletin of the Byzantine Institute I. Paris 1946, 39.

[3] Grabar, цит. съч., 24—28.

[4] Frolow, цит. съч., 37.

[5] Grabar, цит. съч., 26.

[6] Grabar, цит. съч., 28.

Перущица е един наистина много интересен паметник по отношение развитието на медалиона като декоративен мотив. Като че ли тук намираме един момент на особено интензивна обработка на този мотив. Като че ли стенописецът от VI-ия век прави преглед, в този един единствен паметник, на целия наследен материал, с който разполага. И всеки отделен елемент на този декоративен мотив тук, в Перущица, в сравнително ранна още епоха, получава едно следващо, даже, най-често, едно крайно развитие. Следващите епохи не носят нищо ново, освен изписването на гвоздей и халка (клуп) в Бачковската костница, ново по отношение на медалиона, доколкото може да се съди от съществуващите паметници, защото гвоздей и халка (клуп) при четириъгълната рамка се е явил много рано.

Това е историята на медалиона преди неговото появяване в живописта на нашия паметник в Нерези и в паметници близки по епоха. В ранната епоха на неговото появяване, както видяхме, той има реалистичен характер, но бързо и решително се оформява като чисто декоративен мотив.

Следва да се разгледа историческото развите на четвъртитата рамка с бюстов портрет. Този втори мотив, който тук ни интересува, има сравнително много по-малко разпространение, отколкото медалиона.

Още при най-ранните паметници дошли до нас с рисувани четириъгълни рамки с бюстов портрет или друго изображение, ни обърна внимание един факт, който има голямо значение и дава веднага насока за по-нататъшно развите на този мотив. При третия помпейски стил, и главно при четвъртия помпейски стил, ние намираме истински четириъгълни картини — кавалетна живопис с дървени рамки, вградени в стената. Че точно такова е било тяхното предназначение, знаем не само от един надпис от Делос, както и от думите на Плиний, но така също и от овъглените останки от рамки, намерени в стените на някои къщи в Помпей, напр. в къщата на М. Лукреций.[1] Трябва да се отбележат и картините върху плочи от гипс, рисувани отделно и взидани в стената.

В 1761 година в Херкулан били намерени изрязани внимателно и поставени върху пода на едно подземие, облегнати на стената една над друга, правоъгълни картини от гипс от споменатия по-горе тип.[2] На времето се вярваше от някои, че тези картини са нарисувани върху отделни гипсови парчета за да бъдат взидани в последствие в стените, като че ли артиста е искал да се придържа към кавалетната живопис. Според други, картините са били спасени след земетресението в 63 година, за да бъдат по-късно отново употребени[3]. Но какавато и да е истината по тяхното точно предназначение, находката ни говори много ясно за отношението към тези „взидани картини". Те са били ценени и са били третирани отделно от останалата декорация на стените.[4]

Откриването на тези взидани картини повдига веднага въпроса за копието. Това копия на прочути елинистически картини ли са? Литературната традиция ни е запазила точни данни за съществуването на копия от прочути картини. Или това са повече или по-малко свободни

---

[1] G. Rizzo La Pittura ellenistico romana. Milano 1929, 20.

[2] Пак там, 31.

[3] Пак там, 31.

[4] В досега известния материал от римската епоха се намират вмъкнати в стените картини върху дърво (от тези са останали само отпечатъци), картини върху мрамор, картини върху гипс. Rizzo, La Pittura ellenistico romana, 50.

интерпретации от помпейския живописец на известни елинистически картини, към които той прибавя много нови сюжети? В полза на втората теза говори разнообразието на сюжетите. „Имитацията на картина“ в Помпей не създава свой предпочитан сюжет, особено в втория помпейски стил, в началото, когато тези картини са най-близо до предполагаемия елинистически модел, който копират. Списъкът на сюжетите в тези „имитации на картини“ от това време е дълъг и много разнообразен: епизоди от епоса, еротични сюжети, дионисовия култ и обреди, животът на актьорите зад кулисите, сцени из всекидневния живот, прочутите „хепіа“, които намираме в особено изобилие в времето на четвъртия помпейски стил и които можем да оприличим на натюр морта в модерната живопис.[1] Следното обстоятелство подтвърждава, от друга страна, тезата за точно копие: рисуваните върху стените малки четириъгълни картини, които съставят една от най-типичните, характерни черти на втория стил, са представени с отворени малки капаци, които се затварят с панти (обр. 6, 7, 8, 9, 10). Понякога тези капаци са единични, а често, както при добре известните „картини“ от Криптотеката, те са двойни (прототип на диптиха и триптиха)[2] (обр. 7). И друга подробност. В горната част на тези картини, винаги са представени гвоздеите и куките, с които те са били окачени за стената. Тази правдивост при възпроизвеждането на тези външни подробности подтвърждават тезата за точно копиране на елинистични картини. Оригиналите са били картини, които са били евентуално предпазвани от праха и светлината чрез капаци.

Но въпросът, дали помпейските рисувани картини са точни копия или свободни интерпретации на елинистически картини, не ни интересува в случая. За нас е от значение фактът, а той не е оспорван от никой изследовател на помпейската живопис, че елинистическата кавалетна живопис е дала повод да се появят, ако не всички, то много от тези взидани картини. Този факт, че рисуваната „окачена четириъгълна рамка с изображение“, в най-ранната епоха на своето появяване, е точно или повече или по-малко свободно копие на кавалетна живопис, обяснява реалистичния оттенък, който, винаги има този мотив и който представя неговата специфична особеност.[3]

Обр 5. Медалиона „Левкипе“ от Центурипе. (по Рицо).

Такива стигат тези два мотива до нашия паметник в XII-ия век. Както казахме, медалионът е вече оформен като чисто декоративен мотив, отдавна загубил каквато и да е реалистична реминисценция. Четириъгълната рамка напротив, е с силно подчертан реалистичен харак-

[1] Rizzo, La Pittura ellenistico romana, 10, 34, 16, 70.

[2] Пак там, 10.

[3] В този исторически преглед трябва да споменем и една гробница в Палмира с четириъгълни релиефи с образи по стените, сигурно в връзка с живописта от епохата на Палмира. Th. Wiegand, Palmyra. Berlin 1932, Taffelband 41, 42.

тер. Какви ги намираме ние в Нерези? Първото впечатление, както казахме вече, в Нерези, от четириъгълните рамки в югозападната кула, особено от една от тях, тази с клуп и гвоздей е, че това е един характерен реалистичен мотив.

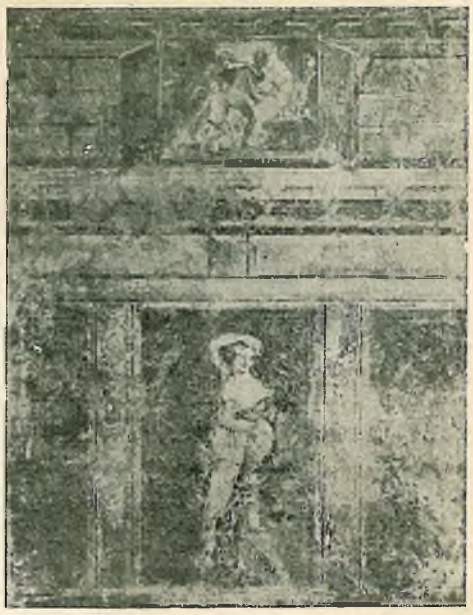

Обр. 6. Вила на Мистериите. (по Рицо).

Неговият фон — фонът в четириъгълната рамка, го отделя рязко. Той е тъмна охра при шестте четириъгълни рамки. Това еднообразие на фона и при шестте четириъгълни рамки на пръв поглед подчертава особеното отношение, което е имал стенописецът към този мотив, различно от отношението, което има към медалиона. Медалионите в Нерези представят леки петна — розови, резеда и сини, които принадлежат напълно на общата декорация. Това еднообразие на фона при четириъгълните рамки е още по-красноречиво, като се има пред вид, че стенописецът работи в една византийска църква през XII-ия век, когато колоритът стига своето съвършенство.

Също мястото, гдето стенописецът в Нерези е поставил четириъгълните рамки с образи — не в наоса и апсидата, между официалните образи на прави светци и архиереи, които присъстствуват, тържествени и съсредоточени на литургията — а в западните кули, които, за разлика от източните — протезата и диаконика — свързани с олтаря, са най-скритото, най-интимното място в църквата. И тук, при правите светци, които продължават от наоса, той ги поставя, особено на южната стена в северозападната кула, в единия край, една под друга, почти в дисонанс с останалите елементи на тази толкова строга, изискана хармония на декорацията в цялата църква. Той, стенописецът, като че ли борави тук с разнородни елементи, с които постъпва различно.

Трето. На една от правоъгълните рамки с бюстови образи в югозападната кула, както казахме, ясно се забелязва изобразен клуп и гвоздей. За историята на този мотив е интересна една гробница в Керч (последно десетолетие на IV в., началото на III в. пр. н. е.[1]) (обр. 11). Тук гвоздеят е изобразен в горната част на стената, мястото гдето е обикновено фризът. Много реалистично дадени, това са големи гвоздеи, разкривени на всички страни, с широки глави, на които са провисени различни предмети свързани с погребението. Клуп и гвоздей изобразени по този начин в живописта, както видяхме, след това намираме в Помпей.

Всички тези обстоятелства — еднообразният охров фон, мястото гдето са поставени — в северозападната кула, клупът и гвоздея дават особен характер на тези четириъгълни рамки с образи в Нерези. Но остава

[1] М. Ростовцевъ, Античная декоративная живопись на югѣ Россіи. Петербург 1914, 71—82, табл. XXVI.

Обр. 7. Помпей. Криптотеката. (по Рицо)

един съществен въпрос. Какви са самите образи в четириъгълните рамки? Различават ли се те от подобни образи на светци в други паметници от същата епоха? Забелязва ли се в тях някакво отстъпление от установения канон?

Ние изследвахме внимателно тези образи. Установихме, че тук, в западните кули, е работил друг майстор, който се различава от майстора в наоса и апсидата. Той не е така добър. И както е характерно винаги при такива случаи, това се е отразило най-напред на колорита. Гамата е обедняла и се е свела до охрите. От тук еднообразието в фона, което констатирахме при четириъгълните рамки в югозападната кула — охра при всичките. В Бачково, фонът се редува зелен и червен. В Бачково, изобщо, стенописецът успява да подчини напълно нашия мотив на своя кодекс и да го третира наравно с всичките останали декоративни елементи, с които борави.[1] Той редува четириъгълната рамка с медалиона в строга, здраво свързана композиция, която е добила вече характера на декоративен орнамент.

Самите образи са традиционните образи на светци в източно-християнската живопис от епохата на Комнините, но много силно схематизирани. Линията е станала суха и неизразителна. Колоритът и тук е сведен до охрите. Това са характерни белези за упадък на стила. Те се дължат на същото обстоятелство, че в западните кули е работил

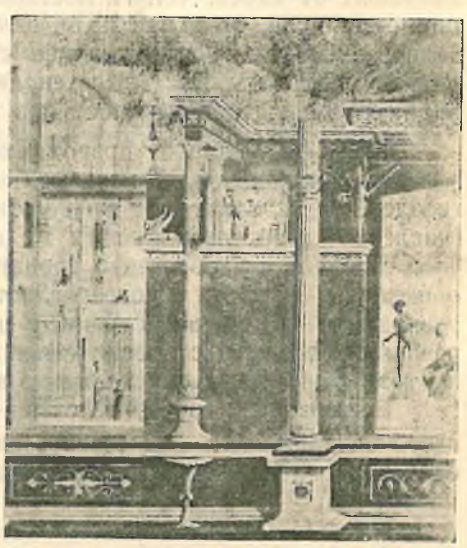

Обр. 8. Рим. Къщата на Ливия на Палатина. (по Рицо).

[1] Той стига до най-малки подробности като клупа и гвоздея напр. От клупа и гвоздея прави мотив от правилни ромбове и кръгове с точка в средата.

друг майстор, който се е различавал много от добрия майстор в наоса и апсидата. Той е бил посредствен. Ако търсим проблясъци на някакъв реализъм, ние би трябвало да ги търсим между прекрасните образи на архиереите в апсидата и отците в наоса.

Против предположението, че „окачените" четириъгълни рамки с образи могат да имитират прочути цариградски икони се явяват възражения: първо, мястото гдето тези четириъгълни рамки са поставени в Нерези. Копие на прочута икона, най-често чудотворна, се поставя на почетно място в църквата. (Бояна). Второ, и най-важно обстоятелство: четириъгълната рамка и медалиона, както видяхме, е мотив, който води началото си от античността и паметниците показват, че този мотив е бил много разпространен в Комниновата епоха. Трето: самите образи в тези четириъгълни рамки са обикновените светци, които се изписват в църквите по това време. От друга страна, чудотворните икони са повече или по-малко известни.

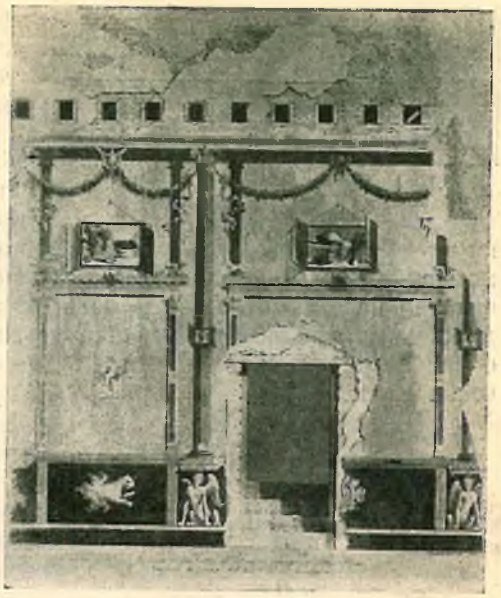

Обр. 9. Пемпей Къщата на Весталките. (по Рицо).

В заключение ще кажем, че медалионът и четириъгълната рамка с образи, които имитират окачена картина, се появяват в античната живопис и продължават да съществуват във всички следващи епохи. Този мотив продължава да съществува и се развива съгласно стиловите промени на всяка епоха. Медалионът и четириъгълната рамка са един от характерните и много разпространени мотиви в живописта на паметниците от комниново време.

Обр. 10. Помпей. Къщата на Ара Максима. (по Рицо).

Тези мотиви, които на пръв поглед могат да се сметнат за реалистични елементи са само елинистическо наследство. Това връщане към елинистически форми и мотиви е и една от характерните черти на източно християнската живопис от X—XII векове. Но в паметниците от това време тези елинистически мотиви се подчиняват на стила на епохата. Така е и с медалиона и четириъгълната рамка Според нас, най-типичен паметник за употребата на медалиона и четириъгълната рамка е Костницата в Бачково. Медалионът

Обр. 11. Керч. Гробница. Детаил. (по Ростовцев).

и четириъгълната рамка тук са напълно оформени като един декоративен мотив и са напълно подчинени на общата декоративна схема.

В Нерези медалионът, подобно на бачковския медалион, е неразривно свързан с останалите елементи на декорацията. Особеностите, които показват четириъгълните рамки в югозападната кула и които в първия момент могат да се сметнат за реалистични елементи, се дължат изключително на обстоятелството, че в югозападната кула в Нерези е работил друг майстор, който за разлика от големия майстор от наоса и апсидата е бил посредствен и не е могъл да се справи напълно с известни технически мъчнотии.

„PORTAITS ACCROCHES" DANS LA PEINTURE D'UNE EGLISE DU XII-e SIECLE

Les fresques de l'église de Saint-Pantéléimon du monastère du village de Nérézi, aux environs de Skopié (Macédoine) (fig. 1), soulèvent plus d'un problème à résoudre. Un tel problème présentent les médaillons avec bustes de saints qu'on trouve dans les deux tours est et, avant tout, le cadre carré avec une figure en buste dans la tour nord-ouest où le peintre a dessiné aussi le clou et l'anneaus ervant à l'accrochage (fig. 1 15.)

Nous avons voulu voir dans quelle mesure ce monument du XII-e s. observe les canons rigoureux de la peinture classique byzantine de l'époque des Commènes et préciser si ce monument ne porte pas déjà l'empreinte d'une époque de transition. Le cadre carré de la tour nord-ouest où le peintre a représenté un clou et un anneau, par quoi il a imité un tableau suspendu au mur, est d'une importance toute particulière. Est-ce là un des éléments réalistes qui appartiennent déjà à l'époque de la Renaissance des Paléologues?

Nous avons passé en revue tous les monuments datant d'époques plus ou moins rapprochées de celle où se situe le monument en question et où l'on retrouve des médaillons et des cadres avec clou et anneau. Nous nous sommes arrêtée à l'église-ossuaire du monastère de Batchkovo (fig. 3, 4), à l'église du Sauveur à Jitcha, à l'église de Soghanli en Cappadoce, à Sainte-Marie l'Antique à Rome et concluons que le médaillon et le cadre carré avec clou et anneau se rencontrent fréquemment dans les monuments de l'époque plus ou moins voisine de celle de Nérézi. Ce motif s'avère en général comme un des éléments caractéristiques de ces monuments.

Quant à l'origine et à l'évolution du médaillon, nous notons que ce dernier apparaît dans la seconde moitié du V-e s. avant notre ère. Il s'agit d'une forme préférée et répandue à l'époque hellénistique, ce dont témoignent les nombreuses imitations romaines. Viennent après ceci des médaillons en terre cuite avec des bustes peints, récemment découverts à Centuripe (fig. 4, 5) et le médaillon de Pompéi, qui suit par ordre chronologique. Ce dernier fait partie intégrante de la décoration générale et porte l'empreinte des quatre styles pompéiens. Viennent ensuite les premiers monuments chrétiens — les catacombes dont la peinture ne varie qu'en fait de thèmes, la forme demeurant la même. Le médaillon s'affirme comme un motif purement décoratif, qui dans le complexe rigoureusement balancé de la décoration byzantine acquiert peu à peu une place égale à celle des autres éléments décoratifs

On distingue plusieurs phases dans l'évolution du médaillon. Il occupe. une grande place dans la peinture de l'Eglise rouge près de Pérouchtiza en Bulgarie méridionale, monument qui par ailleurs présente un vif intérêt quant au développement du médaillon comme motif décoratif. On dirait que ce motif acquiert ici une richesse particulière et que le peintre des ces fresques ait étalé ici tout le matériel qu'il a reçu en héritage. Chacun des éléments de cet ensemble décoratif reçoit ici, à Peroustitza, un développement ultérieur et même un aspect définitif. Les époques postérieures n'apportent rien de neuf si ce n'est le clou et l'anneau qui apparaissent dans l'église-ossuaire de Batchkovo. Et encore ne s'agit-il là que de nouveauté concernant le médaillon seulement, car pour autant que les monuments existant

nous permettent de juger, le clou et l'anneau du cadre carré se rencontrent beacoup plus tôt. Le médaillon avant son apparition à Nérézi, au début de son évolution, avec les clipei scuti, a eu un caractère documentaire pour devenir bientôt un motif purement décoratif.

Le second motif, le cadre carré avec buste, est beaucoup moins répandu que le médaillon. Les premiers spécimens, qui ne sont que des imitations de peintures hellénistiques, se trouvent à Pompéi (fig. 6—10), où précisement on doit cher-cher leurs origine. Ils sont ici de véritables tableaux de forme carrée, encadrés de vrais châssis en bois, incrustés dans les murs après avoir été peints. Ce mode de représentation, qui se tient à la limite entre la véritable peinture de chevalet et l'illusion qu'en donne celle-ci, est la cause de l'évolution réalistique du motif, qui en constitue le trait spécifique.

Les deux motifs dont nous traitons ont atteint ce degré de développement au XII s., époque à laquelle appartient notre monument. Le médaillon ayant perdu tout souvenir de réalisme, n'est plus qu'un motif décoratif. Par contre, le cadre carré garde son caractère réaliste nettement souligné.

Comment ces motifs se présentent-ils à Nérézi?

Tout ici, à commencer par le coloris ocre du fond, en passant par l'emplacement des cadres carrés, situés dans l'intimité de la tour nord-ouest et non pas dans le naos ou dans l'abside, pour finir avec le clou et l'anneau imitant les clous et les anneaux qui servaient à l'accrochage du prototype, prête au premier coup d'oeil aux cadres carrés une note réaliste. Les cadres carrés de Nérézi détonnent sur la décoration générale de l'église, tandis que les médaillons traités avec des touches légères de rose, réséda et bleu, s'harmonisent complètement avec elle.

Mais les figures représentées dans ces cadres, tout comme la peinture des tours ouest, sont l'oeuvre d'un peintre dont le genre diffère de celui du naos et de l'abside et, il faut le dire, d'un peintre médiocre. C'est ce qui explique toutes les particularités que nous avons signalées ci-dessus. A Batchcovo le peintre a pu adapter complètement notre motif à sa manière propre et le traiter comme les autres éléments décoratifs. Il fait alterner le cadre carré avec le médaillon dans une composition solidement ordonnée.

Nous concluons que le médaillon et le cadre carré avec bustes, qui imitent des tableaux suspendus, apparaissent dès l'époque antique et que ces motifs se perpétuent aux époques qui suivent. Ces motifs évoluent d'ailleurs en harmonie avec le style de chaque époque. Le médaillon et le cadre carré figurent parmi les motifs les plus caractéristiques et les plus répandus pendant l'époque des Comnènes. En ce qui concerne nos motifs, le plus caractéristique des monuments, selon nous, est l'église ossuaire de Batchkovo. Le médaillon et le cadre carré apparaissent ici comme un motif décoratif avec physionomie nettement définie. Ils sont complètement subordonnés au schéma décoratif général.

A Nérézi, comme à Batchkovo, le médaillon se présente comme un motif purement décoratif, s'accordant parfaitement avec les autres éléments de la décoration. Les particularités des cadres carrés de la tour sud-ouest qui à prime abord pourraient être prises pour des éléments réalistes, sont, comme nous l'avons dit, exclusivement dues au fait qu'elles sont l'oeuvre d'un peintre qui, à la différence de son grand confrère du naos et de l'abside manquait d'expérience et n'a pas su surmonter certaines difficultés d'ordre technique. En sorte que l'introduction des „portraits accrochés" dans la peinture de Nérézi s'expliquent par ce retour aux formes et aux motifs hellénistiques qui caractérisent l'art chrétien d'Orient aux X-e—XII-e siècles.

Ivanka Akrabova

МОЛИВДОВУЛ НА КЛИРА ПРИ ЦАРИГРАДСКАТА СВ. СОФИЯ

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Сбирката от средновековни оловни печати при Народния музей в София бе обогатена през 1947 год. с един извънредно рядък сфрагистичен паметник от XI—XII век. Това е един колективен моливдовул на многочисления клир при Цариградската църква Св. София[1].

Печатите на свещеническото тяло при Св. София са едни от най-забележителните образци на византийската сфрагистика не само поради тяхния извънредно голям размер (68—70 мм. в диаметър), но и по изработката на образите и надписите от двете им страни.

Нашият моливдовул е намерен, неизвестно где и при какви обстоятелства, в Северна България. Дълги години той е бил притежание на бившия училищен инспектор Икономов в гр. Лом.

Повърхността на печата е много добре запазена и е покрита с зелена патина.

Лице: ΥΠΕ . . . . [НА] [ГІ] А СОФІА (в отвесен ред) [ΘΚΕ ROEΘEI]. Юстиниан Велики с нимб, корона и сакос стои в ляво и държи с Богородица модел на църквата Св. София. Наоколо зрънчест кръг

Опако:

+
ΤΟΙCΘΕΟ
CERECTA
ΤΟΙCΠΡΕC
RΥΤΕΡΟΙC
ΚΑΙΕΚΚΛΗ
CΕΚΔΙΚΟΙC

—※—

Олово, диам. 68 мм., тежина 180 гр. Народен музей, София. Обр. 1.

От надписа до фигурата на Юстиниан, който е съдържал епитета на Богородица ΥΠΕΡΑΓΙΑ, сега едва личат очертанията на първите три букви ΥΠΕ.

Типът върху лицевата страна на печата се отличава от познатите до сега три печата на клира при Св. София по положението на фигурите. В тях Богородица е представена винаги стояща в ляво, а владетелят в дясно.

В нашия екземпляр местата им са разменени: Юстиниан стои в ляво, а Богородица — в дясно.

---

[1]) Освен нашият екземпляр, познати са още три такива моливдовула, вж. Fr. Lenormant, Deux bulles de plomb byzantines. Rev Num., 1864, 268, табл. XII, 2; G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin. Paris 1884, 129 сл.

Обр. 1. — Оловен печат на духовенството при църквата Св. София в Цариград.

Освен това моделът на Св. София, който двамата, държат е по-друг. При него куполът на църквата не е отделен от корпуса на сградата с черта, както това разчленение на двете архитектурни части на храма е означено в споменатите три моливдовула. Кръстът върху купола е представен несъразмерно, много по-голям от цялата сграда. Долният край на отвесното му рамо завършва с две разклонения във вид на куки. Голямата двукрила врата е фланкирана от два пиластра.

Фигурата с корона и нимб е на императора Юстиниан, тъй като той е ктитор на Св. София, и естествено е той да бъде представен редом с покровителката на тази Цариградска църква. Ктиторството на Юстиниан на Св. София е засвидетелствувано и в една мозайка от XI век в предверието на самата църква[1].

В мозайката Юстиниан е представен поднасящ на Богородица модела на съзиданата от него църква. Моделът на Св. София напомня по общия си силует образа на църквата в нашия печат.

В единия от познатите от по-рано печати на клира при Св. София е гравиран до фигурата на императора и обяснителен надпис с името му[2]

Фигурите правят впечатление с доста високия си релиеф. Те издават ръката на сръчен гравьор, който е съумел да моделира добре отделните части на фигурите.

Главите, крайниците и украсата на облеклата са предадени пластично. Контурите са заоблени. Гравьорът е успял да разпредели сполучливо фигури и надписи в кръглото поле на печата.

Надписът върху опаката страна на моливдовула е продължение от този върху лицевата. Целият надпис гласи тъй: Ὑπεραγία Θεοτόκε βοήθει τοῖς θεοσεβεστάτοις πρεσβυτέροις καὶ ἐκκλησέκδικοις, т. е. „Пресвета Богородице, помагай на най-благочестивите свещеници и пазители на църквата“.

Ἐκκλησιέκδικοι[3] са били избирани измежду свещениците в църквата и са бдели под председателството на първия пазител (Προιέκδικος) за реда при църквата. Играли са роля на квестори.

Често при отсъствие на патриарха еклесиекдиците са бивали натоварвани да разглеждат и дела с неособено значение[4].

Еклезиекдиците са заемали един от първите рангове между многочисления клир при Св. София в Цариград. Числото на тия длъжностни лица е било най-различно през разните времена.

Въз основа на палеографските особености на надписите също и на стиловите белези на фигурите, нашият моливдовул може да се датира към XI—XII век.

---

[1]) A. Grabar, L'Empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, табл. XXI; Th. Whittemore, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul (the Mosaics of the Southern Vestibule). Oxford 1936, табл. IV, V и IX

[2] Schlumberger, цит. съч., 130.

[3] Du Cange, Glossar. ad scrip. med. et inf. graecitatis. под думата Ελησιέκδικος Schlumberger, цит. съч, 392 сл.

[4] L. Glugnet, Dictionnaire grec-francais des noms liturgiques en usage dans l'église grecque. Paris 1895,44 сл.

SCEAU DE PLOMB DU CLERGÉ DE SAINTE-SOPHIE A CONSTANTINOPLE

Il y a un an, le cabinet numismatique au Musée National de Sofia s'enrichit d'un très rare monument sphragistique—un sceau du clergé de Sainte Sophie.

Notre sceau diffère des trois exemplaires similaires décrits par Schlumberger (Sigillographie de l'Empie byzantin, p 129) par le type du droit:

Justinien se trouve a gauche et la Mère de Dieu à droite. La coupole de l'église est surmontée d'une croix de grandes dimensions (voir fig. 1).

L'exemplaire de Sofia se distingue par sa bonne conservationt et par le fini de son travaill.

Le flan du sceau a un diamètre de 68 mm.

Todor Gerassimov

НЕИЗДАДЕНИ МОНЕТИ ОТ ПАЛЕОЛОЗИТЕ

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Характерно за монетите на Палеолозите е голямото разнообразие и оригиналност на иконографските теми в тях. Особено важи това за монетите от мед.

Въпреки тяхната неугледност в техническо и стилово отношение тези монети се отличават от монетите на византийските императори от предишните периоди по разновидните типове, както от лицевата страна, тъй и от опакото им.

Обнародваният у Sabatier[1], Wroth[2] и в два—три по-малки приноси[3] материал не изчерпва разнообразието на монетните типове.

В редица обществени и частни сбирки от монети се намират още много необдирени монети от Палеолозите. Те са останали необнародвани поради тяхната неугледна външност и трудността при определянето им, дължаща се често на недостатъчността или пълното отсъствие на името на владетеля и липса на по-характерни черти в образа му.

В нашия принос, който се явява допълнение към досега обнародваните монети от Палеолозите, ние описваме редица монети с редки в иконографско отношение типове.

Няколко от тези монети се намират в нумизматичната сбирка при Народния музей в София. Останалите, с изключение тия от сбирките в Ленинград и Лондон, сме проучили по самите оригинали в музеите в Атина, Берлин, Букурещ, Виена и Цариград. Ползуваме се от случая да изкажем на това място нашата благодарност на колегите ни, завеждащи нумизматичните сбирки в споменатите градове, за позволението им да обнародваме въпросните монети.

СРЕБЪРНА МОНЕТА НА АНДРОНИК II ПАЛЕОЛОГ С ПРОРОК АХИЙ

През 1939 год. имахме възможност да проучим византийските монети от нумизматичния кабинет в Цариградския музей, където между монетите на Палеолозите открихме и един грош на Андроник II с образите на владетеля и на един вехтозаветен пророк[4].

Особен интерес в тая сребърна монета представя непознатият до сега във византийската нумизматика иконографски тип на пророк Ахий.

---

[1] J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines etc. Paris 1862.

[2] W. Wroth, Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum. London 1908.

[3] T. Bertelè, Monete bizantine inedite o rare, Zeitshr. für Numism., XXXVI. 1926. 1—36; H. Goodacre, Notes on some rare byzantine coins, Num. Chronicle, XLIII 1931, 150 сл.; H. Longuet, Notes de numismatique byzantine, RevNum. II 1938, 1—22.

[4] Една подобна монета от злато (?) се е намирала в музейната сбирка на Руския археологич. институт в Цариград, вж ИРАИК, XIV 1909, 161. Тя е отладена неопределено на Андроник II или на Андроник III.

Лице: .. NAΓ... С ПО|О ПРОФІТІС АХІ... В ляво—фигура на владетеля с корона и сакос, украсен с бисерни зрънца, прав насреща, а в дясно—фигура на пророка, представен с полусферична корона и същия вид тържествено царско облекло. Двамата държат помежду си патриаршески кръст с дълго отвесно рамо. Зрънчест кръг.

Опако: KVPIE (ВОНӨ) Е (І) от дясно на ляво. Исус Христос седи на престол без облегало, насреща. С дясна ръка благославя, а с лявата държи Евангелието, опрено на коленото му. Наоколо зрънчест кръг.

Сребро, диаметър 22 мм., три дупки, две от тях са запълнени. Позлата. Музеят в Цариград. Обр. 1.

Образите от двете страни на тоя грош се отличават с грижлива изработка. В тиположко и стилно отношение те показват голямо сходство със сребърните грошове на Андроник II с Андроник III.[1] Ето защо ако обяснителните надписи до двете фигури не бяха запазени, ние бихме отдали нашия грош с увереност на споменатите двама владетели.

Надписът до фигурата в ляво е повреден. От него се виждат началните букви ANΔ и Р от името на владетеля и три от титлата ΔΕСПОТНС= СПО. Другият обяснителен надпис с името на пророка е запазен. Не се чете само последната буква от името Ἀχιά.

Андроник II тук е представен с полусферична корона с висулки и сакос, украсен с бисери. Пророкът е изобразен като владетел със същия вид корона и сакос. Само лицето му е по-друго. Андроник II е с дълга заострена брада, а пророкът — с широко лице и къса заоблена брада.

Пророкът според надписа е Ахий (Ἀχιά) от Зило[2].

Пророк Ахий е един от по-малко популярните вехтозаветни пророци. За него имаме оскъдни данни в Библията. Той е живял и пророчествувал по времето на цар Соломон и неговите наследници — X и IX век пр. н. е. Ахий е подържал противника на Соломоновата династия Иероваам[3].

Както видяхме, в нашата монета пророк Ахий е изобразен в церемониално одеяние — корона и сакос. В Книга за царете, където се говори за него, не е споменато да е принадлежал към тогавашните владетелски родове, и затова е странно, че в монетния тип той е представен като цар. Обикновено в църковното изкуство в царско облекло се изобразяват само владетелите, канонизирани от църквата. Тъй се изобразяват св. цар Константин и Елена, старозаветните пророци и светци като Соломон, Давид и др.

Обр. 1. — Сребърна монета на Андроник II Палеолог

[1] Срв. W. W r o t h, Catalogue of the imp. byzant. coins. London 1908, табл. LXXV, 6 и 17.

[2] Encyclopaedia Judaica, Berlin 1928, I 718, под думата Ach'ja aus Silo.

[3] Библия — Царе, 14, 1 сл.

Едно правдоподобно обяснение на тази необичайна иконография на пророк Ахий в сребърния грош на Андроник II за сега е трудно да се даде. Ние сме склонни да предположим, че гравьорът, комуто е било възложено да изреже монетния печат за тоя тип грошове, като не е имал под ръка образец или указание за иконографията на Ахий, си е позволил да изобрази пророка върху монетата като цар по подобие на някои от вехтозаветните пророци като Соломон, Давид и пр., които се представят в църковното изкуство като царе, каквито са били в тяхната битност.

МЕДНИ МОНЕТИ НА АНДРОНИК II ПАЛЕОЛОГ С ДВУГЛАВ ОРЕЛ

Двуглавият орел[1], който е бил фамилна емблема на Палеолозите, е употребен и като монетен знак в техните монети. За сега ни са познати само медни монети на Андроник II с образ на двуглавия орел[2]. Два екземпляра от тоя тип монети на Андроник II са известни от преди доста години, но те са останали незабелязани от учените. По-рано те са принадлежали на сбирката на Photiadès Pacha, която сега се намира в Ермитажа в Ленинград[3].

През 1938 год. ние открихме между неопределените византийски монети в Нумизматичния музей в Атина още две монети на Андроник II с двуглав орел (вж. обр. 2), а напоследък проучихме по гипсова отливка още един подобен екземпляр от една частна сбирка в гр. Шумен.

1. Лице: + AVTOKRATOR′ PWMAIWN около кръст с четири букви B.

Опако: Орел с две глави и разперени крила.

Мед. Сб. Photiadès Pacha (сега в Ермитажа в Ленинград), Catalogue etc., № 597.

В съставения от Froehner каталог тази монета се отдава неправилно на Андроник II и Михаил IX Палеолог. Титлата AVTOKRATOREC PWMAIWN на лицевата ѝ страна е характерна за монетите на Андроник II, сечени заедно с Андроник III, между 1325 и 1328 година[4]. Ето защо описаната тук монета е на последните двама владетели.

Тая монета се отличава от другите типове монети на Андроник II по това, че на лицевата ѝ страна няма традиционните образи на двамата владетели. Това е един редък пример на анонимна монета от XIV век.

2. Лице: Императорът и св. Димитър Солунски стоят насреща. Светецът е с нимб и войнишко облекло. С дясната си ръка той държи императора за ръка, а с лявата му сочи модел на крепостната стена на Цариград. Императорът е представен в по-дребен ръст. Той е с низка корона и сакос. В д. ръка държи кръст. Над главата му — божията десница.

---

[1] Вж. литературата върху двуглавия орел във Византия: A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit (Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 1920, n. 10) München 1920, 13 сл.; A. Soloviev, Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves (Seminarium Kondacovianum VII, 1935 119 сл., G. Gerola, L' aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste (Felix Ravena 2934) 7 сл., Byz. Zeitschr. XXXIV, 1934, 470 сл., V. Laurent, Cronica numismatică şi arheologică, XV 1940, № 119—120, 273 сл.

[2] Двуглавият орел е употребен по късно като монетен тип и в монетите на трапезундския император Алексий III (1349—1390 г.), вж. W. Wroth, Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths, etc., London. 1911, 301 и табл. XLI, 3—5.

[3] W. Froehner, Collection Photiadès Pacha. Monnaies byzantines. Paris 1890, № 597 и 598.

[4] Wroth, цит. съч., 626 сл.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЧАРОВГРАД

Опако: Двуглав орел с разперени крила. Над върха и отдолу под всяко крило по една звезда. Зрънчест кръг. Обр. 2 и 3.

Мед диаметър 20 мм.

1. Сбирка Петров, Шумен
2. Нумизматичен музей, Атина
3. „ „ „
4. Ермитаж (сб. Photiadès Pacha), Ленинград, Froehner, Catalogue etc. № 598.

Четирите екземпляра от описания тип монети на Андроник II са от различни двойки монетни печати. Най-добре личат образите в екземпляра от сбирка Петров. Нашите илюстрации възпроизвеждат двата екземпляра от Нумизматичния музей в Атина. Те се допълнят взаимно.

Интересното в тоя тип монети е, че владетелът е представен в по-дребен ръст[1].

С това е подчертана разликата в иерархично отношение между владетеля и небесния войн, негов покровител.

Един аналогичен на нашия сюжет намираме в редкия оловен печат на Солунския деспот Йоан Дука Комнен (1240—1244).[1] В него по същия начин св. Димитър Солунски е представен по-голям от владетеля, стоящ от дясната му страна. Светецът поставя покровителствено дясната си ръка върху рамото на Йоан,[2] а в протегнатата встрани лява държи четвъртит щит. Зад св. Димитър се вижда триъгълният силует на крепостта на гр. Солун.

Чрез символичния жест на двете ръце — едната поставена на рамото на Солунския деспот, а другата с щита сочеща към крепостта, гравьорът на оловния печат е искал да изтъкне св. Димитър като покровител на Йоан и на неговата столица Солун. Същата идея е вложена и в иконографския сюжет на нашите медни монети.

Освен в описания тип монети на Андроник II ние имаме и няколко други примери от византийската нумизматика, в които също така владетелят е представен в по-дребен ръст от този на стоящите до него Хри-

Обр. 2. — Медна монета на Андроник II Палеолог.

---

[1] Поради тая особеност издателят на екземпляра от сбирката Photiadès Pacha нарича императора дете, срв. Froehner, Catalogue etc. № 598

[2] V. Laurent, Bulle et monnaies inédites de Jean Ducas Comnène etc., Cron. numis. şi arheol. XVII 1943, № 125—126, 86 сл., табл. III 10, 11.

[1] В описанието на автора се казва, че светецът полага с десницата си корона на раменатa на деспота (?). Доколкото се вижда от образа на печата, ръката е поставена на лявото рамо и в нея няма никакъв предмет.

Обр. 3. — Медна монета на Андроник II Палеолог.

стос, Богородица или някой светец[1]. Подобно изтъкване на разликата в ранга намираме понякога и в паметниците на монументалното изкуство и дребната пластика[2].

Обичаят да се представя по-високостоящият в обществено или духовно отношение посредством по-едър ръст води началото си от Древния Изток.

Нов и необичаен елемент в символичните изразни средства на византийските монеторезачи е жестът на улавяне от св. Димитър ръката на императора.

С този интимен жест е изразено символично покровителството на светеца над владетеля. С него гравьорът е нарушил тържествената церемониалност между стоящите една до друга фронтално фигури на императора и свети Димитър.

Символичното представяне на „богоспасяемия“ град-столица като един модел на града с една или три кули е въведено, както изглежда, за пръв път в монетите на солунските деспоти[3].

В монетите на цариградските императори тоя мотив е употребен като монетен тип много по-късно. Него го намираме изключително в монетите на Палеолозите[4]. Най-често моделът на града бива държан в ръка от владетеля.

МОНЕТИ ОТ АНДРОНИК II И АНДРОНИК III С НАДПИС ΤΗС ΜΑСЕΔΟΝΙΑС

Особен интерес както за нумизматите тъй и за историците, занимаващи се с епохата на Палеолозите, представят поради необичайния надпис върху опакото им ΤΗС ΜΑΚΕΔΟΝΙΑС описаните на това място две медни монети с образите на Андроник II и Андроник III.

Едната от монетите се намира в Народния музей в София, а втората — в сбирка Др. Северяну в Букурещ[5]. Последната бе обнародвана още през 1935 год., но остана като че ли незабелязана от специалистите.[6] Затова ние си позволяваме да я преиздадем отново с нашия екземпляр.

---

[1] W r o t h, цит. съч. табл., LVII 13 (Роман III с Богородица); LXI, 11 и 12 (Роман IV, Евдокия и Христос) и пр.

[2] Ф. У с п е н с к и й, ИРАИК, XIV 1909, табл, VI, VII, VIII, XII и XIII; G. S o t e r i o u, Die byzant. Malerei des XIV Jh. in Griechenland. Athen 1928, 99, Обр. 3; Sp. L a m b r o s, Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν, 1930, табл. 54, 56, 82 и пр.

[3] W. W r o t h, Catalogue of the coins of the Vandals, etc., табл. XXVI, 7 и 10; Т. Г е р а с и м о в, Две непознати до сега монети на цар Иван Асен II, ГНМГ, VII 1942, 102

[4] S a b a t i e r. цит. съч., табл. LXIV 2 и 3. Моделът на Цариград е представен и в няколко необнародвани още монети на Михаил VIII и Анроник II Палеолог, срв. тук обр. 7, 9.

[5] S e v e r e a n u, Bucuresti, 1935, № 2, 239 сл.

[6] V. L a u r e n t, Cron'ca num'sm. şi arheol. XV 1940 № 119—120, 281, споменува пътьом монетата, предполагайки да е сечена в Солун.

1 Лице: От дясно към ляво: AVTOKPATOP/EC PWMAIUN. Андроник II и Андроник III с низки корони и сакоси, прави насреща. Държат заедно лабарум. Зрънчест кръг.

Опако: + THC в средата на
MAKEΔ зрънчест кръг.
OIIAC

Мед, диам. 20 мм., тежина 1·73 гр. Сбирка Д-р Северяну, Букурещ. Обр. 4
Образите и надписите в този екземпляр, отличаващ се с добра запазеност, се четат добре.

2 Лице: От дясно на ляво: AVTOK . . . . . EC PMAIUN. Същите образи както в горния екземпляр, но от друг монетен печат

Опако: + THC B средата на зрънчест кръг.
MAKEΔ
NIAC

Мед, диам. 20 мм., тежина 1·99 гр. Народен музей в София. Обр. 5
Нашият екземпляр е с недобре запазена повърхност. Подробностите в отделните части на двете фигури са едва различими. Повредени са и някои букви от надписа върху опаката страна на монетата.

Типът върху лицевата страна на монетата е напълно сходен с този на познатите до сега медни монети с образите на двамата Андрониковци[1]. Също тъй надписът около фигурите е идентичен; той съдържа само титла за двамата: AVTOKPATOPEC PWMAIWN.

Опакото на горе описаните две монети вместо от традициония образ на светец или кръст е изпълнено от надпис в три реда, съдържащ името на областта Тракия, част от която по онова време се наричала и Македония.[2]

Надписът е в родителен падеж. Неговата лаконичност затруднява до известна степен обяснението на смисъла му. Името MAKEΔONIA в родителен падеж върху монетите дава повод за две предположения. Първото е, че посредством него монетата говори сама за себе си и би трябвало да се допълни с думата Νόμισμα. Тогава надписът би гласил: [Νόμισμα]τῆς Μακεδονίας, т. е. Монета на Македония.

Обр. 4. — Медна монета на Андроник II и Андроник III Палеолог

Обр. 5. — Медна монета на Андроник IIи Андроник III Палеолог

---

[1] Wroth, цит. съч., табл. LXXV 15, 19; LXXVI 1 и 2.

[2] Въпросната област е обхващала приблизително територията на днешната Южна България, част от Беломорието и къс от земята до под самия Цариград, срв. Tafel, De viae romanorum, etc. Tubingae. 1841, 33; Скабаланович. Византийское государство и церковь в XI веке. Спб. 1884, 224, 35; K. Amantos, Ἐπετηρὶς ἑταιρ. Βυζαντ. σπουδῶν I, 1924, 44 сл.

В средновековната балканска нумизматика имаме редица примери, в които чрез надпис монетата говори за себе си. В медните монети на Иванко, сина на владетеля на откъснатата от Търновското царство област между Дунав и Черно-море[1] Добротица, намираме аналогичен пример. Те имат надпис, който се допълва с думата монета: [Νόμισμα τοῦ δεσπότου Ἰω[άννου τοῦ] Τ[ομπροτίζα т. е. монета на деспот Иванко, син на Добротица.

Повече подобни примери имаме в монетите на някои сръбски владетели от XIV век. Така в сребърна монета на княз Лазар се чете + ГОСПОДИНА КНЕЗА ЛАЗАРА[2], което следва да се чете „монета на господина княза Лазара".

А в една монета на деспота Оливер е дадена в латинския надпис и самата дума монета: MONETA DESPOTI OLI(VERI).[3]

Аналогия на надписа от опакото на нашите две монети представят до известна степен надписите в монетите на унгарските крале от началото на XIII век, сечени за подвластната им по онова време хърватска област Славония. В тях надписът върху опаката страна гласи: MONETA B(ELAE) REGIS PER SCLAVONIA, т. е. „монета на крал Бела (IV) за Славония".

Има и варианти от тия монети, в които не е споменато името на краля. Монети с идентични надписи са секли и следващите подир Бела IV унгарски владетели Стефан V и Владислав IV[4].

В надписите на въпросните унгарски монети е изтъкнато особеното юридическо положение на областта Славония през XIII век.

Изхождайки от едно такова допълване и тълкуване на надписа в нашите две монети, би трябвало да видим в тех монети, сечени нарочно за една отделна административна област, в случая Македония.

Но такова едно предположение е недопустимо като имаме пред вид силно изтъкваната във Византия идея за единството на империята. Ето защо Андроник II, най-убеденият застъпник на тая идея в тежкия за Византия момент, не би допуснал отсичането на такива монети, които биха пропагандирали отделяне или отделена провинция от византийската империя.

По-вероятно е второто предположение, че надписът върху опакото стои във връзка с този от лицевата страна, ако и на пръв поглед това да е недопустимо. При едно такова предположение, свързани двата надписа биха гласили тъй: Αὐτοκράτορες Ῥωμαιων [καὶ] τῆς Μακεδονίας, т. е. Самодръжци на ромеите и на Македония.

Обикновено в официалните документи и в монетите византийските императори се титулуват само като василевси на ромеите, т. е. на целото население в империята[5]. В титулатурата на византийските владетели, изглежда, не е било допустнато да се изброяват отделни области или провинции, влизащи в състава на Византийската империя, както това

---

[1] Т. Герасимов, Монети на деспот Иванко, ИАИ, XIII 1939, 288 сл.

[2] S. Ljubic, Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb, 1875, 169. табл. XIV 1

[3] Ljubic, цит., 186, табл. XIV, 11 и 12

[4] C. Truchelka, Slavonski banovci Sarajevo. 1897, 54 сл.; 93 сл.

[5] Fr. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden München 1931, 11 сл.; V. Laurent, Notes de titulature byzantine I Βασιλεὺς Ῥωμαίων, E. d'Or. 38 (1939) 335 сл.

намираме в титлите на някои съвременни владетели на Балканския полуостров[1] и в Мала-Азия[2].

Ето защо това странно съчетание на традиционната формула AVTOKRATOPEC PWMAIWN с името на една област от Византийската империя трябва да обясним само с едно събитие през последните години от управлението на Андроник II Палеолог.

Това е нещастната за Византия гражданска война, водена в западната европейска територия на империята между двамата Андрониковци, дядо и внук. Поводът е бил една лекомислена постъпка на буйния Андроник III, която имала за последица убийството на неговия брат Мануил. Убийството причинило преждевременната смърт и на бащата на Андроник III. Тия две загуби за дедото подтикнали последния да вземе решение да накаже лекомисления си внук. като го лиши от правото на престолонаследие. Самонадеяният Андроник III побегнал в Одрин, където имал множество приятели и привърженици. Тук той създал своя войска, която отправил начело с военачалника Сиргиан към столицата Цариград. Тая маневра принудила стария Андроних III да поиска в 1321 год. примирие с внука си Андроник III. В резултат на това помирение Андроник III получил цяла Тракия и известни земи в Македония. По този начин се стигнало до разделяне на територията на византийската империя, което до тогава не е могло да се допусне. Дядото, за да запази идеята за единството на държавата пред външния свят, си запазил правото да води преговори с външните сили. Но това не траяло дълго време. Всеки от двамата почнал да води своя отделна външна политика. В 1322 пламнала отново гражд нската война, в която младият Андроник печелил повече и повече привърженици не само в провинцията, но и в самия Цариград. Предвид на този факт старият император е трябвало още веднъж да отстъпи, и мирът между двамата бил подновен при по-раншните условия.

На 2 февруари 1325 г. Андроник III бил коронясан за съимператор[3]. След три години, в 1328 г. внукът Андроник III свалил от престола стария император.

Занимаващите ни медни монети, са сечени именно през периода на помирението — между 1325 и 1328 год.

С тези нарочни монети старият Андроник е искал да изтъкне както пред външния свят, тъй и пред населението на Македония (Тракия), което благодарение демагогските похвати на Андроник III му оказало всестранна поддръжка в неговите сепаратистични стремежи и тежнения, единството на цариградската империя[4].

С надписа + THC MAKEΔONIAC се подчертавало, че и двамата са владетели на тая провинция, която до 1325 год. младият Адроник бил откъснал и обсебил и в политическо отношение като отделна от византийската империя страна. След помирението през февруари 1325 год.

---

[1] В една грамота от 1346 год., дадена на Дубровничани, сръбският крал Стефан Душан се титлува dei gratia Romanie, Sclavonie, et Albanie imperator, а в един надпис от XIV в. сръбският крал се титлува така: κράλε καὶ αὐτο ράτωρ πάσης Σερβίας καὶ Παραθαλασσίας и пр., вж. K. Jireček, Staat und Geselschaft in mittelalt. Serbien. Wien 1912 2 сл.

[2] В една редица бронзови монети на Мохамед, син на турската династия Данишменд от XIII в. владетелът се титлува ὁ μέγας μεγας πάσης Ῥωμανιάς καὶ Ἀνατολῆς срв. G. Schlumberger, Melanges d'archéologie 1895, 10.

[3] G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1940 360

[4] Ostrogorsky, цит. съч., 343 сл.

тя естествено става отново интегрална част от Византия, и единството на империята, за което тъй много е държал легитимистът Андроник II, е било възстановено.

ПОЛУГРОШ НА АНДРОНИК III ПАЛЕОЛОГ

При Андроник II е бил направен сериозен опит да се въведат отново в употребление сребърни монети, сеченето на които във Византия е било прекратено още при Иоан II Комнин (1118—1143 г.). Като модел на тия сребърни монети послужил венецианския грош или матапан[1]), сечен по това време в големи количества за нуждата на обширната търговия на Венеция с близкия Изток. Новата сребърна монета на Византия е имала плоска форма и е тежала както венецианския грош средно 2 грама. Освен грошове при Андроник II и неговия наследник Андроник III са били ссчени и техни поделения — полугрошове.

Обаче изглежда, че полугрошове са били пуснати в обращение в по-ограничено количество. Това се потвърждава от находките. Докато грошове на Андроник II и Андроник III са известни доста на брой, то от Андроник II имаме за сега обнародван само един полугрош[1]).

В следващите редове описваме един полугрош на Андроник III.

Лице: АНД[РО]N[I]К[О]С в отвесен ред до фигурата на владетеля, а в дясно МР/ΘV. Андроник с низка корона и сакос, прав нареща. Двете му ръце протегнати към стоящата в дясно Богородица. Тя е с нимб и мафорий. И нейните ръце са вдигнати в молитвен жест към фигурата в ляво. Наоколо зрънчест кръг.

Опако: О АГЮС/ΔНМ[Н]ТР[І]ОС в отвесен ред от двете страни на св. Димитър с нимб, ризница и наметало, стоящ насреща. С дясната ръка той държи копие, а с лявата — овален щит, опрен на земята.

Сребро, диам. 16 мм., тежина 0·96 гр. Народен музей, София Обр. 6

По средата монетата е пробита. По тегло нашият полугрош отговаря на половината от гроша, който е тежал средно 2 грама.

В образа от лицевата страна на монетата Богородица е изобразена в молебна поза, с ръце протегнати към владетеля. Този мотив е нов в иконографския сюжет с Богородица и владетел в монетните типове. Тя обикновено се представя като благославяща или полагаща корона върху главата на владетеля. Нейният молитвен жест не е отправен към императора. Тук по-скоро гравьорът за симетрия е начертал двете дигнати ръце не в страни, а към фигурата в ляво, която също тъй е с ръце вдигнати за молитва.

Обр. 6. — Сребърна монета на Андроник III (увеличена)

Фигурата на Богородица редом с тая на св. Димитър е постоянен монетен образ в сребърните и медни монети на Андроник III. В описаната по-долу медна монета на стр. 31 владетелят е представен редом с Богородица уловил края на дрехата ѝ. Върху един грош на Андроник с

---

[1] H. v. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde. Berlin 1930, под grosso и matapan.

[2] Wroth, цит. съч., табл. LXXV, 7.

Анна Савойска и Иоан V Палеолог[1]) императорът е коленичил предбожията майка, която го благославя. А в една емисия от сребърни грошове, сечени в последните дни на Андроник от Анна с малолетния Йоан V Палеолог, са изобразени върху едната страна Богородица и св. Димитър един до друг[2]).

МЕДНА МОНЕТА НА АНДРОНИК III С БОГОРОДИЦА

Професор D. Robinson в своя предварителен отчет за разкопките си на гр. Олинт в Македония през 1928 год.[3] е дал описанието и на една медна монета на Андроник III с редък иконографски тип върху лицевата ѝ страна (виж. обр. 7).

Поради това че в споменатото издание не са отбелязани важни подробности от образа върху предната страна на монетата, които личат добре върху оригинала и дадената илюстрация, ние смятаме за неизлишно да обнародваме въпросната медна монета още веднаж въз основа на проучванията ни на самия оригинал в нумизматичния музей в Атина.

Лице: ANΔ над нимба около главата на императора. Андроник с полусферична корона и сакос, украсен с бисери, прав насреща. В лявата ръка държи модел на Цариград, а с дясната е уловил края на мафория на Богородица, стояща в ляво от него, която с е вдигнала лявата ръка към лицето му. В полето около двете фигури—звезди.

Опако: О АГІОС | Δ [Н] МНТРІОС. Св. Димитър с нимб, ризница и наметало, прав насреща. С дясната ръка се опира на копие, а с лявата държи овален щит опрян на земята.
Мед, диаметър 22 мм., тежина 3·50 гр. Нумизматичен музей, Атина. Обр. 7.

Повърхността на монетата е много добре запазена и подробностите в образите от двете ѝ страни ясно личат.

Името на императора е означено само с първите три букви A, N и Δ , съединени в лигатура.

Моделът на Цариград, който владетелят държи в лявата ръка, е представен във вид на една висока правоъгълна кула с зъбци на четирите ъгли и части от фланкиращата я крепостна стена.

Образът на владетел, държащ модел на Цариград, ни е познат и от други монети на Палеолозите[4]. С подобен иконографски мотив са известни и монети от Солунската империя[5]. В тях владетелят и св. Димитър Солунски са представени като покровители на гр. Солун, държейки заедно модел на крепостта на тоя град.

---

[1] T. Bertelè, Monete e sigilli di Anna di Savoia. Roma 1937, 13, табл. IV, 6—26

[2] Bertelè, цит. съч., 45, табл. IV.

[3] D M. Robinson, The coins found at Olynthus in 1928 (= Excavations at Oynthus, Part III. Baltimore 1931) 120, № 966 и табл. XXVI.

[4] Срв. Sabatier, цит. съч., табл. LXIV 2 и 3. Познати ни са и неколко необнародвани монети на Михаил VIII и Андроник II.

[5] Wroth, Catalogue of the coins of the Vandals, etc. табл. XXVI 7 и 10.

Обр. 7. — Медна монета на Андроник III Палеолог.

Същата иконографска тема намираме и в една серия медни монети на Ив. Асен II, в които той и св. Димитър Солунски държат помежду си модела на търновската крепост[1].

И в образа върху монетата на Андроник III Палеолог е изразена същата идея — Богородица и императорът като закрилници на Цариград.

Твърде интересен и нов за византийската нумизматика е мотивът с улавяне края на дрехата на Богородица от императора. С него гравьорът е искал вероятно да означи упованието на владетеля в Богородица, която се е смятала за покровителка на Цариград. Това е изтъкнато особено ясно в златните номизми на императора Михаил VIII Палеолог[2], върху опакото на които е представена Богородица в средата на крепостната стена на Цариград (τὸ μέσα τεῖχος) като защитница на града. Същият монетен тип е възпроизведен и в златните монети на Андроник II[3].

Звездите като символичен и декоративен елемент намираме и в редица други медни монети на Андроник III.

Един втор екземпляр от разгледания по-горе тип медни монети на Андроник II е описан и възпроизведен у Sabatier[4]. Обаче както определението, тъй и описанието и рисунката са погрешни. Авторът неправилно класифицира тая монета между монетите на Йоан V Палеолог, виждайки в неясното очертание на една от звездите до фигурата на Богородица началните букви от името IW [ANNHC]. От тук и неверното тълкуване на фигурата Богородица като образ на Йоан V Палеолог. Гравьорът на рисунката е видоизменил и фигурата на императора в образ на Богородица, като дори е добавил и несъществуващи в оригинала начални букви от името ѝ — $\overline{\text{M}}$ и $\overline{\Theta}$. Двете фигури тук са представени уловени за ръка. Облеклото на императора съвсем не е разбрано и е предадено произволно като дреха на жена с наметало отгоре. Короната му е превърната в покривало (мафорий) от плат. Не е нарисуван и моделът на цариградската крепост в дясно от образа на Андроник III.

Медната монета от разкопките на Олинт ни подпомага да установим още един случай на неверно и произволно възпроизведена монета у Sabatier.

При работа с описанията и рисунките в каталога на тоя автор ние сме се натъкнали и на други такива неточни илюстрации на монети, особено тези от времето на Палеолозите. Ето защо трябва да сме много внимателни при използуване образите в споменатия труд на Sabatier.

---

[1] Т. Герасимов, ГНМ, кн. VII 1942, 102 сл.

[2] Wroth, Catalogue of the imp. byzant. coins, табл. LXXIV 1 и 2.

[3] Wroth, цит. съч., таб LXXIV, 10—12, 15—18.

[4] Sabatier, цит. съч., 268, 2 и табл. LXII, 17.

МЕДНИ МОНЕТИ НА АНДРОНИК III ПАЛЕОЛОГ С МЪЧЕНИЕТО НА СВ. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ

От доста отдавна е позната в нумизматичната литература една медна монета с необичаен монетен тип — мъчението на св. Димитър Солунски[1]. При все че е издадена няколко пъти, тази монета е останала незабелязана от специалистите[2].

Предвид интересният ѝ иконографски сюжет ние преиздаваме въпросната монета с цел да се изправи досегашното погрешно описание и неправилно тълкуване на образите от опаката ѝ страна.

През 1938 год. ние проучихме още един екземпляр от същия тип монети в Нумизматичния кабинет в Берлин, който, доколко ни е известно, не е обнародван. В следващите редове даваме описанието му.

1 Лице: Император с низка корона и нимб, облечен в сакос, стои насреща. С дясната ръка държи жезъл, а в лявата, през която е прехвърлен края на пояса — свитък. В дясно сграда с кула — модел на Цариград. Наоколо—зрънчест кръг.

Оп.: CVAC (?) В дясно св. Димитър с нимб и сакос, седи наляво с наклонена напред глава и вдигната нагоре дясна ръка. Лявата полоС жена до тялото. Пред светеца три фигури на войници с шлемV мове и ризници държат копия опряни в гърдите на светеца.

Мед, диаметър 20 мм., тежина 1·86 гр. Британски музей, Лондон. Обр. 8. W. Wtoth, цит. съч., 631. Там е цитирана и по-старата литература върху монетата.

Надписът между групата на войниците и светеца въпреки неколкократните ни опити въз основа на гипсовата отливка от монетата да го разчетем остава за сега неизтълкуван. Един от по-раншните издатели на тази монета го разчита като „благословена между жените“ (?).[3] Обаче това четене е съвсем произволно.

В досегашните описания на нашата монета сцената с убиването на св. Димитър се описва като поклонението на мъдреците[4].

В действителност трите фигури са войници с дълги копия, а седящата в дясно фигура е свети Димитър, а не детето Христос или Богородица.

2 Лице: Образ на владетеля, както в гореописания екземпляр, но от друг монетен печат.

Опако: Надпис няма. Същата сцена както в горната монета, но от друг печат.

Мед, диам. 19 мм., Нумизматич. кабинет, Берлин. Обр. 9.

И в двата екземпляра не личи обяснителен надпис с името на владетеля. Това обстоятелство затруднява отчасти определянето на представения император.

Wroth пише че първият притежател на Лондонския екземпляр De Salis я отдавал на Йоан V Палеолог[5]. Също тъй и екземплярът в Нумизматичния кабинет в Берлин бе подреден между монети на Йоан V.

---

[1] Madden, Num. Chron., 1878, 194 и 214, № 10, Табл. X; G. Macdonald, Coin types, their origin and development, Glasgow 1905, 238 и Табл. IX, 11; W. Wroth, Catalogue of the imp. byzant coins 1908, 631.

[2] Wroth, цит. съч., се съмнява, че е монета и не я е описал в своя каталог.

[3] Macdonald, цит. съч., 238.

[4] Wroth, цит. съч., 631.

[5] Wroth, цит. съч., 631.

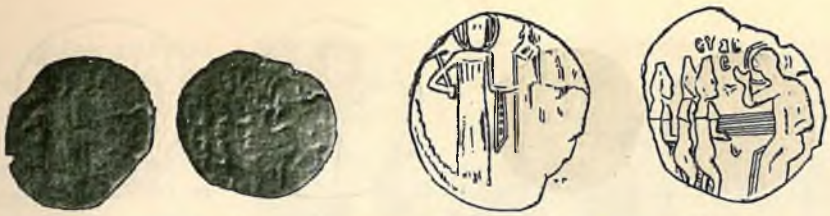

Обр. 8. — Медна монета на Андроник III Палеолог.

Ние отдаваме двете монети на Андроник III поради голямото иконографско сходство на фигурата в тях с образа на Андроник III Палеолог в една негова медна монета, намерена при разкопките на Олинт[1]. И в нея владетелят е с нимб около главата и в дясно до него се вижда също тъй модел на град Цариград с една кула (виж. на стр. 33. обр. 7.)

Иконографският тип на мъчението на св. Димитър в двете монети намира в композиционно отношение близки успоредици в два паметника от XVI век. Единият от тях е дървена икона с умъртвяването на св. Димитър Солунски[2]. В тази икона (виж обр. 10). групите от фигури са композирани както в сцената от монетите: в дясно светецът седи в същата характерна поза, с наведена напред глава и вдигната дясна ръка. В ляво е представена група от четири войника с шлемове и ризници, пронизващи с копията си мъченика. Зад фигурите има и архитектурен аксесуар, който е изпуснат в монетните изображения.

Вторият паметник със сходна иконографска схема е една стенописна сцена в църквата на монастиря Дохиариу в Атон[3].

И в това изображение намираме същата композиция. Само някои подробности като група от пет войника, вместо три или четри, видът на сградата, пред която седи войникът и пр, го отличават от образа в споменатата икона и монети.

Издателят на иконата с изображение мъчението на св. Димитър Солунски пише, че тоя мотив в иконата има за прототип някой образ от XIV век, епохата на Палеолозите[4]. От подобен тип ще да е повлияна и стенописната сцена от църквата на Дохиариу в Атон[5].

Изтъкнатото сходство в иконографско отношение между типа от двете медни монети на Андроник III и двата паметника на живописта ни дава основание да предполагаме, че монетният образ възпроизвежда в общи черти (поради дребните размери на монетата) някоя прочута икона или стенописен паметник от XIV век.[6]

---

[1] D. Robinson, Excavations at Olynthus, III 1931, Табл. XXVI, 966.

[2] A. Xyngopoulos, Κατάλογος τῶν εἰκόνων (Μουσεῖον Μπενάκη), 1936, 17 сл. и Табл. 11, № 9

[3] G. Millet, Monuments de l' Athos. I. Les peintures, Paris. 1927, Табл. 234, 2.

[4] Срв. Xyngopoulos, цит. съч., 18.

[5] За изображения с мъчението на св. Димитър Солунски в други паметници на християнското изкуство, вж. Xyngopoulos, цит. съч., 18; Xyngopoulos, Ἀρχ. Ἐφημηρις, 1936, 117 сл.; G. Millet, Mistra, Табл. XVIII, 3

[6] Във византийската нумизматика имаме няколко примера, в които върху монетите са копирани някои прочути цариградски икони. Срв. И. Толстой, О монете Конст. Мономаха с изображение Влахернской Божіей Матери, Записки Арх. общ. III, 1 сл.; Wroth, цит. съч., 503, Табл. LIX, 5; A. Dumont, Médaille inédite représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen, Rev. Num. 1867, 195; Н. Кондаков, Иконография Богоматери II, Петроград 1916, 294 сл.; T. Bertelé, Zeitschr. f. Num. XXXVI 1626, табл. IV, 101 (Богородица Агиосоритиса) и др.

Обр. 9. — Медна монета на Андроник III Палеолог.

Двете монети са ново свидетелство за особената почит на Андроник III към св. Димитър Солунски, чийто образ редом с този на Богородица, както вече изтъкнахме на друго място, е предпочитан тип, както за лицевата, тъй и за опаката страна на монетите на тоя владетел.

НОМИЗМА ОТ ЕЛЕКТРОН НА АНДРОНИК III, АННА И ИОАН V ПАЛЕОЛОГ

В следващите редове даваме описанието на един нов екземпляр от редките номизми с образите на Андроник III, Анна и Йоан V Палеолог от сбирката в Народния музей в София (вж. обр. 11).

С него познатите в нумизматичната литература екземпляри от тоя тип стават шест[1].

Нашата монета се отличава от останалите по своята по-добра изработка и запазеност.

Ето описанието на монетата:

Лице: (А)N/Δ/РО/NI/КО/С в отвесен ред в ляво от фигурата на Андроник. В дясно $\overline{IC}/\overline{XC}$ и буква П (по едра). Императорът с низка корона и сакос коленичил надясно пред стоящия Христос, който го благославя с десницата си, а в лявата държи евангелие. Двоен зрънчест кръг.

Опако: От ляво на дясно А/ИИ (с общо рамо) А. Между А и И се намира голяма буква Г. Между главата на Анна и Йоан — W. В дясно в полето — буквата К (голяма) и Т. Анна е изобразена с низка корона и тесна дреха с разширени в краищата ръкави (гранаца). В лявата ръка тя държи жезъл, завършващ с крин. Дясната е поставена на гърдите. Йоан V е изобразен с низка корона и сакос, украсен с бисери. В дясната ръка държи свитък, а в лявата — жезъл. Наоколо зрънчест кръг.

Светло злато (електрон). Корубеста. Диам. 20×18 мм., тежина 3·76 гр. Народен музей, София. Обр. 11.

Буквата Т под едрата К в дясно от фигурата на Йоан е остатък от титлата [ΔΕСПО] Т [НС].

Едрите бткви П, Г и К върху двете страни на номизмата са вероятно знаци на гравьора на монетните печати или пък на чиновници, натоварени да контролират отсичането на номизмите[2].

---

[1] J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, II. 1863, 256, табл. LXI, 13; W. Worth, цит. съч., II, табл. LXXV, 3 и 4; Bertelè, цит. съч., табл. IV, 25 (a. b и c); H. Goodacre, A nonisma of Andronicus III, Anna and John V, Num. Chron. IX 1935, 232 сл, H. Longuet, Rev. Num. 1938, 17 и табл. II, 22.

[2] Подобни едри букви има и върху някои медни монети на Михаил VIII Палеолог, срв. Wroth, цит. съч. табл. LXXIV, 4 и номизми на Андроник II, Wroth, пак там, табл. LXXIV 16, 17 и 18; LXXIV, 1 и 2.

Обр. 10. — Икона с изображение на умъртвяването на св. Димитър Солунски (XVI в.). (По снимка Ксингопулос).

От обнародваните до сега номизми от същия тип само в една намираме подобна едра буква (Г), поставена в полето до фигурата на Анна, както в нашия екземпляр[1].

В нашия екземпляр ясно личи голобрадото овално лице на малолетния Йоан V. Тази подробност потвърждава изказаното от T. Bertelè мнение, че в тия златни номизми, както и в сребърните грошове, е представен заедно с регентката Анна Савойска маловъзрастния й син Йоан V Палеолог[2], а не Йоан II Кантакузин, както твърди Д-р Longuet[3]. Ако действително бе изобразен претендентът Кантакузин, който по онова време е бил на доста почетна възраст, гравьорът не би пропуснал да го представи с характерната според тогавошната мода дълга брада с раздвоен връх[4].

Тия номизми, както и грошовете с образите на Андроник, Анна и Йоан, са сечени през последните дни на болния Андроник III от царицата Анна, която според тогавашните правни възгледи е искала да изтъкне чрез монетата, важна регалия на царската власт, легитимните права на сина си Йоан V срещу притезанията за престола от страна на Йоан Кантакузин.

МЕДНИ МОНЕТИ НА МАНУИЛ II ПАЛЕОЛОГ С КОННИЦИ.

Образът на императора-конник[5] като монетен тип се явява твърде късно в емисиите на владетелите в Цариград[6] — едва в края на XIV век.

Намираме го като изключение в медни монети на Мануил II Палеолог. Един екземпляр от тия монети е обнародвал за пръв път Wroth[7].

---

[1] Срв. Longuet, цит. съч., табл. II, 22.

[2] Bertelè, цит. съч., 62 сл.; H. Goodacre, Num. Chron., XV, 1035, 232 сл.

[3] H. Longuet, Le monnayage de Jean VI Cantacuzine, RevNum. 1934, 135 сл. RevNum, 1938, 17.

[4] A. Grabar, L'Empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, табл. XXII, 2; Bertelè, лит. съч., табл. II.

[5] За конните изображения на византийските императори в монументалното изкуство вж. A. Grabar, L'Empereur dans l'art byzantin, 45 сл.

[6] Wroth, цит. съч., стр. I, заглавна таблица, е възпроизведен изгледът на един забележителен златен медалион от Юстиниан I Велики, в който владетелят е представен като триумфатор на кон. Обаче това конно изображение на императора стои изолирано. То не е повторено в редовните монети на Юстиниан, нито в тия от наследниците му.

[7] Wroth, цит. съч., табл. LXXVII, 3

Обр. 11. — Електронова монета на Андроник III, Анна и Йоан V.

На това място ние обнародваме още два други екземпляра от същия тип медни монети на Мануил II.

Лице: Мануил II с нимб, низка корона и сакос, на кон в ход надясно. В дясната ръка държи скиптър, завършващ с две топчета, а в лявата — кълбо с кръст. В дясно св. Димитър на кон, надясно. В лявата му ръка щит, — част от който се вижда над шията на коня. Зрънчест кръг.

Опако: — MANNOIΛ O ΔECΠOTIC в рамка от два кръга. В средата монограма на родовото име на Палеолозите, съставена от буквите П, А, Л, и Г.

Мед, диаметър 21 мм., тежина 2·59 гр. Народен музей, София. Обр. 12. Поради разместване на монетния печат, върху опакото се е отпечатал удължен образ на монограмата и вътрешния кръг от рамката на надписа.

2. Лице: Буква М до дясната ръка на владетеля. Образите на Мануил и св. Димитър както в гореописания екземпляр, но от друг монетен печат с по-дребни размери.

Опако; ., NOHΛ O ΔECΠOTI в рамка от два кръга. В средата същата монограма на Палеолозите, но от по-друг печат.

Мед. диаметър 19 мм., Сбирка Мушмов, София. Обр. 13.

Както се вижда от приложените снимки и рисунки с перо на двете монети, предметът между двамата конниици не е лабарум, както го описва Wroth[1], а кълбо с кръст, една от инсигниите в тържествените образи на императора. Кълбото с кръста, както ясно личи, се държи не от светеца, а от самия император. Кълбото на кръста е по-ясно очертано във втория екземпляр.

Обр. 12. — Медна монета на Мануил II Палеолог (увеличена)

[1] Wroth, цит. съч., 638, 14.

Обр. 13. — Медна монета на Мануил II Палеолог (увеличена).

Ние назоваваме светеца-конник, придружаващ Мануил II—свети Димитър, тъй като той е с голобрадо лице, и особено поради това, че той е традиционният светия покровител на Палеолозите.

Неговият образ в монетите се представя или редом с този на владетеля, или върху опаката им страна.

Върху опакото на една медна монета Мануил II е представен светецът като конник със сабя в дясната ръка[1]). Буквално същият светец е възпроизведен и в една сребърна монета с името на внука на Мануил II, Йоан VII[2], който от 1399 до 1402 год. е управлявал като съимператор с чичо си. Пред главата на коня се четат ясно три букви от името на светеца — ΔMT = ΔHMHTPIOC. Следователно и светецът — конник, придружаващ конната фигура на Мануил в нашите две монети, е св. Димитър.

Освен описаните медни монети на Мануил II има и други медни византийски монети от XIV век, в които владетелят е представен сам като конник. Те обаче са анонимни и затрудняват правилното им определяне. Присъствието на монограмата на Палелозите върху опаката им страна показва, че те принадлежат на някой владетел от тази фамилия. Един екземпляр от въпросните монети е обнародван от Goodacre[3].

МЕДНА МОНЕТА НА МАНУИЛ II ПАЛЕОЛОГ

1. *Лице:* + MANOHΛ . . TO ΘW ΠIСТ . . . в рамка от два кръга. В средата бюст на Мануил с нимб, корона и наметало. От страни на бюста по една звезда.

Опако: OΔГ ΔIMP (?). Образ на св. Димитър до колени. Светецът е с нимб, ризница и наметало. На лявото му рамо триъгълен щит, украсен с кръст. В дясната ръка държи напряко копие.

Мед, диам. 18 мм., тежина 1·70 гр. Нумизматичен кабинет, Виена. Обр. 14.

2. *Лице:* + MANOHΛ EN XO . . . в рамка от два кръга. Бюст на Мануил с нимб и наметало. Над раменатa му по една звезда

---

[1] Wroth цит съч., табл. LXXVII 4.

[2] H. Goodacre, Notes on some rare byzantine coins, Num Chron., XLIII 1931. 156, 5 и табл. XI, 9

[3] Goodacre, Num Chron. XLIII 193c, 158, 8 и табл. XI, 12. Освен този екземпляр от същия тип монети се намират два неиздадени екземпляра и в Народния музей в София.

Опако: О. Г/ΔIMP (?). Същото изображение на св. Димитър Солунски, както в горния екземпляр, но от друг печат. Зрънчест кръг.

Мед, диам. 18×15 мм. Нумизматичен музей в Атина

Гипът на лицевата страна на двете монети подражава този на сребърните монети на Мануил от по-дребен номинал[1]). Титлата на Мануил ЕN ХW̄ ΘW̄ ПIСТОС [ВАСIΛЕVС] отговаря на тази в един екземпляр от сребърните монети на тоя владетел[2].

Образът на св. Димитър върху опакото е нов за византийската нумизматика. Обикновено св. Димитър е изобразен в цял ръст. С дясната ръка той се опира на копието си, а с лявата държи щита, опрян на земята.

Обр. 14. — Медна монета на Мануил II Палеолог.

В сравнение със сребърните монети на Мануил II описаните медни монети се отличават с по-добра изработка и стил. Особено това личи в образа на свети Димитър на опаката им страна.

---

[1] Wroth, цит. съч., LXXVI, 13.

[2] Wroth, цит. съч, 637, 6.

MONNAIES INEDITES DES PALEOLOGUES

Les monnaies des Paléologues se distinguent de celles des autres empereurs byzantins par la grande variété des thèmes iconographiques sur les deux cotés. Les exemplaires des monnaies des Paléologues publiés dans les catalogues de Sabatier et de Wroth et dans quelques articles n'épuisent pas le riche répertoire des effigies monétaires.

Dans notre article nous décrivons une douzaine de monnaies de ces empereurs dont l'interêt reside dans la rareté de leurs types.

1. Gros en argent d'Andronic II avec l'effigie du prophète Achias. Avers: ΑΝΔΓ. . . . ΣΠΟ/ Ο ΠΡΟΦΙΤΙϹ ΑΧΙ... L'empereur debout de face, couronné et vêtu de saccos et le prophète en costume d'empereur, tenant ensemble la croix patriarcale.

Revers: ΚVPIE / (ΒΟΗΘ)Ε (Ι). Le Christ assis de face sur un trône sans dossier, bénissant de la main droite et tenant l'Evangile de la main gauche.

Argent, plat 22 mm., trois trous, restes de dorure. Fig. 1

Cabinet numismatique du Musée d'Istamboul.

C'est pour le premiére fois que nous rencontrons l'effigie d'un prophète sur les monnaies byzantines. Le graveur du coin monétaire l'a figuré couronné et en saccos come l'empereur.

2. Monnaie en bronze d'Andronic II Paléologue avec l'effigie d'aigle bicéphale.

Av.: Légende circulaire entre deux grènetis: + AVTOKTOP' PWMAIWN. Croix cantonnée de quatres lettres B.

Rs. L'aigle bicéphale aux ailes éployées.

Bronze, L'Ermitage, Leningrad (Coll. Photiadès Pacha).

b) Av.: L'empereur debout de face, tenant de la main droite un sceptre court. A droite saint Démètre debout de face en costume militaire. Le saint est représenté de taille plus grande que celle de l'empereur. Il tient le souveraien par la main et de la main droite lui montre un modèle de la forteresse de Constantinopole.

Rs.: L'aigle bicéphale aux ailes éployées, cantonnée d'étoiles.

Bronze, diam. 20 mm., Fig. 2 et 3

1) Coll. Petrov, Choumen (Bulgarie de Nord).
2) Musée Numismatique, Athnnes.
3) " " "
4) L'Ermitage, Leningrad (Coll. Photiadès Pacha).

Les quatre exemplaires sont de différentes paires de coins monétaires. A la page 26 et 27 nous reproduisons les deux piéces du Musée Numismatique d'Athènes.

Nous trouvons une analogie entre de type sur l'avers de la monnaie décrite et un rare sceau en plomb de Jean Ducas Comnène (V. Laurent, Cron. num. şi arheol. XVII. 1943, № 125—126, 86 pl. III. 10, 11).

3. Monnaie d'Adronic II et Andronic III avec la légende THC MAKEΔONIAC.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

AV.: AVTOKPATOPEC PWMAIUN. Les deux empereurs debout de face, couronnés et vêtus de saccos, tenant ensemble le labarum.

Rs.: La légende en trois lignes:

+THC
MAKEΔ
ONIAC

Bronze; 1 gr. 73.; diam. 20 mm. Fig. 4

Coll. Dr. Severeanu, Bucarest (Bucurestii, I, 1935, p 239).

b) AVTOK. . . . EC PWMAIUN. Les effigies semblables à celles de la pièce précédente.

Rs.: + THC
MAKEΔ
ONIAC

Bronze, 1 gr. 99., diam. 20 mm.

Musée National, Sofia. Fig. 5

Les deux pièces proviennent de deux différents coins monétaires. L'exemplaire de la coll. du Dr. Severeanu a été publié il y a quelques années, mais il resta inapercu de la part des byzantinistes. Nous le reproduisons ici encore une fois.

Les monnaies doivent être frappées après la réconciliation entre Andronic II et Andronic III en l'année 1325. Par elles le vieil empereur a voulu propager devant le monde étranger et la population de la Macédoine le rétablissement de l'unité de l'Empire Byzantin, une idée à laquelle il tenait tout particulièrement.

4. Demi-gros en argent d'Andronic III Paléologue.

Av.: ANΔ (PO)NIK(O)C verticalement. A droite MP/ΘV. Andronic debout de face, couronné et vêtu du saccos, levant les mains vers la Mère de Dieu,

Rs.: A gauche O AΓIOC, a droite ΔHMHTP(I)OC. Saint Démètre debout de face, nimbé, en costume militaire, tenant une lance de la main droite et s'appuyant de la gauche sur un bouclier.

Argent, 0 gr. 96., diam. 16 mm. Fig. 6.

Musée National, Sofia

C'est le premier demi-gros, frappé par Andronic III que nous connaissons.

5. Monnaie en bronze d'Andronic III avec la Mère de Dieu.

Av.: A N Δ en ligature au-dessus de la tête de l'empereur nimbé. Andronic debout de face, couronné et vêtu du saccos, tenant de la main droite le bord du manteau de la Mère de Dieu et, de la main gauche, un modele de la fortresse de Constantinopole. Dans le champ sept étoiles.

Rs.: O AΓIOC Δ(H)MHTPIOC. Saint Démètre debout de face, nimbé tenant une lance de la main droite et s'appuyant de la gauche sur un bouclier.

Bronze, 3 gr. 50, diam. 22 mm. Fig. 7

Musée Numismatique, Athènes.

Cette pièce a été publiée pour premier fois par M. Robinson dans son. rapport prémliminaire des fouilles à Olynthos (Excavations at Olynthuss Part III. 1931. p. 120, № 966). A cause de sa description iucomplète nous nou permettons de la publier de nouveau.

Un second exemplaire de cette monnaie a été publié par Sabatier, Monnaies byzantines, pl. LXII, 17. Le desein et la descr ption de la monnaie sont inexacts. Le graveur a transformé l'effigie de l'empereur en Mère de Dieu, et par contr celle de la Vierge en empereur. L'une des toiles á gauche est devenue IC.

6. Monnaie en bronze d'Andronic III Paléologue avec le martyre de saint Démètre.

Av.: L'empereur debout de face, tenant de la main droite un sceptre court et dela gauche le volumen. A droite un batiment avec une tour — le modèle de la ville de Constantinopole.

CVAC.
C
V

Rs.: A droite sant Démètre nimbé et vêtu d'une longue, robe assis à gauche avec la tête penchée en avant. La main droite est placée à côté du corps. Devant le saint trois soldats debout avec casques et cuirasses le percent de leurs lances.

Bronze, 1 gr. 86. 20 mm. Fig. 8.
British Museum, London (Wroth, p. 631).
La légende dans le champ entre les deux groupes reste indéchiffrable.
b) Das Münzkabinett, Berlin (d'un autre coin monétaire)
Bronze, diam. 19 mm. Fig. 9

L'exemplaire de Londres est connu dans la littérature depuis très long temps. Elle a été publiée plusieurs fois, mais de manière erronée. On l'a jusqu'ici attribuée sans raison à Jean V Paléologue. Nous la rapportons à Andronic III á cause de la grande ressemblance entre la figure de l'empereur et l'effigie d'Andronic III sur la monnaie de bronze d'Olynthe, décrite à la page 33.

Il y a une grande analogie entre le type iconographique du martyre de saint Démètre, representé sur les deux monnaies et de pareilles scènes dans la peinture monumentale byzantine du XIVe s., et des monuments du XVI s., copiant des originaux du temps des Paléologues (voir fig. 10).

7. Nomisma d'or pâle d'Andronic III, Anne de Savoie et Jean V Paléologue.

Av.: A gauche (A) NΔPONIKOC verticalement. A droite $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ et grand Π. L'empereur à genoux de face, vêtu du saccos, la main droite sur la poitrine, la main gauche levée. Devant lui, le Christ de face, tenant l'Evangile et couronnant l'empereur de la main droite.

Rs.: A gauche ANNA. Entre A et N un grand Γ. A droite K. (grand) et T. A gauche l'effigie d'Anne de Savoie debout de face, vêtue d'une tunique longue (granaza), tenante un sceptre à fleur de lis dans la main droite. La main gauche sur la poitrine.

A droite Jean V Paleologue couronné et vêtu du saccos, tenant le volumen dans la main droite et,dans la main gauche un sceptre. Entre les deux têtes W.

Or pâle, concave; 3 gr. 76, 20 × 18 Fig. 11
Musee National, Sofia.

La lettre T sous le grand K à droite de l'effigie de Jean est un reste du ca titre (ΔECΠO) T (HC).

Dans notre exemplaire on distingue clairement le visage imberbe du mineur Jean V Paléologue.

8. Monnaie en bronze de Manuel II Paléologue avec saint Démètre comme cavaliers

Av. Manuel monté sur un cheval allant à dr., couronné et nimbé. Il tient de la main droite un sceptre, de la main gauche, un globe crucigère. A côté de lui saint Démètre en cavalier. Il tient de la main gauche un bouclier, de la droite les brids,

Rs.: En légende circulaire entre deux grènetis: + MANNOIA O ΔECΠO-TIC. Au milieu du champ, le monogramme des Paléologues, constitué des lettres Π, A, Λ et Γ.

Bronze, 2 gr. 59; diam. 21 mm. Fig. 12.

a) Musée National, Sofia

b) Coll. Mouchmov, Sofia Fig. 13.

Les deux pièces que nous reproduisons ici sont mieux coservées que l'exemplaire décrit par Wroth et, on peut juger d'apres elles que l'objet que l'empereur tient en main gauche est un globe crucigère et non un labarum.

9. Monnaie en bronze de Manuel II Paléologue

Av.: + MANOHA TO ΘW ΠICT entre deux grènetis. Dans le champ buste de l'empereur de face, portant une couronne et vêtu du manteau. Au-dessus des épaules deux étoiles.

Rs : O AΓΔIMP (?). Saint Démètre de face en costume militaire. Il tient une lance de la main droite et un bouclier de la main gauche.

Bronze, 1 gr. 70; diam 18 mm. Fig. 14

a) Cabinet des médaélles, Vienne.

b) + MANOVHA EN XO. . . .

Rs.: O .Γ ΔIMP

Musée Numismatique, Athènes

Le type de ces deux pieces en bronze est copié du type des monnaies en argent de Manuel II Paléologue.

L'effigie de saint Démètre sur les monnaies décrites est nouvelle dans la numismatique des Paléologues.

Todor Gerassimov

МАТРИЦА ЗА ВОСЪЧНИ ПЕЧАТИ С ИМЕТО НА ИВАН ШИШМАНА

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

При разкопките на крепостта Трапезица в Търново, предприети от тамошния Народен музей, е бил намерен на 6 август 1947 год. във вътрешността на една кула интересен сфрагистичен паметник с името на Иван Шишман, последния български цар в Търново.

Този паметник представя печат — матрица от олово.

Според писменото съобщение на управата на музея в Търново[1], матрицата е била изкопана на дълбочина 4 метра от повърхността. Тя лежала до една от стените, затрупана от дебел културен пласт, образуван от материали от разрушените стени както и от попаднали тук откъслеци от съдове, кости от животни и др. останки.

Повърхността на матрицата при намирането ѝ е била покрита с тънка корица от варовито вещество, образувана от разтворения от дъждовната вода хоросан от мазилката на съборените части от кулата, гдето е намерена.

Печатът — матрица е добре запазен. Той представя кръгла полочка от олово с диаметър 2·50 см. и дебелина 0·50 см. Гърбът на плочката е равен. Обр. 1

Върху лицето ѝ е гравирана в негативен образ фигурата на царя в цял ръст, насреща. На главата царят има низка корона с две висулки, спущащи се от страни на лицето. Той е облечен в тесен сакос и мантия, украсени с бисери.

В дясната ръка Иван Шишман държи жезъл, а в лявата — свитък.

В ляво от фигурата на царя е поместена монограма с родовото име на царя, съставена от началните букви Ш и Н, а в дясно — титлата ЦР. Изображението е оградено с зрънчест кръг.

Образът е начертан много схематично. Очите и устата са означени с пъпчици, а носът — с отвесна чертица между трите зрънца. Брадата е предадена с няколко зрънца в един ред. Ръцете в сравнение с тялото са много малки.

По недоглеждане гравьорът е означил бордюра на падащата зад гърба на владетеля мантия отпред.

Начертанието на монограмата е сходно с това на монограмата на името Шишман в някои медни монети на тоя владетел[2] в които Н е образувана между първото и средно отвесни рамена на буква Ш, вместо между средното и крайно рамена.

Необичайно е и поставянето на титлата ЦР пред името на владетеля. Обикновено в монетите и печатите на българските владетели тя се поставя след името на царя.

---

[1] Ползуваме се от случая да изкажем нашата благодарност на управата на музея за даденото ни позволение да обнародваме тоя паметник.

[2] Н. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе. София 1925, 147, обр. 906, 207; 148, обр. 210 и пр.

Обр. 1. — Оловна матрица за печат на Ив. Шишман

Новооткритият печат от олово не е служил за скрепяване на документи или писма. Против такова предназначение говори не само направата му (липсва канал за прокарване връвчицата от копринени нишки но и негативният образ на надписа и фигурата на царя.

Тоя предмет е имал по-друго предназначение; той явно е служил за отпечатване образа на Иван Шишман върху некакъв по-мек от оловото материал.

Такъв може да бъде само пчелният восък, от който в средните векове и в по-късно време (XVI — XVIII в.), са правени печати за скрепяване както официалните актове, тъй и кореспонденцията от частно естество. Восъкът се размеква и от температурата на ръката, а оловото се разтопява при 340°.

Следователно, намереният на Трапезица сфрагистичен паметник представя един печат — матрица за восъчни печати с името и образа на Ив. Шишмана.

До сега са достигнали до нас само металически печати от нашите светски и духовни владетели от първото и второто царство.

За официалните документи като грамоти и пр., царската канцелария е употребявала златни печати. Тия печати имат от едната страна образ на царя, който образ заместял самия владетел, чието присъствие би потвърдило автентичността на издадения от негово име документ[1].

Актовете с по-маловажен характер и личната кореспонденция са били скрепявани с печати от олово.

В западна Европа и Сърбия през средните векове освен металически печати са били употребявани и то в по-широк размер и печати от восък[2].

Във Византия употребата на печати от восък според Schlumberger[3]. е била много ограничена. Това се дължало на причината от климатично естество. Продължителните горещини в Източна Европа и Византия не са позволявали да се практикува подпечатването на актовете и писма с восъчни печати, тъй като пчелният восък много лесно се размеква от топлината. И затова тоя материал не е добил такава употреба в Византия, както това е практикувано в Западна Европа.

До сега не бе познато да са употребявани и в средновековна България печати от восък.

Нашата матрица показва, че и у нас през XIV век царската канцелария е употребявала за скрепяване на документи восъчни печати.

Печатите от восък са правени или от чист пчелен восък, или примесен с дъвка (сакъз) и ленено масло или друга мазнина. Тия печати биват едноцветни или двуцветни.

Върху повръхността на документа е бил намазван един слой от естествен восък и върху него втор пласт от червено или зелено обагрен восък, върху който, докато е бил в разтопено състояние. е натискан печатът—матрица.

[1] A. Grabar, L'Empereur dans l'art byzantin. Paris 1936, 7 сл.
[2] А. Ивић, Стари српски печати и гербови. 1910, 0 сл.
[3] G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire Byzant'n, 8 сл.

MATRICE POUR SCEAUX EN CIRE DU ROI BULGARE IVAN CHICHMAN

Nous décrivons dans les pages précedentes un rare monument de la sphragistique bulgare. C'est une matrice de plomb pour des sceaux en cire du roi Ivan Chichman (voir fig. 1).

Elle a été trouvé au cours des fouilles dans la fortersse de Trapesitza (l'ancienne capitale bulgare Tirnovo), dans un tour, à une profondeur de 4 mètres.

La matrice est de forme ronde et d'un épaisseur de 5 mm. son diamètre est dr. 25 mm.

Le revers du flan est plat et sans éfigie

Le roi est représenté debout de face, couronné vêtu du saccos et d'un manteau. Il tient de la main droite un sceptre et de la main gauche un volumen. A gauche le titre Ц Р., à droite le monogramme de son nom de famille ШИН.

On ne connaisait pas jusqu'ici des sceaux en cire des souverains bulgares du moyen âge. La découverte de cette matrice prouve pourtant que les sceaux en cire étaient d'usage dans la chancellerie des rois bulgares au XIVe e siecle.

Tandis qu'en Europe occidentale et en Serbie, les sceaux de cire étaient fréquents, en Byzance et Bulgarie ils semblaient avoir été d'un usage plus festreint.

Todor Gerassimov

ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ ИЗ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

АСЕН ВАСИЛИЕВ

Имахме за цел да проследим църковния строеж и църковната украса в западна България — на север и на юг от Стара-планина, както и из селищата в нея. През време на обиколките, които направихме в тази част на страната, спряхме се на множество стари църкви и църковища, с каквито изобилствуват току-речи без изключение, всички землища на градове и села.

От Видинско до Трънско, силно планинският облик на местностите е позволявал да се издигат здрави крепости, които вардят пътища, проходи и граници. Останките от безбройни „градища", „калета", „кули", „селища" и пр., както и множество разрушени църкви, „манастирища", оброци и стари гробища, се срещат навсякъде. Лесно може да се установи, че едновременно с обекти от военно-граждански характер са градени и светилища — езически или християнски, че съществува пълна „закономерност за съжителство" между тези два вида постройки, че гдето има „градище" неможе да няма „църковище" или по-късно възстановена и днес съществуваща църква. Ако един от двата обекта е напълно унищожен, все пак, с повече усилия, ще се намерят неговите следи. По-късните църковни постройки, издигнати върху стари основи или пък в землището на селище, което е наследило друго по-старо, следва да се приеме, че „съжителството" между крепост и църква се подържа само по себе си. Тази закономерност от миналото може да улесни датирането на паметниците. Тяхната връзка може да бъде подкрепена и от еднаквия начин на градеж, материал и пр. Естествената връзка между селището, светилището и неговата крепост често и до днес е останала неразкъсана. Мислим, че в много случаи би било полезно, ако при датиране на единия от паметниците се вземе предвид и другия.

В изложението си даваме част от църковните паметници, без да споменаваме навсякъде горната връзка. Това не бе и наша задача. Трябва да се подчертае, че старите паметници в поменатата част от страната са толкова много и толкова разнообразни, че са необходими ред години, много обиколки и много труд, за да се приведат всички в известност.

Като даваме една част от църковните старини в Софийско, Радомирско, Брезнишко, Пернишко, Врачанско, Берковско, Михайловградско и Белоградчишко, ако и да не са старини от първа величина, смятаме, че с това ще допринесем за попълването на картината на миналото на тези краища.

1. СЕЛО СТУДЕНА, ПЕРНИШКО

Югоизточно от селото, току до последните къщи, над шосето за гр. Марек (Дупница), се намират почти зарити в земята, основите на стара църква Св. Никола.

Църквата се отличава с извънредно удължената си апсида (табл. I). Общата дължина на сградата е 14 м., ширина 6·30 м. Дебелината

Обр. 1. Църква Св. Архангел Михаил, с. Студена

Обр. 2. Църква Св. Никола, с. Крапец

на стените е 0·70 м. Градежът е каменен с хоросан. Следите на стените някъде съвсем се губят в земята. По-добре личи южната стена. Входът бил от запад. Останки от стени се забелязват като продължение на северната стена към запад и на южната — покрай апсидата — на изток. Вътре в наоса до южната стена и в апсидата е запазен един ред камъни, които образуват нещо като цокъл. В зидарията са били употребени дялани камъни за лицевите страни, а вътре е пълнеж. Някъде височината на запазените части от стените достига до 0·90 м.

Църкви с подобна удължена апсида има няколко у нас: малката църквица, която била на мястото на църквата Св. София в София и която е строена преди нея, в началото на IV век на н. е.[1] Друга църква напомнящата този тип е гробищната църква при с. Иваняне, Софийско[2]. Църквата в Студена се отличава от тях по свойта много по-удължена апсида спрямо първата и по липса на предапсиден правоъгълник — от втората. Все пак тази църква най-много се приближава по своя план към посочените две църкви и е допустима известна връзка между тях. Имайки предвид датирането на тези църкви на тази под Св. София — IV век от н. е., и църквата при с. Иваняне V или VI век, ние допускаме, че и църквата Св. Никола при с. Студена ще да е градена по това време — към V—VI век.

Също в землището на с. Студена, на около два километра югоизточно от селото, в една от долините на Голо-бърдо се намират останките от стар „манастир" Св. Илия. Запазени са части от основите на църквата (табл. I). Нейният план напомня този на църквите при Попово и Крапец, които ще видим по-долу, и е възможно тези три църкви да са градени по едно време.

В селото е запазена малката църква Св. Георги, а през 1846 година била издигната голяма каменна трикорабна църква Св. Архангел Михаил (табл. I). Външният вид на църквата е твърде угледен (обр. 1). В свода на средния кораб са вградени три слепи купола. Вътрешността на църквата е изпълнена със стенописи, рисувани от самоковския образописец Коста Геров Антикаров (1830—1906). Той е оставил надписа:

---

[1] Б. Филов, Софийската църква Св. София — София. 1913, стр. 55.

[2] В. Иванова, Две старинни църкви при с. Иваняне. ИАИ VIII. София 1935,

[3] А. Василиев, Една старинна църква при с. Студена, ГНМ. София 1942

Обр. 3. Надвратна украса на църквата в с. Кранец

„Настоящїе две кувета заплата-та е ѡ г: Алексо, Мине, Трендафила, Міхал, Бакле. Димитрїѧ Маріѧ. Маріѧ. Магда. Мара. за дѹшевное имъ спасеніе и вечнае имъ поменъ. Изобразитель Костантинъ: Я. Янтикаревъ самоковъ и мазачо іованчо каназировъ лето отъ ρ: χ: 1869".

2. СЕЛО ПОПОВО, ПЕРНИШКО

В околностите на това село има няколко старинни постройки, които трябва да се включат в онази група градища и църкви, която изцяло заобикаля северните подножия на Витоша. В полите на планината, на около 2·5 клм. на с.-изток от с. Попово се намират „Голямото" и „Малкото" градище. Останките от тях добре личат. Преди да се стигне до градищата, на около десетина минути път се минава през падина, наречена „Патарец". Там е имало някога, според преданието, стар манастир, от който сега са останали само развалините на църквата му. Нейните стени стърчат от 0·20 м. до 1·80 — 2 м. Църквата е еднокорабна, с нартика (табл. I), сега не може да се види где е била вратата. Запазена е тази на преградната стена. Вероятно се е влизало през западната стена — така сме показали и на плана. От юг в стената на самата църква има малко прозорче. Общата дължина на постройката е 12·70 м., а широчината 4·30 м. Зидарията е от камак, споен с хоросан.

Цялите стени са били покрити със стенописи, следи от които се виждат върху частици от мазилката, запазена върху камъните. От багрилата личат светло-орхово, червено и синьо.

В землището на селото се намират останки (основи) на друга стара еднокорабна, едноапсидна църква Св. Георги (табл. I). Кога е построена тази църква, не е известно. Не се помни също така и кога е била разрушена.

Сегашната църква Св. Богородица в селото е градена през 1845 година. Тя е еднокорабна, едноапсидна постройка с притвор. Иконостасните ѝ икони, датирани 1845 година, са едни от първите работи на самоковския зограф Никола Ив. Образописов (1829—1915). Неговият подпис може да се види на опакото на иконите, гдето той е сложил първите букви от името си НІ, както и цените на иконите в грошове — напр. Исус Христос — 335 гроша, Ив. Кръстител — 320 гроша, Усп. Богородично — 390 гроша и пр.

В притвора на църквата са запазени няколко стенописи от самоковеца Коста Геров Антикаров, от 1878 година.

3. СЕЛО КРАПЕЦ, ПЕРНИШКО

Над селото, по течението на р. Струма има голям карстов извор — „Врелото". Срещу него, на левия бряг на реката, се виждат останките от стара църква, наричана от населението Св. Петка. От стените е останало малко нещо; покривът е съборен. Църквата е еднокорабна постройка с притвор (табл. I). Входът е от северната стена на притвора — поради големия наклон на терена, започващ от южната стена на църквата,

Дължината на църквата е 14 м., а широчината 6·40 м. Градежът е от разноформени камъни и хоросан.

Църквата била осветлявана от малко, незначително прозорче — бойница на южната стена. Вътрешността била покрита със стенописи, от които личат съвършено малки частици по стените. По цветове напомнят тези на църквата при Попово. Разрушаването и на двете църкви изглежда да е станало едновременно. От разглежданата църква на юг, по гърба на стръмния склон се забелязват останките на голяма крепостна стена, която върви нагоре към върха. Там е имало старо градище.

Днес в селото има друга църква, Св. Никола, строена преди Освобождението. Тя е също еднокорабна, едноапсидна с по-късно издигнат купол. Към нея е пристроена голяма късна нартика (обр. 2), над вратата на която е изрезана от дърво надвходна украса от два дракона с диска на слънцето между тях. Под изображението на слънцето е написано „Вѣтер" (обр. 3).

4. СЕЛО БОСНЕК, ПЕРНИШКО

Над с. Крапец, по течението на р. Струма, се намира с. Боснек[1]. Църквата в селото — Ср. Теодор Стратилат, е строена през 1864 година. Тя е здрава каменна еднокоробна, едноапсидна постройка. Иконите са рисувани през 1876 година. На Христовата икона (160×85 см.) се чете надписа:

„Николаѵ Іконописецъ ѿ Дѵпницъ".[2]

Останалите икони са от същия образописец, но една част от тях са прерисувани и развалени.

В църквата са запазени множество стенописни изображения, рисувани от Коста Геров, през същата 1867 година.

В селото се намират останки от стар, развален манастир св. Безсребърници.

5. СЕЛО ЧУПЕТЛОВО, ПЕРНИШКО

Високо във Витоша, по най-горното течение на р. Струма е с. Чупетлово. Църквата св. Парашкева (св. Петка) е съградена през 1860 година от майсторите Саве и Тоше от Грекляно. И тук за здравия градеж са употребени камъни и хоросан. Църквата е изписана със стенописи — една част в олтаря и една малка част от северната стена рисувани от Коста Геров, през 1865 година, а други — от неизвестен майстор — Сомоковец.

---

[1] Вж. Д-р Ив. Пенков, Стопанско-географска характеристика на района Драгичево — Перник—Батановци, ГСУ, XLIV, 1947/48, кн. 3. стр. 185.

[2] Ас. Меджидиев гр. Дупница и бележити дупничани, Дупница. 1940, стр. 34.

Обр. 4. Църква в гробищата при с. Църква

Обр. 5. Църква Св. Никола, с. Мещица

Иконите са от самоковски образописец, рисувани през различни години. На Уброса и св. Богородица се виждат датите 1861 година. Иконата на св. Мина е надписана:

„Сїѧ икона приложи даскалъ Стоичо от Самоковъ й отецъ ѣго Стоянъ за дѹшевно ймъ спасение 1855".

6. СЕЛО КРАЛЕВ-ДОЛ, ПЕРНИШКО

На запад от селото се издига едно от възвишенията на Голо-бърдо, върху което имало старо градище. Там личат останките и от стара църква. В подножието на възвишението също така се виждат следи от малка едноапсидна църква, почти напълно унищожена. Доколкото може да се види, нейните вътрешни размери са 8 м. дължина и 4 м. широчина.

Днешната църква Св. Петър и Павел е построена през 1856 година, а изписана на 1876 година от Коста Геров:

„Настоящіятъ храмъ сѧ їзобрази ѡ Костадинъ Анастасіевъ Геровъ Самоковцѹ сосъ Стоном мазачо 1867".

За изграждането на църквата е оставен на западния зид от вън следния надпис:

„1857 Во славѹ стыѧ единосѹщныѧ и животворящіѧ троіца оца и сна и стаго духа настоящем же архіепископа нашего Матеѳ самоковски ктитори Петаръ ѣреи со семъ чадомъ".

7. СЕЛО ЦЪРКВА, ПЕРНИШКО.

Южно от селото, на хълма, имало стара крепост, стените на която се виждат тук-таме и сега. Големи части от стените ѝ в западната част бяха унищожени през 1940 година при поправката на шосето. В обсега на крепоста сега са селските гробища и гробищната църква. Тя е стара постройка, сега възстановена. От старата сграда е запазена само източната стена и полукръглата апсида (обр. 4). Под новата мазилка са запазени части от старите стенописи. Църквата е била без нартика (табл. I). Дължина 10 м., широчина 4·50 м.. дебелина на стените 0·75 м.

Селската църква Св. Николай, в която се служи, е построена през 1851 година от майстор Петко от с. Пещера, Радомирско. Тя е здрава постройка от камък, с една апсида и цилиндрично засводяване. В нея е работил споменатият образописец Коста Геров.

Югоизточно от селото наскоро бяха открити останки от значителна (може би антична сграда); върху основите ѝ неотдавна е издигнат параклис.

8. СЕЛО МЕЩИЦА, ПЕРНИШКО

Църква „Св. Никола", построена през 1871 година върху стари основи. Надпис над западната врата: „1871: храмъ светїникол мастръ стоїо с жедю....нъ". Сградата прави впечатление с хубавия си външен вид (обр. 5).

Църквата (табл. III), е еднокорабна триконхална постройка. На източната стена, до олтарната апсида, са изградени две малки тристранни апсиди, които отговарят на двете странични ниши в олтаря и които служат преди всичко за украса. Страничните певници са издигнати до покрива на църквата, както и олтарната апсида и малките странични апсиди. Стените завършват с широк корниз. Също такъв корниз в трилобен вид украсява фронтона на църквата.

Вътрешността е оживена от хубав резбарски иконостас, рязан от майстора-резбар Нове, от с. Жедна, през 1879 година. Икони от 1888 година. Църквата била изписана с стенописи през 1882 година от Зограф Стари (Естрати), от Македония, но през 1926 г. те били унищожени при пребоядисването.

9. ПЕРНИК

При гр. Перник, на едно от последните възвишения на Голо-бърдо се намира старата църква Св. Георги (обр. 6). Тя е еднокорабна църква цилиндрично засводена, с забележително малка апсида. Градежът е каменен, с хоросан. Сводът е подсилен с три пояса, опрени върху стените и свързани с дървени греди. Входовете са от запад и юг (табл. II). Има само един прозорец на южната страна. По-късно, от западната страна е прибавен притвор, зидан с камъни, с вход от запад.

Стените и свода на църквата изцяло са покрити със стенописи. Авторът им е неизвестен. Над южната врата отвътре е полузапазен възпоменателният надпис, със следното съдържание:

„Ктїторѣ Иприложници Затом ... пане мїтофъ Страна Стоан Тѡше Добри . . . д Стефановъ. Богданъ . фїлѣ 120. Мїтрѣ Стоанов . . . Кѫдїна Дѣчїн 120. Ѳоне. Конко. Їлко Стеван . . . Беле Гошевъ. Степан. Петре 120. Вѣчко Марков. . . Янѣ Панѣв Благом Петрѣ Стеванъ 50 . . . Беличко Стом Виден. Манчо. Янко. Янѣ. . . . Баклин. Миленко 50 Васо Белков , , , сене 1857 года".

Твърде чувствително са повредени и стенописите. Това се дължи на техническите грешки на художника — някои от багрилата не са добре свързани и са изпадали. Между сцените прави впечатление Бие-

нето на Исус Христос, привързан за една колона и бит от двама войника, зад които се виждат още две колони. В цикъла на изповеданието са застъпени и фигури в народната носия, силно повредени. По полетата на стенописите с виждат имена на ктитори, например при изображенията в апсидата се чете:

„Стоїко Антоѳ Илко Шенчо Йове, Фїле далъ 320.

В църквата е запазен резбарския иконастас. Стилът на изразяването твърде много е отстъпил от хубавите резби от онова време. Под кръста с разпятието е запазена датировката — 1843 год., а под нея 1901 — годината, през която иконастаса е бронзиран и оцветен.

Обр. 6. Църква Св. Георги, гр. Перник строена 1843 г.

Голямите иконостасни икони са св. Георги (обр. 7), св. Богородица (62×90 см.), Исус Христос, св. Иван Кръстител и св. Никола. Във втория пояс апостолските икони са на брой 15. Още от пръв поглед, във всички икони може да се види ръката на Захари Зограф. Той обаче не ги е подписал и датирал. Фоновете на някои от иконите по-късно са подновявани. Че авторът на тези икони е Захари Зограф, може да се потвърди и от неговата сметководна книга. В нея под годината 1846 той бележи: тія са безъ феизъ — да земамъ (отнася се за вземания на суми без лихва):

Обр. 7. Икона св. Георги от Захари Зограф

„. . . . . .

450·00 за апостолите, и распетіето на Перникъ"

От горната бележка може да се заключи, че иконите са рисувани през 1846 година и че е останал на взема пари за апостолските икони, а другите са му били заплатени. В църквата е запазено и разпятието с фигурите на Богородица и Йоана. От стила обаче се вижда, че те са правени от друг майстор и вероятно по-късно — след като тези на Захари Зограф са били развалени.

В градежът на църквата, от вън на западната стена, до входа върху един от камъните се виж-

да надпис, изчукан наопаки — вероятно направен преди камъка да бъде взидан и после обърнат по невнимание. Надписът гласи:

„Пане 1843 Велико Бочев Христо Милен„

Ние мислим, че това са имената на майсторите, които са градили църквата.

10. СЕЛО ВЕРДИКАЛ, СОФИЙСКО

В селото се намира старата църква Всех Светих. Тя е малка, еднокорабна постройка с полуцилиндричен свод и полукръгла апсида. Към средата на миналия век църквата била продължена на запад (табл. I). Двете части са изградени от дялани и ломени камъни с различна форма, споявани с хоросан. Само в източната стена, на север от апсидата, гдето отвътре в олтара е проскомидията, стената около един квадратен метър е изградена от тухли с дебелина 4 см. Стените и на двете части завършват с широк каменен корниз. На източната стена този корниз излиза по-напред и има форма на неправилна полукръгла арка. Входът е от запад. От старите прозорци на първото помещение са запазени само тези на апсидата и един на северната стена. Този процеп е, по-точно казано, един процеп 9 см. широк, обиколен отвън с малка ниша, а от вътре с по-голяма. На южната стена сега има два широки прозореца, наскоро уголемени, на местата на стари малки прозорци. Вместо решетка, в прозореца над апсидата е поставен каменен кръст, нарочно изрязан за това място. В олтарната част има две четвъртити ниши при североизточния ъгъл.

В църквата липсват всякакви следи от стенописи. Цялата й вътрешност е измазана и варосана наскоро. При пристрояването бил направен и иконостас — проста столарска работа, обагрен и орнаментиран с рисувани растителни форми. Иконостасните икони, четири на брой, работа на посредствен майстор, не носят никакви дати и подписи. Под тези икони в долната част на иконостаса, са нарисувани в малки полета образите на някои светци, както и сцени от живота на Адам и Ева. Над дверите се чете следният надпис:

„Настоятелй же бйстъ ко сттѣо хрaмаа господйнъ кйръ пáппа Геѡргїй ѡ сéло Клйсѹра и дéда Кѡце епйтропъ Цирковнй й Спасъ й Ѡканъ гáкъ Йндрїм Мйнко бїсопш Тѡдоръ 1852“.

Горе, на кръста с разпятието се чете:

„1852 ктиторы Младен Алексо, Атанасъ па . . .“.

11. ГОРНОБАНСКИ МАНАСТИР СВ. КРАЛ (СВ. КИРИЛ И МЕТОДИ)

На три клм. западно от с. Горна баня, Софийско, в един от долове-те на Люлин планина, се намира Горнобанският манастир[1] Св. Крал (Св. Кирил и Методи; на турски наречен „Юкари-баня)“.

Построяването на манастира ще да е станало не по-рано от края на XV век. Между годините 1455 и 1469, митрополит Силваний пренесъл в София мощите на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1281—1320 г.), след превземането на Трепче от турците (северно от Прищина). В чест на престоя на мощите при с. Горна-баня, местното население построило манастира. Съществува предание, че известно време тук е била пазена и главата на краля.

---

[1] К. Иречек, Пътувания, II, стр. 23

По-късно старата манастирска църква била разрушена. Наскоро преди Освобождението, старият и влиятелен горнобанчанин Цоне Дърнев отишъл в Цариград и взел ферман за възобновяване на манастира. На мястото на старата църква, и вероятно на същите основи, през 1875 година построили днешната църква. В градежа на южния певник и сега личат два камъка, обърнати навън, върху които личат следи от стенописи. На западната стена на един от камъните е издълбана датата 1875.

Църквата е триконхална постройка (табл. I), с полуцилиндрен, дървен, измазин свод и лек дървен купол, изграден върху четири стълбове-греди. Барабанът на купола е осмостенен, с осем прозорци. Градежът на църквата е от дялани гранитни и песъчни камъни. Общата й дължина е 15·75 м., широчина 7·90 м, дебелина на стените 90 см. И трите конхи са петостенни, с по един прозорец. Други три прозореца има в южната стена; входовете са два — от запад и юг.

Иконостасът има пет голями икони и 15 апостолски. Олтарните стени са покрити с живопис рисувана през 1877 година.

Край стенописите са запазени следните надписи; под олтарния прозорец:

„Кославѣ сѣтыѧ единосѵщныѧ, животворѧщіѧ и неразделимїѧ, троіцы, ѳіа, й сіла, й сѣтаго дха возобнови се сей храмъ на 1876“.

Пак там, в апсидата, под изображението на Тайната вечеря, се чете:

„По: гди Павле Петрѵнъ Паѵнъ Николчо Косто Іованчо Ѥвчко Богданъ Кенко Стоѧнка Іова Стрѵма Трена Марика Стана Гѵра ѿ Копаница, Іордана Таса Ката Поста Ѧнка титоръ Гьоргіѧ Митревъ ѿ Радомиръ. Писецъ Михалъ Костовъ Геровъ 1877“.

Също така там са и надписите:

„Но: гди Стоѧнъ Стоичко Маринъ Петре Иліѧ Такіѧ Добренъ Веселка“ и „по: гди Николчо Дона Іованка Баклинъ Стоѧо Стоѧнка“.

В омивалната ниша има надпис:

„Приложиль Михалко Стоичко Їованъ Спаса Кола Крьсто Димитріѧ Малина Георгіѧ Симонъ Ѕлица“.

За престолен камък е използувана античен жертвен камък върху който е издълбан надписа:

„Сене 1875 авгѵсъ титоры и приложници Филе Иловъ отъ село Драгичево Петрѵнъ Никленовъ отъ село Кладница Георгиѧ Митревъ ѡ Радомиръ“.

Отвън по стените са запазени няколко изображения и надписи. В нишата над западната врата е нарисуван в цяли ръст св. Крал Стефан. Върху долната рамка на изображението се чете:

„По: гди Стоичко Младенъ Битанъ ѡ село Драгичево“.

Над южната врата са образите на Кирила и Методия, а под тях е надпись:

„Настоѧщето изображеніе заплатили Миланъ Бона Ѥвчко Манолъ Їованчо Ѧнко Марика Ѳеодора Бона задѵшевноѥнимъ спасеніе и вечноѥнимъ воспоменаніе 1877“.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

Над два от южните прозорци са нарисувани ангели и на рамката на единия от тях е написано:

„По: гдн Стоилко Бакла Дойчинъ Іованъ Петрѹнъ Доста Ласка Келика Маріѧ Ката 1877“[1].

Върху олтарните икони са запазени надписите — на Богородица: „Поп Стожанъ (на самата икона — може би името на автора (?)), а върху рамката:

„Приложиха ѡ село Бистрица еспафъ коларски Стойне Тодоръ Стефанъ Коле Стоичко Минчо Богданъ лето 1876.

На Христовата икона:

„Попъ Стожанъ Геѹргеа презвитера“ а по рамката: „Приложиха еспафъ терцски ѡ село Бистрица Ангелко Лазаръ Іованъ Стефанъ Михалъ Лазаръ Георгіа лето 1876“; на иконата Иван Кръстител: „Приложи́ха ѡ село Драгалевци Младенъ Митарь Божлъ Петре Кѹчко Тодоръ Михалъ Стожанъ Георги лето 1876.

В църквата се пазят и други икони. На иконата на св. Тройца (84 × 107), е написано: „с. Гормазово. Тази икона подарява Мито Маринковъ, Коле Маринковъ Петкана Митова Алисавета Стоманка подаряватъ за споменъ 1894 год. г. Самоковъ образописецъ Михалъ Б. Стоиневъ“[2]; иконата на св. Мина е надписана: „Подаръкъ от Витанъ Д. Раиновъ и семейството му отъ с. Филиповци Софийско 1894 г. г. Самоковъ образописецъ Михалъ Б. Стоиневъ“. Икона на Три светители, с надпис:

„Подарена ѡ Рѹфет Столарски и касапски за дѹш. спасение 1876“.

Другите икони са без особено значение. Богослужебните книги са сравнително нови.

В двора на манастира е запазен един камък от старите жилищни сгради, който сега е вграден в стълбище. На него е издълбано: „1887 ле: ктиторъ руфетъ дрѹжество бакалско“.

12. СЕЛО СВОГЕ, СОФИЙСКО

Въ селото е запазена старата църква Св. Парвскева, при която до неотдавна е имало манастир. Тя е низка полувкопана в земята, засводена с полуцилиндричен свод. Апсидата е полуокръжност. Дължина 12 м., шир. 5 м., деб. на стените 0·90 м. (табл. II). Входът е от запад. Осветява се с пет прозорци в наоса и един в апсидата, най-разнообразни по големина и форма. Три от тях се обхващат от ниши. За заздравяване на църквата до северната и южна стена са изградени по три каменни контрафроси (обр. 8).

Вътрешността на църквата е покрита със стенописи, рисувани през 1860 година, когато е станало поправянето или възстановяването ѝ. Под тях личат по-стари изображения за които не може да се каже от

---

[1] Начална дума е помяни, съкратена на По.

[2] Михал Белстойнев (1858—1923), от Самоков, учил иконопис при Коста Геров, а е работил и с други самоковски майстори.

Обр. 8. Църква Св. Параскева с. Своге

Обр. 9. „При врачката", църквата Св. Параскева — Своге

кога датират, преди да бъдат свалени горните. Между сегашните стенописи е интересна сцена с врачката, при която е доведен болен за лекуване (обр. 9).

През 1927 година близо до старата църква е построена нова, голяма църква със същото име.

13. СЕЛО РЕБРОВО, СОФИЙСКО

Малка еднокорабна, едноапсидна църквица Св. Богородица, в местността „Селището". Една част от старите стенописи, които ние открихме под новата мазилка на църквата, не са по-стари от XVI—XVII век.

14. СЕЛО БУКОВЕЦ, СОФИЙСКО

Твърде стара, еднокорабна, едноапсидна църква Св. Никола Мирликийски. Във църквата са запазени стари, ценни икони. В надвходната ниша се вижда старо стенописно изображение на покровителя на църквата.

15. СЕЛО ИСКРЕЦ, СОФИЙСКО

В самото село се намира църквата Св. Николай, а на близо е манастирът Св. Богородица. Около селото е имало още няколко църкви. В местността „Бели кръст — ливагето" има следи от голяма църковна постройка. Селяните вадили от там камъни и мраморни плочи с изображения. Говори се, че тази църква била митрополитска.

Новата селска църква Св. Николай била съградена през 1843 година. Надписът е над южната врата:

„1843 попъ Сава Коло". През 1883 година самоковския образописец Сотир К. Вальйов изписал свода и стените[1]. В дебелината на южната врата С. К. Валйов е нарисувал два ктиторски портрета на мъж и жена, които държат модела на църквата. Фигурата на мъжа е замазана. От уцелелия

[1] Това сведение ми даде синът на Сотир К. Валйов. Тодор, който придружавал баща си в Искрец, като малко момче — помощник на баща си.

Обр. 10. Църквата и кръщалната в манастира Св. Богородица — с. Искрец

надпис „Петра презвитера и попъ Цвѣтанъ“ се разбира, че това е бил образът на свещеник. Фигурата на жената е добре запазена — тя е облечена в народна носия, със сукман (сая) и с забрадка на главата.

През 1884 година западната стена била съборена и църквата продължена. Новата пристройка е засводена, както и самата църква — с полуцилиндричен свод. Това станало причина да се унищожат стенописите на западната стена, както и възпоменателния надпис.

16. ИСКРЕЦКИ МАНАСТИР СВ. БОГОРОДИЦА

Манастирската църква Св. Богородица е старинна постройка. Към нея по-късно са пристроени две нартики, от които първата през 1846 година, а втората, която е открит навес, наскоро.

Самата църква е малка, еднокорабна, с полукръгла апсида (обр. 10). Дължина 8.70 м., широчина 5 м., дебелина на стените 0.75 м. Покрита е с полуцилиндричен свод. На южната стена има малко прозорче, което по-късно било разширено, а в северната стена е пробита нова врата. Входът е бил от запад. При пристрояване на нартиката, на западната стена, до вратата са били пробити два отвора, (табл. II).

След пристрояване на нартиката, за заздравяване на самата нея и на църквата, били изградени седем каменни контрафорси — четири от юг и три от север. Дължината на нартиката е 10 м., ширината 7.40 м. Тя обхваща широчината на църквата. Входовете са от юг и запад, два малки прозореца има в южната стена и един в северната. Нартиката е засводена с широка разтворена полуцилиндрична кривина. Няколко напречни греди свързват двете стени в основата на свода.

При манастирската църква е построена и отделна кръщалня-изповедня. Южно от нартиката, на разстояние 3.15 м., е изградена седмоъгълна куполна постройка с две врати и три прозореца. Според наше предположение, това е направено през годините на възстановяването на манастира. В дълбочината на единия от прозорците е оставен надпис:

„1856 ѩцѣ ѵѣніа на времената епитропе Маринко Кола“.

В средата на кръщалнята е запазен каменен кръщален купол, а между двете врати се намира тронът на изповедника. Вътрешността е изписана с стенописи, които са доста развалени.

Сега в църквата могат да се видят три пласта стенописи. Най-старият от тях ясно личи върху западната стена, до вратата, на едно изкъртено място. Вторият пласт стенописи, които почти изцяло са запазени, покриват целите стени. Върху тях, главно в долните части, гдето те са били развалени, през 1845 година са рисувани нови. Тогава е закрит и надписа над вратата и наново преписан отгоре на същото място. Той гласи:

„Изѡбрази се сей ѡбразъ въ време Василіа іеромонахъ й настоѧтелъ Маринко епїтропъ ѡвехтое времѧ кога е било въ лѣто гдне ҂аѳ҃ї Миха й Палаѳїа іг҃мень въ лѣто ѡ хр҃та: 1845“.

Когато това ново преписване на надписа се свали, може би ще намерим по-стар. Посочената година 1110, ако тя е вярно повторена според долния надпис, се отнася за първоначалното построяване на църквата и първите стенописи. Ние обаче мислим, че датата е грешно преписана и се отнася вероятно за ,ѕр҃ı, а това би значило, че църквата е построена през 1602 година, което е и най-вероятно.

Вторите стенописи са доста опушени и на места развалени. Изглежда, че те са от към средата на XVIII век. Под изпадналите от тях части не се показват старите стенописи, а това значи че те са били зле пострадали и заменени с нови. Надписите им са славянски, а изпълнението им заслужава внимание. На обр. 11 давам изображението на Ширшая небес в олтарната апсида.

Друг късен надпис за обновяване на църквата е изрязан на една четвъртита каменна плоча, с двуглав орел, положена на пода. Съдържанието на надписа е:

„Ѳбновленїе цркве настоѧщаі ктитра Стефан ѿ Брца тер. отцъ Василіа пермнаха лета 1841“.

Тези две обновявания се отнасят за самата църква. През 1843 и 1846 год., когато нартиката била вече готова, пристъпило се и към нейната украса. По този случай са поставени следните надписи:

„Изволенїе ѿца испопѣшенїе сна совершене ст҃аго Дха изображенїе ст҃ыѧ цр҃кве понеже настоѧтелъ бысть кѵр҃ію папа Мелет҃ій; ктитори ѿ Кжт҃іна Ѧначко Стоко: ѿ Поноръ Златко Кола: ѡ Свѣдна Ценко Вѧлко папа Цвѣтанъ: лѣта 1843.

Вторият надпис има следното съдържание:

„Ословѧ ст҃ыѧ единосѵщныѧ и животворѧщіѧ нераздѣлимїѧ тр҃оицы ѿца и сна и ст҃аго Дха изобразисе сїе ѿкровенїе ст҃аго славнаго Іѡанна Бг҃ослова сьй есть второе пришествїе хр҃тово понеже настоѧтелъ іг҃менъ бысть кр҃ію кѵр҃ъ папа Василій іеромонахъ: от Искрец Кола Марйко Лазаръ Гана Найден Сокол Белічко: ѿ Кжтна Ѧначко Стойко: деда Кола: ѿ Требічъ Петко: ѿ Кучинъ Ленко; ѿ Заселе Петаръ Драганъ: ѿ Реброво Цона: ѿ Зав . . . цы Іґнатъ ѿ Дрѣмша Божілъ: ѿ Свидна Ѧггелко Песіо Ленко Сокол ѿ Градецъ Кена ѡ Лакатникъ Міцо . . . от Боговци Цвета Кола вѣлѣто 1846“.

Също така в нартиката, по-късно, вероятно при изписване на една част от стенописите е поставен и следният надпис:

Обр. 11. Стенопис от църквата Св. Богородица — Искрецки манастир

„1856 ивліа 17 Настоятел и егѳмен висть Мелетий Єрѣмонахъ и спомошествователи село Искрецъ поп Цветан Маринко Попов Косто Колінъ Величко Цветановъ Яначко Беле Петров Павнъ Тошковъ Юванъ и Маринко Георнев Галапъ Ленковъ Веселинъ Найденов Тодоръ Белковъ вава Єлена Гело Богеови попъ Божил ѿ Дреновъ Спасъ село Довърчинъ Кола Ювановъ и Сокол Герини Янтанасъ і Ленко Лилеви ѿ Мраморъ Илко и Дойчинъ ѿ Дреново Спасъ Рановъ ѡ Дрѣмша Божил Цветановъ ѿ Брезе Ценко Младенов ѿ Искрецъ Младенъ Єврачков КолаМладеновъ...“

(Текстът продължава — последния ред, който съдържа вероятно още имена, е замазан .

В надписа от 1846 година, който дадохме по-горе, е казано, че е изобразено Откровението на Св. Иван Богослов.

Стенописите са разположени по таваните и стените на нартиката. По зенита на свода в широка лента, са поместени четири големи окръжности. В тях са изобразени: апостолите Петър и Павел, държащи модел на църква, кръг с цветя и около тях дванадесетте месеци, Ангелска служба и Господ Саваот. От двете страни на тези изображения са разположени апокалиптичните сцени. В полета от два реда, с правоъгълни форми са изписани апокалиптични сцени, като са избрани най-характерните стихове от различните глави на Откровението (гл. 5, 6, 7, 8, 9 (9), 10 (10), 11, 12, 13 (13), 14 (14), 17, 19, 21, 22, и др.). Нека отбележим, че изписването на тези изображения в 1846 година става след като е била изписана нартиката в църквата на Рилския манастир през 1844 година. Там в нишите и пандантивите на калотите са изобразени апокалиптични сцени. Влиянието е явно, както по идея, тъй също донякъде и по изпълнение, в смисъл на композиция. Много от композициите на Искрецкия притвор отговарят на композициите в Рилската църква. В последната се е наложило, майсторът, да преобрази композициите на Ал. Дюрер от правоъгълни в полета с различни форми (пандантиви, кръгове и др), а искрецкият майстор ги рисува в правилни правоъгълни полета, без да е познавал гравюрите на Дюрера. Той е рисувал по тези от Рилския манастир, под влияние на които е започнало рисуването на Апокалипсиса и на други места у нас. Това може да бъде разгледано по-подробно, когато се направи нарочно проучване на апокалиптичните сцени от Рила[1]. Пряко указание за майстора на искрецките стенописи нямаме. Можем обаче да допуснем, че това е Яначко Станимиров от с. Брезе. Стенописите от църквата Св. Парашкева в с. Брезе напълно отговарят по стил и изпълнение на стенописите от Искрецкия манастир.

[1] Опит за такова проучване беше направено от Н. Мавродинов в статията му „Западни влияния в живописта на нашето Възраждане“, печатана в ИБАИ т. XV, който изгоря напълно в Държавната печатница на 30. III. 1944 год. Този том се препечата на ново без тази статия, от която обаче ние притежаваме отпечатък.

При манастира е имало жилищни постройки, част от които са запазени и до днешно време и то доста подновени.

17. СЕЛО БРЕЗЕ, СОФИЙСКО

Югоизточно от селото, в местността „Манастиро", са запазени останки от стара църква. Селяните я наричат „Св. Иван Пусти", защото е разрушена и запустяла. От тая църква по-добре са запазени източната стена с апсидата и проскомидията, северната и западната стена, както и преградната стена между наоса и притвора. Южната стена е напълно разрушена, така че сега не личи где е била входната врата, а също така где и колко прозорци е имало. На приложения план (табл. II) входната врата на притвора е отбелязана условно. Дължина на сградата е 14·30 м., щирочина 5.80 м., дебелина на стените 0.85 м. Засводяването е било полуцилиндрично. Градеж от камъни и хоросан, без тухли. Камъните на лицевата страна са добре дялани, вътрешността на стените е пълнеж. На места са употребени и греди — леглата им добре личат. В северната стена на наоса е оставена ниша с полукръгла арка, и друга квадратна до проскомидията. Също такива две малки квадратни ниши има в притвора — на западната и северната стена. Височината на църквата би могла да бъде определена по западната стена, която е току речи изцяло запазена, но след като се разчисти пода.

Самата църква била покрита със стенописи, които са напълно унищожени. Останали са тук-там само частици по стените: най-много има в нишата на апсидата, където се виждат части от одежди с шахматно разположени черни и бели квадрати. Върху запазените части от стените личат светлочервени, тъмночервени и тъмносини цветове. В притвора няма следи от стенописи, има само останки от охрова бадама.

Непосредно до самата църква има два каменни кръста, на св. Петка. Дали и самата църква не е била посветена на тази светица, не може да се каже.

Въ селото има църква строена през 1846 година и посветена на св. Парашкева. Стенописите, които покриват стените и тавана, са рисувани през 1848 година от местния образописец Яначко Станимиров, чийто подпис липсува. Обаче брежани помнят съселянина си зограф. Към църквата през 1889 година е пристроена нова нартика.

18. СЕЛО ЗАГЪЖАНЕ, СОФИЙСКО

Близо до горното село, в живописна котловина, е закътано селцето Загъжане. Западно от него върху малка височина, се издигат стените на стара разрушена църква. Покривът ѝ е съборен. Църквата има дължина 7 м., щирочина 4.70 м. Апсида полукръгла. Нартика няма.

19. СЕЛО МЕЧА-ПОЛЯНА, СОФИЙСКО

Над Искрецкия манастир, високо в планината, се намира малкото селище Меча-поляна. От останки в землището на това село — следи от стар римски път, ясно очертана крепост при селото и старинни находки, на които селяните попадат, се вижда че днешното село е наследило старо значително селище, което, според местното предание, се е наричало Сребърника.

Обр. 12. Стенопис, Христос (Пиета) — с. Зимевица

Обр. 13. Стенопис, Св. Стефан — с. Зимевица

На половин час път от селото се издига изолиран върх „Градището", с разрушена крепост, на която още добре личат първата преградна стена, крепостната стена и кулата при нея (16×16 м). Таза крепост била защитата на населението от Сребърника и е охранявала пътищата, които са минавали през тази част от планината. Че старото селище е било на сегашното място на Меча-поляна, се потвърждава и от още запазената църква в селото. Това е стара постройка, името на която е забравено. Тя е каменна, еднокорабна, едноапсидна и здрава постройка с полуцилиндричен свод. Планът ѝ не прилагаме. Входната врата е на западната стена. Два малки прозореца дават светлина от юг. Нартика е липсвала. След освобождението била пристроена нова.

При възобновяването на Искрецкия манастир били свалени покривните плочи от църквата към 1845—46 г, а това е станало причина тя да бъде изложена на разрушения от дъждовете. Водата е нахлувала през каменния свод, който се е запазил, но напълно е уиищожила всички стенописи. От тях на тавана няма и следа, по стените са останали незначителни частици. На северната стена е полузапазена малка глава с нимб, вероятно от фриза с медалиони, а на западната — няколко букви от надписа на Константин и Елена.

20. СЕЛО ЗИМЕВИЦА, СОФИЙСКО

Църква Св. Теодор Тирон. Еднокорабна, едноапсидна постройка с полуцилиндричен свод. Църквата е разширена през 1882 година и тогава била съборена западната стена, за да се удължи пространството.

Новото измазване на стените не е засегнало малките ниши до олтарната апсида, в които са запазени старите стенописи. В проскомидията е изобразен Христос, свален от кръста и положен в гроба, а в южната ниша е архидякон Стефан. Христос е представен до пояс. Слабите тънки и дълги ръце, прободени от гвоздеите, са кръстосани на гърдите (обр. 12). Архидякон Стефан (обр. 13) държи модел на църква. Той е с бяла риза с широк маншет на ръкава и широк нагръдник, украсен с бисери. Надписите са на славянски. Би могло да се допустне, че цялата църква е била изписана със стенописи, но са били развалени и замазани. Според двата по-горе посочени образи, изглежда, че стенописта е от края на XVI или началото на XVII век[1], когато била построена и църквата[2].

Обр. 14. Църква Св. Параскева, с. Кремиковци

21. СЕЛО КРЕМИКОВЦИ, СОФИЙСКО

В самото село е църквата Св. Параскева, стара сграда, която според някои бележки, била възстановена наскоро преди 1858 година. Тогава била пристроена и нартика. Църквата е еднокорабна, едноапсидна, с полуцилидричен свод (табл. I). Дължина 8·60 м., широчина 5·35 м., дебелина на стените 0·80 м. Вход от север, а вероятно е имало вход и от запад, но западната стена била съборена при построяването на притвора. Два прозореца на южната стена (обр. 14). Едновременно с построяване на притвора била изградена и една галерия до северната стена. За забелязване е, че апсидата ѝ е високо издигната и стига дори до покрива.

През 1858 година в църквата е работил самоковският образописец Костадин П. Валйов заедно с сина си Никола, които са изписали новите стенописи на църквата (обр. 15.) В един месецослов, за м. март, е оставена следната бележка:

„1858 года месецъ декевріѧ 4 денъ

Даскалъ Косто Валіо ѿ Самоковъ изобразі	пей п ленко	67	
церквата що е заелъ парѝ	п. ленко	72	
пазарихме за 2600 да поправѝ	с кра (?)	219	
иконите и женската черква	па чо (?)	358	
че фана зиме та си отіде	ленко бр.	225	
остаѧтъ да зима сіномѕ	Ге рго ра	1235	20
Нікола 423:20 ако доработѝ	б хч	2176	20
ако доде сіномѕ да допіше и женската церква		42з	20
четирѝстотинь и двaесе и три да земе		2600	
Нйкола Костовъ сінъ ѿ Самоков“			

[1] Селото се споменава в приписка на един миней от XV в. (Вж. Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопеч. книги в Народната библиотека в София. София, 1910, № 163 (104) стр. 111) — според някои местни човеци при църквата имало богата сбирка от стари ръкописни книги, съдбата на които не е известна.

[2] Вж. Д-р Л. Динев, Селищната област по Искарския пролом. ГСУ. т. XXXIX, София 1943 г.

Обр. 15. Стенопис от църквата Св. Параскева — с. Кремиковци

Горната приписка твърде много допринася за уясняване дейността на тези двама самоковски образописци,[1], а стенописите представляват богат документиран материал който ще улесни бъдащето проучване на художественото творчество на Костадин П. Валйов.

Току под тази приписка следва друга със следното съдържание:

„Кога доде негово Кісӥко прѣwсвещенство господїнъ Партенїѧ ѕ Софїѧ посрѣщнатъ ѿ сїчкіѡ гратъ ѿ станцїѧта досѣ̈ти кралъ се бѣшѐ човекъ до човекъ на 1892 месецъ марта 8 денъ а на м̑: мѵ̈ченицї̈ направи ѕгощенїе на свещеницїте що го срѣщнахме 50 wблечени сосъ wдежди и 20 есе неwблечени".

22. СЕЛО ДОЛНИ ЛОЗЕН, СОФИЙСКО

Църквата Св. Георги е построена през 1873 година. Над вратата ѝ вътре в църквата е оставен надпис:

Ѥ сла҃вѣ сѣ́тыѧ тр҃цы, то́ѧ сѣ́тый хра́мъ сѣ́таго великомѵ̈ченика Гео́ргїа, созда́сѧ въ лѣ́то 1873. и́ ѝзобрази́сѧ въ 1874. со́съ настоа́нїѐ и ѝждивѐнїѐ се́лско. во вре́мѧто на свеще́никъ Хрѣсто Сто́йчовъ, ѿ́тъ го́рни ко́лъ, ко́йто и́ настоѧва́лъ. Настоа́тели Стоа́нъ Тошевъ кюрчи, Стоа́нъ Ценевъ, Доне Петревъ, Бене Христовъ, Димо Христовъ, Стано Житревъ, Младжо Трилев, Крѣсто, Петаръ, Георгїѧ, Гате Павелъ . . . анъ Коцевъ Лазо . . . Ѧнгелко Изобразилъ Нїкола Іовановъ, ѿ́тъ Са́моковъ, маза́лъ Не́тко Гьо́шевъ ѿ́тъ село́то".

Църквата е еднокорабна, едноапсидна (табл. I). Сводът ѝ е полуцилиндричен. Входната врата е от запад. На северната стена има два прозореца, а на южната три. Дължина 12·80 м., широчина 6·80 м. По-късно към църквата била пристроена паянтова нартика (обр. 16).

[1]) Даскал Костадин П. Валйов (около 1800+1863), ученик и зет на Христо Димитров, основателя на Самоковската школа, е роден и работил в Самоков. Ученолюбив, добър образописец, той е предал изкуството си на някои от шестях си сина. Един от тях е посоченият в горната приписка — Никола.

Обр. 16. Църква Св. Георги, с. Долни Лозен

Обр. 17. Параклис Св. Тройца, с. Долни Лозен

Цялата църковна вътрешност е изпълнена с стенописи от Никола Ив. Образописов. Те са разпределени според установения ред. Между образите на светците са и тези на български светци — цар Давид Български, св. Иван Рилски, св. Злата Слатинска, св. Ангеларий, св. Евтими и св. Теофилакт Търновски и др. Представен е и св. Димитър Ростовски. От другите стенописи прави впечатление сцената на Рождество Христово, гдето овчарят е нарисуван в народна носия, а под калпака му се подава плитка-перчем (обр. 18)

Обр. 18. Стенопис от църквата Св. Богородица, с. Долни Лозен

Под селото е старото „Градище", дето се виждат части от колони и бази. Там, върху стари основи, е изграден параклис Св. Троица (обр. 17).

23. СЕЛО ГОДЕЧ, ГОДЕЧКО

Сред селото се намира старата църква Св. Димитър от 1836 година. Размерите ѝ са 10× 6·5 м., дебелина на стените 0·85 м.. градежът ѝ от камък. Едноапсидна и еднокорабна, с полуцилиндричен свод. За укрепяване на църквата от южната ѝ страна са изградени два контрафорса (табл. I). Както самата сграда, така и стенописите ѝ са добре запазени. Те са рисувани през същата година и представят обикновен интерес. Авторите им били македонски образописци, които не са оставили своите имена.

Обр. 19. Църква Св. Никола, с. Калотино

24. СЕЛО КАЛОТИНО, ГОДЕЧКО

Старата гробищна църква Св. Никола в селото е известна със своите стенописи, между които особено важни са ктиторските изображения.

Църквата е еднокорабна, едноапсидна, с притвор, през който се влиза —с врата на южната стена (обр. 23). На южната стена е оставено малко прозорче, а апсидата се осветлява от тесен процеп. Градежът е каменен с хоросан. Стените са дебели по 85 см. Забелязва се незначително разкривяване в постройката: северната стена е 8·80 м., южната 8·60 м., широчината от запад 4·40 м., а от изток 4·70 м. Покривът на църквата е срутен. Той вероятно е бил цилиндричен — със стенописи. До 1905 година църквата стояла открита, когато един селянин направил покрива (обр. 19). През 1938 година той бе наново поправян. Стенописите били дълго време изложени на валежи и разрушения.

На стенописната украса, разпределение и характера ѝ, няма да се спираме. Ще отбележим това, че на някои места, предимно в преддверието се виждат два пласта стенописи. Долният пласт отговаря на стенописите в наоса, гдето са запазени стенописите от първото рисуване. А. Грабар[1], датира тези стенописи от края на XV век. Това датиране би могло да бъде поправено, ако се вземе предвид възпоменателния надпис на църквата, който вероятно не е забелязан или разчетен от Грабар. Този надпис (15 × 57 см), се намира току над прозорчето на църквата. За жалост той е силно повреден — една част от него е паднала, а в останалата много от буквите мъчно се четат (обр. 20). Надписът в сегашното състояние дава следното:

† Изволениѥм. с . . . ь. и съвръшениѥмь, стаго Ѫхавсиз|дась. изписас. . .

(т)го ѡцанно̑ ва дни великагѡ|ѡ алекса . . . ратѣи . . .

Както самият текст, така и последните букви, които дават вероятно датировката, са силно повредени. В началото на третия ред обаче, ясно се чете името Иван Александър. Това идва да ни докаже, че първото

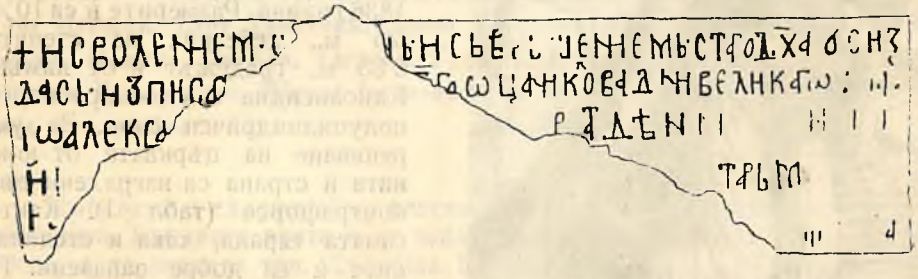

Обр. 20. Надпис в църквата Св. Никола, с. Калотино

[1]) A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, стр. Кр. Миятев, Царска корона в селска хижа, ИЕМ, XIV, 1943.

Обр. 21. Разбоишки манастир, Годечко

Обр. 22. Църква Св. Георги, с. Чепърлинци

изписване е много по-рано от XV век. Ще следва, че и първото изписване на притвора е станало през същото време — следователно и ктиторските портрети са от времето на Иван Александра. Това ясно се вижда освен от общата връзка между стенописите, но и от надписа на ктиторските портрети, който на пълно отговаря по характера на възпоменателния надпис на църквата.

25. РАЗБОИШКИ (КУРЖИЛОВСКИ) МАНАСТИР, ГОДЕЧКО

По течението на р. Нишава, нагоре от известната църква при с. Беренде, след около $1^1/_2$ часа път, се стига до стария Разбоишки или Куржиловски манастир. Сградите и църквата на този малък манастир някога изцяло били прикрити в отвесните скали, издигащи се на левия бряг на реката. По-късно старите жилищни сгради, построени в скалите, били изоставени и днес не съществуват. Сегашните помещения и стопански двор са преместени на отсрещния бряг, а на старото си място останала само църквата. Тя е построена високо в скалите, на малка площадка под голям скален навес (обр. 21). Църквата е малка еднокорабна, едноапсидна каменна сграда, засводена полуцилиндрично. Нейният план е най-обикновен (обр. 23). Дължина 8·10 м., широчина 4·10 м., височина 2 м. Входът е от запад, а за осветление има две малки прозорчета на северната стена.

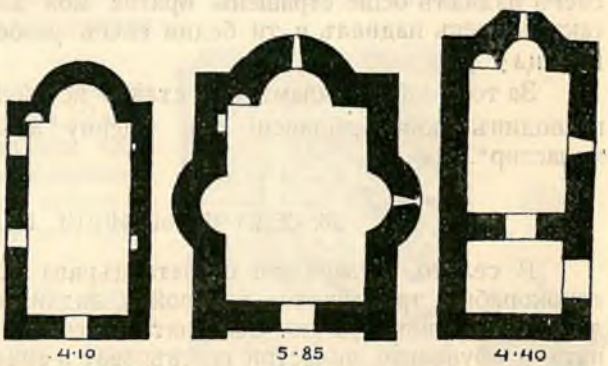

Обр. 23. Планове на църквите в Разбоишкия монастир, Чепърлинци и Калотино

Църквата през 1941 година е подновявана и измазана с хоросанова мазилка. Под нея, вътре в църквата по западната и северната стена се откриха старите стенописи, зле повредени при неотдавнашното им измазване (те били надрасквани за да хване новата мазилка). Ясно личи украсата на цокъла, първия ред прави фигури и медалионите над тях. На западната стена се виждат образите на Константин и Елена. Стенописните изображения са рисувани добре — фигурите са съразмерни и стройни. Общото оцветяване е в топли охрови, кафяви и червени багри. Тук-таме личат части от славянски надписи. Изглежда, че по останалите стени и тавана стенописите са изпадали от зле подържания покрив на църквата. Според спомени на стари хора стенописи имало и по външните стени — (северната и западната) на църквата, сега и те замазани.

Иконостасът и иконите са твърде прости — дело на съвсем посредствени майстори. В иконостаса се виждат части от по-стари резби, вероятно от развален стар иконостас.

В църквата са запазени и някои богослужебни книги, руски печатни издания от миналия век. Особени приписки по тях няма, освен тези от които може да се съди, че някога манастирът бил мъжки. (Сега манастирът е девически — в него живеят четири калугерки).

На началният лист на един миней за месец ноември (руско издание, без дата) се чете приписка:

„сиѧ книга приложи село Градинѣ задушевно спасение и телесно здравѣ ктиторъ Теодоръ іереи".

На друг миней, за месец октомври, е отбелязано:

„сиѧ книга на стѫ Богородицѫ ѵведение кѫ рѵилото лето 1864 месеца ноември 9 денъ" — следват множество имена, срещу които са отбелязани дарени суми.

На минея за месец март е запазена възпоменателна бележка: „Въ 1875 21 мартъ година на месец ануаръ на 13 денъ падна единъ снегъ четири педи и половина та лежа на землата от тринаестога ануари февруаръ і мартъ толко време държа ти страшнй снгъ дето за толко време не се хексйчй нйтй единъ драмъ тогава стана много нужда за рáна единъ растегъ слама 200 гроша и една кола сено: 500: гроша и пакъ не се намерува за туй много стока се похарчи отъ гладъ на тоѧ година даваха човецй стока наисполу и когато се намери храна. таковъ снегъ падналъ беше страшенъ братие мой дето от: 100: години небеше такъвъ снегъ падналъ и ти бедни снегъ разболе се на март 19: Де: Н: цѧ: 5.

За това забележявамъ азъ станко исотйнѫ отъ голешъ на този миней господинъ попъ дйоиисиі отъ рдейну азъ станко неговъ слуга в манастир".

26. СЕЛО ЧЕПЪРЛИНЦИ, ГОДЕЧКО.

В селото е запазена старата църква Св. Георги (обр. 22).[1] Тя е еднокорабна, триконхална постройка, зидана с камъни и хоросан. Засводена е полуцилиндрично. Северната и южната стена излизат пред западната и обуваните пиластри се свързват в арка по линията на свода. Над

[1] Кр. Миятев, Старинни църкви в Западна България, ИБАИ, XIII, 243.

апсидата на източната стена се издава подобна арка, но която извива само над широчината на апсидата. Тази архитектурна украса е преминала в разглежданата църква от строежите на някои стари трикорабни църкви

Планът на църквата (обр. 23) наподобява плановете на други църкви от югозападна България (Студена, Долно-Романци и др.). Широчина 5·85 м. дължина (без апсидата) 6·50. Входът е от запад. Прозорци липсват. Оставени са два тесни процепа на олтарната апсида, на тази на южната стена и едно малко прозорче над източната апсида. Апсидите са покрити с каменни плочи (апсидата на северната стена е зарита в земята до покрива ѝ). На южната стена е отбелязана годината 1882, когато църквата била измазвана и тогава вероятно са свалени плочите от покрива и заменени с керамиди.

Вътре в църквата са запазени стенописи в олтарната апсида и по източната стена. Те наскоро са прерисувани с маслени багрила и напълно развалени. Сюжетите са: в апсидата Ширшая небес — Знамение, под нея четирите велики отци, в жертвеника — Пиетà, срещуположно на източната стена — св. Стефан, над тях ангела и Богородица от Благовещението, в люнета над апсидата цялата широчина на стената е заета от Възнесението. В средата на композицията е вмъкнат и Убруса — под медалиона с възнасящия се Христос. Над Възнесението, от двете страни на прозорчето са нарисувани Соломон и Давид. Над прозорчето — един херувим. Стенописи по останалите стени липсват. При образите на отците в апсидата са запазени славянските надписи.

Иконостас и икони в църквата няма, също и богослужебни книги.

От архитектурното устройство и от сюжетите на стенописите може да се допустне, че църквата датира от XIV век.

27. БОРОВЕЦ, КРЕПОСТ В ГОЛО-БЪРДО, ДРУГАНСКО ЗЕМЛИЩЕ, РАДОМИРСКО

На едно от възвишенията на Голо-бърдо, сега наричано Боровец, още стоят основите на голяма крепост, с ъглови кули, кулите при входните врати, както и множеството жилищни помещения в самата крепост. До жилищните помещения личат основите и на църквата.

Крепостната църква е еднокорабна, без нартика, с голяма апсида. Дължината ѝ е 13·80 м., широчина 6·40 м. Дебелина на стените 0·70 м. Каменна зидария с хоросан. Останали са само основите (табл. II).

В църквата е запазена част от голяма плоча (широчина 70 см. дебелина 12 см.), върху която релефно е дадена една розета (обр. 24). Около осмолистната розета, която е в средата на кръга, са наредени в дълбоки полусферични гнезда дванадесет „бисери".

Пак там е запазен и къс от друга плоча, върху която също така в кръг е бил поместен кръст, от който сега е останало само едно рамо. Това са вероятно плочи от олтарна преграда.

Обр. 24. Плоча с розетка

28. СЕЛО РАДИБОШ, РАДОМИРСКО

Църква Св. Параскева (Св. Петка). Еднокорабна, триконхална, полуцилиндрично засводена постройка (табл. III). Дължина 7·30 м., широчина 5·35 м., дебелина на стените 0·75 м. Каменен градеж. По-късно пристроен притвор, за тази цел била съборена западната ѝ стена. Входът бил от запад.

В църквата са запазени стари стенописи в олтарната апсида и в протезната ниша. В апсидата са представени отците Атанасий, Св. Никола, Иван Златоуст и Григорий (сти Гиїгорие). Между тях, при прозорчето, е изобразен Христос — дете, положен в люлка (купел), спящ, покрит с червена наметка. Над светите отци, в горната част на апсидната ниша, е изобразена сцената Причастие на апостолите — два образа на Христа, обърнати в ляво и дясно, а срещу тях по шест апостоли приведени, приемат хляба. Над тази сцена, най-горе, е Ширшая небес. На източната стена има части от Благовещението, а на северната, над омивалника, е представан Петър Александрийски и Христос в познатата сцена: Кто ти, Спасе, риза съдра; ламята липсва.

В църквата са запазени две икони от 1814 год. с дарители Коле и Павле от Върба — св. Димитър от Кола, Собор Архангелски от Павле. Други икони от — 1848 година. На опаката страна на иконата св. Иван Кръстителя стоят инициалите Н І — от името на Никола Йованов (Образописов). В църквата се пази и едно евангелие от 1763 година.

Иконостасът на църквата е дело на Младен Янков Благоев, от същото село, роден около 1800 година. Учил резбарство в Св.-Гора. Освен този иконостас Благоев изрязал и иконостаса на църквата в съседното село Косача. Работил и по други църкви. Поминал се към 1877 година. В резбите си ползувал предимно растителни мотиви, птици, херувими. В тълкуване на формите се чувствува бароково влияние.

29. СЕЛО КОСАЧА, РАДОМИРСКО

Църквата Св. Арх. Михаил е построена през 1865 година. Здрава каменна постройка, с три конхи, тристранно начупени отвън. Полуцилидрично засводяване. Дължина 14·50 м., широчина 8·30 м., дебелина на стените 1·15 м. Входовете от север и запад. По един прозорец на северната и южната стена; по един прозорец на всяка апсида (табл. III).

Крайно посредствени стенописи от самоукия образописец „дедо Пене". Резбарски иконостас от Младен Янков Благоев — добре направен. Икони от Иван Д. Доспевски, рисувани през 1867 година. Доспевски е бил на два пъти в селото. Стари селяни, тогава ученици, още го помнят. Обичал и често отивал на лов, но най-много „се навъртал" в училището и напътсвувал учениците, как да учат.

В селските гробища имало останки от голяма църква, но не можахме да отидем там.

30. СЕЛО ЧЕПИНО, РАДОМИРСКО

Малко селце, пръснато по хълмовете на левия бряг на р. Светля. Северозападно от селото, на едно възвишение в местността „Ранинци", е построена малка църква — „Ранинското църквѐ" — от „латинско време". Там са и селските гробища. „Църквето" е малка еднокорабна постройка с полукръгла апсида (табл. II), с полуцилиндричен свод. Дъл-

жина 5.50 м., широчина 4.20 м., дебелина на стените 0·60 м. Смесен градеж от дялани и ломени камъни. Северната и южната стена са наддадени на запад и излизат от чертата на западната стена с по 0·40 м. Вход от запад, малко прозорче на южната стена. Църквата отвън е неизмазана (обр. 25).

Вътре в апсидата, която на височина до 0·60 м. е запълнена за да се получи престолната маса, са изрисувани стенописи от късен посредствен майстор. Там е запазен надписът: „Помани Гди ктитор ѿ село Чепино Стоѧн Стоименъ Тодоръ Модра Геюра Лазарка Манка Лозо".

Може да се допусне, че църквата е останала навремето недовършена и неосветена, защото днес няма име, а я наричат, както казахме, „Ранинското църкве" — от името на майстор Рано, който я е строил.

През реката, отсреща, под градището, наречено „Янева могила", се забелязват останки от друга малка църква — „Янево църквѐ". Тя е в пълни развалини. Едва личат основите на стените, външната линия на които не може да се очертае. Размерите на вътрешното пространство са 6·70×2·80 м. На няколко метра на изток от църквицата личат основите на правоъгълна сграда. Нейният градеж напълно отговаря на този на църквата. Какво е било предназначето на тази постройка, не се знае.

31. ЧЕПИНСКИ МАНАСТИР СВ. ПРОРОК ИЛИЯ.

При същото село, на десния бряг на р. Светля, в широка падина между високите хълмове, е разположен манастирът Св. Пророк Илия. Неговото минало е неясно, липсват каквито и да било сведения за отколешния му живот. Манастирът бил изцяло разрушен и дълго стоял напуснат до дните на Освобождението. Наскоро след това местното население го възстановило. Върху един пясъчен камък, който е захвърлен в двора на манастира, се чете: „ктитор поп Ѧнко и Анастасиѧ презвит. Еловдолски 12 Април 1892 г. маис. Наиденъ".

Днешната църква е изградена върху старите основи или части от стените. Това не може точно да се установи, защото църковната постройка е измазана изцяло (обр. 26). Самата църква е полуцилиндрична здрава сграда, с три полукръгли конхи (табл. II). Засводяване полуцилиндрично. Дължина 9·50 м., широчина 6·90 м. Стени дебели 0·90 м. Вход от запад. Осветление от три прозорци на трите апсиди и по един на северната и южната стена. Малко прозорче над олтарната апсида. Към източната стена, която може би е от първоначалния градеж, са призидани два

Обр. 25. „Ранинското църкве", с. Чепино

Обр. 26. Църква на Чепинския манастир, Св. Пророк Илия

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - ДОЛАРОВГРАД

здрави контрафорса, разположени радиално. Подпокривният корниз на олтарната апсида продължава в страни и по източната стена — и там е покрит с керамиди.

Вътре новата мазилка непозволява да се разбере, да ли има под нея следи от стари стенописи.

Иконостасът е от последното възстановяване — обикновена дърводелско-резбарска работа. Иконостасните икони са от образописеца Лазар Петров. Върху една от четирите му икони четем: „✠ рука Лазар Петров ✠ Дупница 1894“[1]. От същия майстор са и 15 икони на апостоли и Разпятието. Иконите са дело на опитен и сериозен художник.[2]

Непосредно до северо-източния ъгъл на църквата има малко аязмо.

32. СЕЛО СВЕТЛЯ, РАДОМИРСКО.

Църква Богородичен покров от 1865 год. Еднокорабна, едноабсидна постройка. Икони твърде примитивни от 1865 година, без подпис. Под тях, долу на иконостаса „Изографъ Георгіи попъ Алексовъ отъ Дебели-лак, 1879 Авг. 22“—е изписал няколко библейски пророци: Давид, Мойсей, Йеремия, Йона.

Между с. Светля и с. Сирищник се намират основите и престолния камък на гробищна църква Св. Тодор.

33. СЕЛО СИРИЩНИК, РАДОМИРСКО

Селото е разположено на десния бряг на р. Светля, в началото на една долина, през която протича малък приток на реката. Доскорошното благосъстояние на жителите е значително намалено след войните, поради безразборното изсичане на горите и унищожението на овощните градини от новообразувалите се пороища. Че в селото е имало завиден поминък, личи от значителната домашна и твърде типична архитектура, с големи и оргинални къщи, с високи катове (етажи) и своебразни еркери.

На едно възвишение, около един и половина километър от него се намират останки от голямо градище, наречено „Ушите“. Селяните продължително ровили из него, вадили камъни и тухли. На няколко пъти намирали голями делви, някои от които са запазени и използувани из къщите. Под градишето се виждат останки от стара църква, оброчище Св. Никола Летни. Населението излиза там на курбан. От основите са останали само следи. Църквицата била малка едноапсидна постройка.

Между градището и селото се намират гробищата. В тях някога е имало друга стара църква, от която сега са останали само руини. Тя отстои на десетина минути път от селото. Църквата била значителна постройка, както по размери, така и твърде рядка като архитектура.

---

[1] Образописецът Лазар Петров Пенев в същност е родом от с. Бистрица, Софийско. Учил е образопис при руски зографи в Св. Гора. Дълго обикалял из Македония, та някъде в подписите си бележи, че е от там. По-късно се заселва в гр. Дупница,

[2] Един документ гласи: „Свидетелство. Кошаревско сел. общинско управление дава настоящето на Лазаръ Петровъ Иконописецъ от гр. Дупница, той е показалъ добръ успѣхъ при изображението на иконитѣ при Чепинския манастиръ св. Пророкъ Илия през 1894 год. За което прилагамъ общинския печатъ и му се дава да му послужи гдето му притрѣбва.

№ 1239 от 22 август 1894. г. с. Кошарево.

Общ. кметъ (п) Г. Миленков (п) не се чете.

Новото паянтово построяване над основите и стените е запазило тази старина от окончателно унищожение.

Планът на църквата е необичаен (табл. II). Еднокорабната постройка завършва на запад с правилна полукръгла стена, а апсидата е много малка. Нартика липсва. За това съдим от северната стена, запазена от 0·50 до 1·5 м. височина, на която липсват следи от напречна стена. Особено много е разрушена южната стена — най-долните камани се губят в земята, така че не възможно е да се види где е бил входът на църквата. В плана ние посочваме вратата приблизително. Размерите на църквата са 14·5 м. дължина на 6·25 м. широчина. Стените са дебели 0·75 м. В зидарията са употребени дялани камъни. Между тях има и такива от бигор. Апсидата напр. е изградена изключително от бигорни камъни. Освен това нейната извивка не започва от пода, а на височина от около 0·60 м. На тази височина се получава полукръгла плоскост служила и за престолна маса. Отвътре на църквата, покрай стените, е придаден един ред камъни, които образуват познатия и в други случаи пезул.

Единствените остатъци от стенописи се намират в апсидата. Нишата е разделена на две части — в горната половина е нарисувана Богородица Ширшая небес, с широко разтворени ръце, а на гърдите ѝ в кръгъл медалион е образа на Христос-дете. Изображенията са твърде много пострадали от голяма пукнатина през апсидата и разрушения от удари и драскания. Между множеството приписки две са най-стари: „Поп Петре 1720“ и „Да знае кога беше поп Цветко поп 1766“.

34. БРЕЗНИК

Църква Св. Петка, възобновена през 1818 година (табл. III). Според преданието, първоначалната ѝ постройка била разрушена през времето на Кара Феиз, 1804. Еднокорабна, триконхална, полуцилиндрично засводена постройка (обр. 27). Дължина 11 м., широчина 6 м., дебелина на стените 0·75 м. По-късно е пристроена нартика и била разрушена западната стена. Вход от север.

Икони без подпис, датирани 1818 год. Стенописи от началото на XIX век. Тук-таме под новата замазка личат стари стенописи — цели сцени или цели фигури.

35. СЕЛО РЕЖАНЦИ, БРЕЗНИШКО

Селската църква Св. Илия е възстановена върху стари основи през 1840 година (обр. 28). Затова е оставен следният възпоменателен надпис над вратата на църквата:

„Въ лѣто господне 1840 храмъ сты прокъ Илїа поновисѧ ѿ настоѧщїѧ ктиторъ киръ Кресто подрѹжїѧ его Марїѧ Чадо Миленко и Магда подрѹжїе Рѹмена чадо Ника Никола Гоца Ига Симо Божика Божана Гѹса зетъ попъ Димитрїѧ арчъ ошла на црква 16 иѧд“.

На табл. III даваме планът на постройката. Тя е триконхална, еднокорабна, полуцилиндрично засводена. Дължина 12·60 м., широчина 6·40 м., стени 0·75 м. Каменен градеж с хоросан. Апсидите отвън петостранни. Полукръглата дъга на свода отвън е проектирана с широк хубав корниз. Вход от юг.

Обр. 27. Църквата Св. Петка, гр. Брезник

Обр. 28. Църква Св. Петка, с. Режанци

Църквата е украсена с неособено добри стенописи. Надпис:

„Изобразисѧ кѵвето настоѧщіѧ ктытори ѿ селищни долѣ Марко ѿ Ізвор Ѝндреѧ † лѣта ѿ Хр̃та 1842".

Подновени и обезобразени икони от зографа Илия Зографски.

36. СЕЛО КОНСКА, БРЕЗНИШКО

В землището на селото, по течение на малката селска рекичка, се намират останките от църквата на „манастир св. Никола". Тази църква е с необичаен план — тя е триконхална, еднокорабна сграда, на която южната и северна стена излизат навън от западната стена във вид на пиластри, които са били свързани с арка отговаряща на свода на църквата. Към църквата била построена полукръгла нартика (табл. III). Този тип църкви с полукръгли притвори е присъщ само за някои селища в югозападна България и то предимно в Брезнишко. Църкви с подобни полукръгли нартики могат да се видят в Черногорския манастир Св. Козма и Дамян при при с Гигинци, Брезнишко, строена през 1814 год.[1]

Градежът и на двете части в разглежданата църква е каменен. Общата дължина е 11·60 м., широчина 4 м., дебелината на стените е 0·60 м. При моето посещение стените стърчаха около 2 до 2·50 м. По тях на някои места личеха малки части от стенописи.

37. СЕЛО РАСНИК, БРЕЗНИШКО

Църква Св. Никола. От приложеният план (табл. III) се вижда, че в днешния си вид църквата се състои от стара църковна постройка и голяма нартика, която е изградена наскоро преди 1869 година.

Църквата е еднокорабна, триконхална сграда с полуцилиндричен свод. Дължина 8·40 м., широчина 4·80 м. (при апсидите 6·90 м.). Дебелина на стените 0·75 м. Трите конхи са снабдени с малки прозорци. Входът е бил от запад. При построяване на притвора западната стена

---

[1] Кр. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи. ГНМ 1921, София 1922, 284.

е била разрушена, а с това вероятно и възпоменателният надпис. Градежът на църквата не личи — тя е добре измазана.

През 1869 година самоковският образописец Георги Христов[1] покрил с нови стенописи притвора и църквата. Върху една от напречните греди в притвора той е оставил надпис:

„Во славѣ сватыѧ единосвщныѧ животворящыѧ и нераздѣлныѧ троицы отца и сина и сватаго дѫха изобразисѧ храмъ сей свато Николаѧ, ктиторъ Манолко Николовъ, епитропъ Спасъ Ангелковъ отъ село Славковцы, свщеникъ попъ Никола отъ Славковцы. 1869 лѣто. Рѫкою Геѡргїй Христовъ отъ Самоковъ".

38. СЕЛО КРАСАВА, БРЕЗНИШКО

Селото е пръснато. Църква за сега няма. При една от махалите, наречена „Карлашеви пояти", в местността „Селището", се виждат значителни останки от стара църква. Населението отива там за курбан на Спасовден. Преди няколко години селяните разкопали църквата, намерили вратите, стигнали и до плочите на пода. От порозен нанос обче, тя наново е засипана като отвън, така и вътре.

Църквата е еднокорабна едноапсидна постройка с притвор (табл. III). Притворът е значително по-голям от самата църква. Общата дължина е 13 м. широчина 4·90 м. Таванът бил полуцилиндричен — това се вижда от извитите горни части на средната преградна стена. Градежът е каменен.

Следи от стенописи не се забелязват. Такива може би ще се намерят по долните части на стените, които са по-добре запазени в земята. Между населението съществува предание, че църквата току-що била направена и някаква циганка се обесила на вратата ѝ, та селяните я изоставили. Ние отдаваме разрушението по-скоро на лошите години от управлението на Кара-Феиз, когато, вероятно, било унищожено и „Селището". Сега неговите останки се намират из нивите, забелязват се и следи от водопровод по посока към църквата — на няколко метра от западната ѝ стена личат останки от чешма.

На югоизток от църквата, върху един от хълмовете, е „Градището", току над пътя, който води от Брезник за с. Завала и по-нататък. Значителни останки от стените на крепостта, тяхните камъни и тухли, до скоро са били къртени от населението за частни постройки.

39. СЕЛО ГЪРЛО, БРЕЗНИШКО

По пътя, юго-западно от с. Красава, в землището на с. Гърло в един от синорите в местността „Под кула" едва личат следи на „църквището", от които се забелязва тук-таме само северната стена. Дължината е около 20 крачки. Останалата част от постройката е покрита с пръст. Мястото се сега разорава за нива. Как се е казвала църквата сега, не се помни. Мястото не се използува и за оброк.

От височината, на която е стояла църквата, на юг през дола се издига продължението на високия и дълъг масив „Гребена", който започва от гр. Брезник. Тук при с. Гърло той е прорязан от реката. Над църк-

[1] Георги Христов Клинков (около 1838 + 1898).

вата, горе на Гребена, в местността „Кула“ и днес стоят разрушени стените на укрепление, служило да отбранява прохода, а също така и пътя Брезник — Завала. „Кулата“ е точно срещу „Градището“ при с. Красава, а пътят минава между двете укрепления. Под „Кулата“, в долът са „Русалимските гробиша“.

В землището на с. Гърло е и Билинският манастир.[1])

40. СЕЛО ДОЛНО-РОМАНЦИ, БРЕЗНИШКО

Полуразрушена църква Св. Никола, намираща се в селските гробища (обр. 29). Църквата е построена на едно от малките възвишения на изток от селото и се вижда отдалече. До преди 30 — 40 години тя била доста добре запазена, когато сводът и покрива ѝ се сринал. Сега стърчат само стените ѝ на височина почти до началото на свода. Към западната стена, гдето е единственият вход за църквата, са придадени два пиластра като продължение на северната и южната стена. На южния от пиластрите още е запазен каменият капител. Такъв капител имало и от другата страна. Те са служили за основа на арка, с която е завършвала западната фасада. От тази арка са запазени два камъка върху южния капител. Над вратата е обикновената ниша. в която още са запазени части от стенопис.[2]

Църквата (табл. III) е от известния вид малки еднокорабни църкви с три конхи — източната олтарна, и по един певник на северната и южната стена. Засводена е полуцилиндрично. Апсидите са твърде големи спрямо общия размер на църквата, като по този начин доста силно е подчертана кръстовидната форма. Църквата е с размери 4·20 м. на 3·65 м. Стените са дебели 70 см. За забелязване е, че олтарната апсида е много по-висока от страничните конхи. Градежът е здрав, камъните добре делани, употребени са и тухли.

Обр. 29. Църква Св. Никола, с. Долни Романци

Обр. 30. Църквата Св. Ив. Богослов, с. Банишор

[1] Кр. Миятев, пос. с., 283.

[2] Вж. моя статия в ГНМ, 1942.

Вътрешността на църквата била изцяло покрита с стенописи, които са свалени от дъждовете след падане на покрива. Тук-таме се крепят по стените незначителни късчета от мазилката. По-големи части са запазени в олтарната и в двете странични апсиди. Както в южната така и в северната от тях са изобразени по двама светци, надписите на които са паднали. Все пак от образите и от облеклата са останали известни части. Долу стенописите завършват с бордюр от бяла драперия, украсена с черни черти, наподобяващи гънки. По дрехите личат орнаментни и много бисери. Главите са в охра и умбра, почти силуетни, върху светлостта на нимба. По тях може да се съди изобщо за характера на стенописа.

41. СЕЛО БАНИШОР (БАНИЩЕ), ТРЪНСКО

Църква Св. Иван Богослов, строена преди Освобождението (обр. 30). Еднокорабна постройка, с апсида и полуцилиндрично засводяване (табл. II.) Икони от 1875 година, от неизвестен майстор. Някакви забележителности в църквата няма.

Току над самата църква е „Малкото Градище", а още по-нагоре „Голямото Градище" — под върха Копран. Селяните постоянно вадили от там камъни и тухли. Извадили са и няколко връчви.

42. СЕЛО ТРЕКЛЯНО, КЮСТЕНДИЛСКО

Църквата е на около един клм. извън селото, в местността „Врелото" при един карстов извор. Това ни наведе на мисълта, че там може би някога е имало старо светилище, това обаче подлежи на проучване.[1]

Църквата се именува Успение пресв. Богородица. Строена е през 1860 година (обр. 31) върху стари основи. Тя е трикорабна каменна постройка с олтарна апсида и два странични певника. Дължина 16 м., широчина 12 м. Средният кораб е засводен полуцилиидрично, а страничните са с плоски тавани. Те се поддържат от два реда по четири колони (табл. I I). Входове — от запад и юг.

Надписът за построяване на църквата е написан отвън на източната стена и гласи: „лето 1860 майстор янаки сос брата его искрена ѿ пещера" В църквата са работили няколко души иконописци.

Олтарните икони са рисувани от Никола Ив. Образописов през 1866 година. Те са св. Иван Рилски, Три светители, Успение на св. Богородица, Исус Христос, Иван Кръстител, св. Никола, св. Димитър, и св. Георги. На иконата на Исуса Христа (72×97 см.), обр. 32, е надписа.: „Изобрази Ніколай Івановъ образеписецъ въ Самоковъ 1866." Освен тази икона всички останали негови икони са прерисувани и развалени. Апостолските икони са от същия майстор, рисувани през 1864 и 1865 година.

---

[1] У К. Иречек, Пътувания, 586, намираме следната бележка „. . . Стари мънастири въ Краището няма. Споменаха ми единствената Св. Богородица въ Трекляно, която запустѣла прѣди 80 годинъ, когато някой спахия от Враня при събирането на десетъка принудил и последния калугеръ да избѣга въ Рилския мънастиръ. Тепърва подир много години мънастирятъ билъ подновенъ в местна черква."

Обр. 31. Църква Св. Петка, с. Трекляно

Обр. 32. Исус Христос, и она от Н. Ив. Образописов, с. Трекляно

Изображението на западната врата, представящо Успението, е рисувано от Коста Геров. Надписът на рамката гласи: „Пїсал Косто Геров". Под сцената са написани имената на дарителите и годната — „1886 априѧ 21 ден". Същият образописец е рисувал над южната врата и в проскомидията.

Наблизо до църквата, в местността „Пресвета", се виждат останки от друга по-стара, напълно разрушена еднокорабна църква. Дължина към 8·50 м. широчина 4·70 м. Тя била зидана от камъни с кал (табл. I).

43. МАНАСТИР СВ. ИВАН БОГОСЛОВ — КАСИНЕЦ (ПУСТИ), ВРАЧАНСКО.

Около два часа път северозападно от Враца, в ляво от шосето за Михайловград, високо в планината, се намира старият манастир Св. Иван Богослов, наричан сега „Св. Иван Пусти", а в миналото известен с име Касинец. Там някога, към 1822 год. били печатани и щампи.[1]

Манастирската църква е построена на поляна, високо в хребета, в западния край на която се издигат шеметни скали. В тяхното подножие е образувана голяма пещеря с широк отвор. Таванът на пещерята е около 15 м. висок, а от дъното ѝ извира голям карстов поток, който минава през поляната и се спуска в бездната като хубав водопад.

Църквата е стара постройка, еднокорабна, с една голяма и две малки олтарни апсиди (обр. 33). Дължина 11·50 м., широчина 7·50 м. Свод полуцилиндричен, подкрепен от три арки, опряни в пиластри (табл. IV). Първите две подържат високия барабан на малък купол. Вход от запад, а по-късно, така предполагаме, е пробита още една врата на южната стена, както и два прозореца — на северната и южната стена. Малък прозорец-процеп има в олтарната част на източната стена, както и на средната апсида. Страничните апсиди на църквата в същност са обикновени ниши, които отвън на източната страна са слабо маркирани и имат предимно декоративен характер. Подобно на голямата средна апсида, и те завършват с малък корниз, който подържа плочите на покривите

[1] Н. Начов, Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. Сб.БАН, т. XV, 1921 стр, 103.

Проф. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Н. библиотека София, 1910, стр. 507.

им. По-късно към южната и северната стена са издигнати по три голями контрафорси, стигащи до покрива на църквата. Между контрафорсите, както и пред цялата източна стена, са издигнати камени площадки.

Цялата вътрешност на църквата е покрита със стари стенописи днес грижливо замазани. На места, гдето мазилката е изпадала, можахме, да видим малки части от стари изображения.

Обр. 33. Църква Св. Иван Богослов (Пусти)

От днешните икони в църквата, заслужава внимание иконата на св. Богородица (67×101 см.) с подпис:

„Рѵка Петрє Миню Ѳ травна 1824".

По всичко личи, че пещерата била обитавана в много отдалечени времена. Едва познаващите се следи от стара постройка говорят, че там е имало старо светилище, може би от предхристистианското време. Днес там са запазени стенописи, рисувани върху скалата и няколко надписа при тях. Върху западната част на пещерата, на височина от 7·30 м. нагоре, с широчина приблизително 1·50 м. и дължина 5·50 м., са изобразени пет сцени от житието на св. Димитър (обр. 34). В първата сцена светецът убива един конник. Втората сцена представя св. Нестор (взел преди това благословията на св. Димитър — последният му вдъхнал сила, според житието), който успял да хвърля от крепостните стени на Солун, върху изправени копия бореца Лий, довереният джелат на „царя Максимияна", гонител на християните хвърлил в тъмница и самия св. Димитър. Лий е паднал възнак върху копията, а св. Нестор го промушва с копие. Третото изображение представя група воини с насочени копия към св. Димитър, който седи на трон-стол, и сам е вдигнал дясната си ръка, за да бъде прободен. Той се е обърнал към друг светец (Нестор), който е хванал лявата му ръка и я целува. В същото време един голям скорпион се спуснал към св. Димитър да го ухапе (според житието — преобразен дявола). Във фона се виждат различни архитектурни мотиви. В четвъртата стенопис св. Димитър седнал на трон, в дясната си ръка държи копие, а лявата е опряна на таза. В краката му е легнал човек върху когото е стъпил. Петата сцена е доста повредена, някои части дори неличат. Пред седнал на трон мъж група воини са довели един светец. В краката на седящия е коленичил с низък до земята поклон друг мъж. Над всички сцени има надлежни надписи на славянски, някои части от които са изтрити.

Обр. 34. Стенописи в скалите при църквата Св. Ив. Богослов — Касинец

Под цялата дължина на тези изображения, върху тъмносин фон, в широчина 0·40 м. е

написан в четири реда с бели букви църковен текст. Поради височината и някои повреди този текст мъчно се чете. След няколко часово взиране ние можахме да доловим от него следното:

† сь ивдн дансъдобримь ис . . . лари . . . шенже кротости глѣбина · ндвъ прркырьвръ хигорар . . . я . . . енгледаесыи деді . . . ида | каитероданиже шсїает лѣча слиіот иадиа ниχже . . . . . де крѣпость илѣкьи' о'анада'новь . тиже трошкаа на дш . ижелѣз . . . | рѣоникь лишенї и дрѣговѣ . . родители по^вижетьтекьель за^радостии плачѣ и что . . . дрѣговы'ть рониже . . . | іплаошимног їесыр'ѣ . . . мтежестиі илютоелѣка: же χоцıе . . . поети то . . . те очісль за^іто кысікрі . . . аб'деніе.

В края на голямия надпис, под последната сцена, може, ако и мъчно, да се прочете друг един надпис, благодарение на който се разкрива важна страница от миналото на манастира. Този надпис гласи:

† молвж рабь вжї | Димитъръ снь Дѣбовь | вѣчна и паметь аминь вь лт'ѣ з и. м. и" (=154υ).

От горното става явно, че този неизвестен нам Димитър Дубов[1]), който, може би, е създал или възстановил манастиря през първата половина на XVI век, е наредил да бъдат изписани сцени от живота на неговия светец-покровител. Текстът на големия надпис е пък посветен на св. Иван Богослов, покровител на манастира. Сцените и надписа при все че са високо на скалата, все пак са донякъде развалени преди всичко от удари на камъни, хвърляни от неразумни посетители.

На юг от манастирската поляна, по която тук-там личат останки от стари постройки, през гората, успоредно с скалите, е издигната голяма стена, зидана с камъни. Едната врата на стената все още е запазена. По-нагоре в скалите била манастирската постница. Това е малка пещера, измазана и изписана със стенописи. До нея може да се стигне само със стълба. Стенописите там са почти унищожени.

44. СЕЛО ДОЛНА-БЕШОВИЦА, ВРАЧАНСКО

Долно-Бешовишкият манастир Св. Архангел Михаил се намира на един клм. от с. Долна-Бешовица и на 6 клм. от гара Роман. Манастирът е разположен високо в живописните врачански предпланини, под върха Чичера.

Това е малко манастирче, не по-старо от XVII век. Състои се от малка църква и обикновени манастирски жилищни помещения (обр. 35).

Църквата е еднокорабна, едноапсидна (табл. IV.) Засводана е полуцилиндрично. Дължина 8·30 м., широчина 5·50 м., дебелина на стените. 0·80 м. Каменна зидария. Вход от запад: малка вратичка има и на южната стена. Осветлението идва от два прозореца — по един на северната и южната стена и малък процеп на апсидата. Някога пред западната стена е имало лека дървена нартика, която е запазвала стенописите върху стената отвън. Сега този навес е съборен и стенописите са силно повредени от дъждовете.

---

[1] Х. и К. Шкорпил, Старовремски надписи из разни краища на България, Сб НУ кн. VII, стр. 100.

Обр. 35. Църква Собор Св. Архангели, с. Долна Бешовица

Вътрешна стенописна украса има само в олтарната апсида. Самата апсида в долната си част е иззидана и там е престолната маса. Стенописите са — в горната част на нишата — св. Богородица, в цяла фигура, седнала на трон с възглавничка, на левия си крак държи Младенеца. От дясната и лявата ѝ страна са нарисувани по един ангел с молитствено протегнати ръце. Горната дреха на Богородица е червена, а долната светло зелена. Младенецът е с охрова наметка и със светлозелена риза. Ангелът от дясно е със синя дреха, а ангелът от ляво — с тъмновиолетова. Фон черен, земята зелена

В долния пояс са изобразени в цял ръст по четири фигури от двете страни на апсидното прозорче — от ляво св. Герман, св.?, св. Антоний и св. Василий; от дясно — св. Иван Златоуст, св. Григорий, св. Кирил и св. Методий. С изключение на св. Антония, който държи затворено евангелие, всички останали държат свитъци. Св. Кирил и св. Методий се отличават с дрехите си, на които са нарисувани големи кръстове. Всички светци са със светли дрехи, схематично орнаментирани. Св. Кирил е с островърха карирана шапка. В някои случаи и на други места се среща изобразяване на св. Кирила в апсидната ниша, обаче изрично е казано в надписа, че образът е на св. Кирила Александрийски. Тук това не е така. За следния светец е казано, че е св. Методий. На наблюдателя минава мисълта, че това може би са изображения на Солунските братя. Ако това се приеме, то би значило, че в тази именно манастирска църква ще да са първите тяхни образи. До прозорчето са нарисувани фигурите на две ангелчета.

Обр. 37. Св. Богородица, икона от З. Зограф от манастира Собор Св. Архангели, с. Долна Бешовица

Малкият иконостас в горните си части е съставен от хубави стари резби, събрани както изглежда, от по-стар иконостас, вероятно от XVIII век. И четирите икони са от Захари Зограф. Те са: Архангелски Собор (70×104 см.); св Богородица — обр. 37 (75×106 см.) с надпис:

„Йзобрази сѧ рѵкоѭ Захаріа зографа самоковчанина 1845".

Иконата на Исуса Христа (75×105 см.) е надписана:

✝ „1843 ктитор патїѧ икони Парденіѧ монахъ родомъ отъ Враца"

Четвъртата икона е на св. Иван Кръстител (74×105 см.) Освен тези

икони, от същия майстор са и няколко целувателни икони и иконата на св. Мина и св. Онуфрий Габровски.

Над тези икони са поставени два реда с апостолски образи и празднични, рисувани на цели дъски. На край, при изображението на св. Трифона се чете надписа:

„Пописахъ азъ: даскалъ. вρвшъ: въ лѣто ҁзспа (= 1773)".

Стенописите върху западната стена отвън са в два пласта, но, за съжаление, всички много пострадали, От следите, които личат се вижда, че и на двата пласта е бил изобразен Страшният съд. За това съдим по остатъци от огнената река, от главата на дракона, някои малки фигурки на ангелчета, отделни ореоли. Надписите са славянски. Би могло да се каже, че долният пласт е от XVII, а втория от XIX век.

В църквата липсва какъвто и да е възпоменателен надпис. Отвън, на южната стена, върху два от градивните камъни има оставен един твърде нечетлив надпис, писан грубо, с различни по размер букви. В първата му част може да се прочете: „писа Васил. . ." Втората част е нечетлива (обр. 36).

Пред апсидата на църквата има запазени няколко надгробни кръста, на които се четат следните надписи:

зде почіват кос . . ."

Зде лежащи рабь божи Паісіа іеромонахъ 1879.

„1879: декември: 15: гі престависѧ отсд рабъ Парѳеніѧ монахъ родомь: от Враца управлающі осветію обитель: сію. 36 гда 1879".

На дебелината на този кръст е издълбано:

Мастор „стефанъ мІто старо село", а на другата страна на кръста е написано:

Парѳеніѧ монахъ зде почиваетъ.

„1_82 октомври 14 и Тошо коцовъ от Враца".

От другата страна на кръста: 1884.

„Зде почиваетъ илиѧ ивановъ рапонски родомі от гратъ плевен 10 декември 1886".

Надписът върху плочата на манастирската чешма е:

„1897 : Г: М: февруѧріи 20 денъ: при игуменъ іером. Дионсіи и брат. ѥго ірѥм. Кирилъ ірѥом. Епифания. Д. Бешовишки м. св. Арахангелов. маи. т."

Върху арката на входната врата на манастирския двор, украсена с барелиефи, изобразяващи лами, вързани с вериги и птици, кълвящи змии, има издълбан с хубави букви надпис:

„Тодоръ 1852 Ценко поп Андреи попъ Ігнатиѿ Бешовица. Пело Цветко Крско Тона Цветко Прьван Стоѧнь Петко Цоно Ніно Іѡло Мано Негуль Ставри Димитъръ иереи Іѡванъ ѳошко" (обр. 38).

Обр. 36. Каменен надпис от църквата в манастиря при с. Д. Бешовица

Над арката на вратата е зазидана плоча с надпис: „Село ЛѫковІтъ Димо Начо Стефань Нано Гено Начо Нико".

Обр. 38. Надвходна украса в манастиря при с. Долна Бешовица

Манастирските сгради, изглежда, че са строени, когато е направена и вратата. Това ще да е станало през 1852 година.

Приписки. Както върху стенописите, така и по някои книги от библиотеката се срещат приписки от разни години.

Върху фона на стенописта в апсидата е надраскано с острие:

„Θеод . . . монахъ ктитωр кѵги посекоха хаџи Манча ѕ Краца правда ради ѕ размирство ѯзоз“ (=1769).

Тази преписка с по-разширено съдържание намираме между множество надписи, надраскани отвън върху стенописите на западната стена. Тя гласи:

ѯаѱдд го лета кѵги посекоха хаџи манча ѕ размирство правда ради четири люди посекоха Нифонта калѵгер и Цвѣтка и сина ѯзоз“.

Други надписи пак на тази стена:

„Писа поле каменоωт сел . . . азъ Петко мѣсец . . . кд ден аргала Михла дѵн светаго“.

„Да се знае кѵги писа аз попъ Кръ . . . въ летω зсдθ ѿ хста“ (=1761). „Цеко Іωнчо 1785 ѵюла д“.

„Петръ златара ω грать Плѣвна писа“; „асъ Ѳвъстатіа χ Димитръ Ѵюла мѣсеца авгѵста светомѵ аръханъгелѵ“.

„Ишваинъ тарговец ѿ влкова слатина; колω лицо чада аѱзз“; „азъ евстатіѧ χ Димитръ ѵюла мѣсеца авгѵста светомѵ архаиъгелѵ“.

Из книгите на манастирската библиотека[1] могат да се видят следните приписки:

1. Върху задната корица иа Софрониевия Неделник (№ 1) е писано за раздадено жито, вълна, мед и пр.

2. Върху последната страница на един велик требник (№ 14) се чете:

„1850 ноемѵ Повеза сѧ ѵ вра′ца ѿтъ Дола Гεωр. Ктиторъ на таѧ кни′га хри′сто петковъ ѿтъ Ка′менополѣ кѵпилъ ѧ ѿтέцъ йгω′въ Пέтко Ца′ловъ който ѥ поко′инъ“.

---

[1] Е. Спространов, Спис на ръкописите в Синодалната библиотека, София, 1900, стр. 108. Ръкописен молитвеник, украсен с винетки; вж. проф. Ив. Гошев, ГСУбф XIII, стр. 5.

3. На един Миней за месец април:

„. . . иприлъ отци . . . обителъ архангѣлъ михаилъ и гавъралъ и сего брата нашего и' ча'да наши' креско и никола пишетеса натаи книга ми'ней имена ваши за многа лета да се поменѹва ѹ манасти'ръ аминъ тодоръ Цвето Ди'ко Тодоре Никола Лале Пено Їоте Їоне Їоне Никоѵла Кано -К-Е гроша ѹсопши Ди'ко Кѹне Тодор Лале Нине дедо Пено Кало Крво;

4. В месецослов № 14, на първата страница на форзаца:

„Θаѧ книга е на отецъ Єфрема и кой му ѧ вземе да е проклинъ отъ Бога. На нея ѹчеше костадинъ чиракъ мѵ. Θаѧ книга на отъче данаилъ ефрема ѧ е зашилъ ноеви".

Върху задната корица е отбелязано:

„На мартъ 3 день земѧта сѫ тресе на 1855 год".

5. Пролог (№ 18) от 1843 год. (рус. изд.), на лист 46:

„1879 год. декѣмврїй 15; тый день представи'сѧ ѳосподѣ рабъ Божїй Парѳеніи монахъ бивши' настоѧтель три'дасѧтъ-й-шесть года: ѹправляющій свѣтѵ'ю обителъ соборъ архангѣловъ вешовишкїй крачанскаго окрѹга".

В архивата на манастиря е запазено и едно свидетелство от 1858 година. То гласи:

Свидѣтелство.

Чрѣзъ което бива извѣстно, какво Благоговѣйнѣйшій попъ Кирилъ отъ Бешовишкій мънастырь, споредъ засвидѣтелствуванието на духовный-тъ му отецъ Игумена Тържешкаго киръ Паисіа, ръкоположи ся отъ смиренность наша въ степень иподіаконъ, діаконъ, и презвитеръ, и в увѣреніе и непогрѣшность давася настоящето наше на ржцѣтѣ му.

1858: Августа 15.

Врачанскіи Дѡродеи ѹвѣрѧвамъ.

45. СЕЛО ТРИ КЛАДЕНЦИ, ВРАЧАНСКО

Църква Св. Параскева, строена вероятно през 1858 година, за което съдим от една камена плоча на пода в църквата, на която плоча е издълбана същата година. Низка малка еднокорабна постройка с полукръгла апсида, с разширена външна дъга (обр. 39; табл. IV). Дължина 8·20 м., широчина 6 м. Апсидната ниша е запълнена до известна височина, за да се получи престолна маса. Особени забележителности в църквата няма[1].

[1] Б. Цонев II 721, стр. 377. В един дамаскин от XVIII в. е оставена приписка, без дата, от Николчо Манолов, че бил учител в с. Три кладенци.

46. СЕЛО ЛЕСУРА, ВРАЧАНСКО

През 1841 година е построена църквата Св. Богородица — здраво градена каменна постройка, еднокорабна, с голяма полукръгла апсида. За укрепяване на свода към северната и южната стена са призидани по три пиластри (табл. IV). Дължина 16 м„ широчина 8·30 м., дебелина на стените 1 м. Между двата западни пиластра са издигнати две колони, които прегражда притвора на църквата, а отгоре е построен балкон. Входни врати на западната и северна стена. На северната стена има два прозореца, а на южната три. Отвън на западната стена е изрязан надписа върху камъните: „Перви ктитѡръ Анггль Іовановичъ 1841". Следва и името на Петко Іовановъ. От двете страни на надписа са скулптирани два змея, оковани във вериги. Подобни изображения — птици преследват дракони и др., има изрязани и по другите стени, а също и множество паметни бележки, драскани по камъните, през различни години и по различни случаи, напр. кой е бил учител, от где е и пр.

Нови стенописи от Апостол Христов. Между иконите, които са от времето на църквата, за отбелязване е иконата на Богородица Троеручица.

47. СЕЛО ЛИПЕН, ВРАЧАНСКО

Северно от селото, на около един и половина клм., се намират останки от стара църква, н ричана „Манастира" или „Св. 40 мъченици" (обр. 40). От църквата по-добре са запазени части от апсидата, северната и западната стена с входната врата. Еднокорабна постройка, без нартика (табл. IV). Дължина 10·80 м., широчина 5·75 м, дебелина на стените 0·80 м. Каменен градеж с хоросан. В зидарията са били употребени греди, които сега липсват, освен тези, които са над горната част на вратата. Към северната стена са прибавени още при съграждането ѝ два пиластра, които излизат от чертата на стената с 20 см. Дали такива пиластри е имало и към южната стена, неможе да се разбере, защото стената е напълно унищожена. Църквата е имала полуцилиндричен свод — това личи от горната извивка на западната стена. Между двата пиластра на северната стена е запазен един прозорец. Малко прозорче личи и на апсидата.

На два съседни камъка на западната стена, отвън, личат следи от надпис, който мъчно се разчита (обр. 41). В надписа на първия камък, в края на първия ред ясно се чете думата „цар". Върху втория камък

Обр. 39. Църква Св. Параскева, с. Три Кладенци

Обр. 40. Църква Св. 40 Мъченици, с. Липен

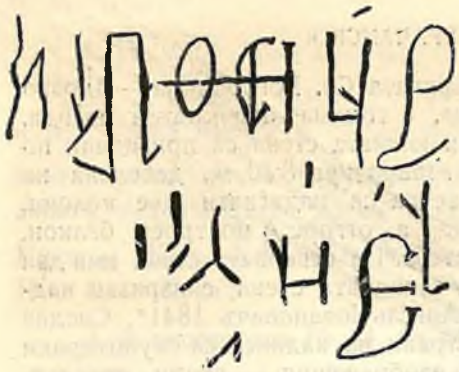

Обр. 41. Каменен надпис от църквата, с. Липен

са запазени няколко букви, които мъчно биха могли да се свържат с надпися от предния камък. От тези букви най-добре личи буквата ц.

48. СЕЛО ГАГАНИЦА, БЕРКОВСКО

Църква Св. Възнесение (обр. 42 и 43). Обновена през 1868 година. Еднокорабна, едноапсидна постройка полуцилиндрично засводена (табл. IV). Дължина 15·60 м., ширина 6 м.. дебелина на стените 0·70 и 0·75 м. По един вход на западната и южната стена. На 4·50 м. от западната стена е изградена лека дървена преграда, за да се получи притвор. Осветлението е дадено от три прозорци на южната стена и един процеп на северната. Малко прозорче има и на апсидата и над западната врата. Обикновената полукръгла протеза тук е заменена с правоъгълна ниша, която продължава и по северната стена. Правоъгълна е нишата и при южната стена. Градеж каменен, но не особено здрав. Сводът дървен. Църквата е покрита с каменни плочи.

При възстановяване на църквата бил направен и нов иконостас, който в горната си част е хубава резбарска работа. Там е запазен надпис: „Мѣсто лобное, обновлѣніе тембло на храмъ, вознесенїе 1868 мартъ изрѣкн писец Данилъ Щиплй георги аврамовичъ". Запазена е старата долна част на иконостаса с изображения на Шестоднева — сътворение на земята, слънцето и др., сътворението на Адама, на Ева, завещание Адамово и прелъщение змиино. В църквата се съхраняват твърде много стари икони, някои от които са интересни. Стенописи няма. В двора на църквата стърчат три кръста на починали свещеници, от втората половина на XIX в. В селото наскоро е направена нова голяма църква.

49. СЕЛО ГУШАНЦИ, БЕРКОВСКО

Църква Св. Възнесение от 1865 година, строена от майстор Янко. Еднокорабна, едноапсидна постройка с полуцилиндрично засводяване и малък дървен купол на висок барабан (обр. 44).

Обр. 42. Църквата Св. Възнесение, с. Гаганица

Обр. 43. Църквата Св. Възнесение, с. Гаганица

50. СЕЛО БАЛЮВИЦА, БЕРКОВСКО

Църква Св. Троица, възстановена върху стари основи през 1872 год. Еднокорабна, едноапсидна постройка. Купол на висок осмостенен барабан върху квадратна основа (обр. 45). Полуцилиндричен свод.

Надписи:

„Село Балювїца лѣто 1872 месецъ августъ 16: ден “;

отвън на северната страна на купола:

Обр. 44. Църква Св. Възнесение, с. Гушанци

„Лето 1872 престоятелите на кубето Никола Іωвань Никола попъ Тасхо Тошевъ Неновъ Драгановъ Ісаїѧ Лазаровъ Гаврилъ Драгановъ“;

Вътре в проскомидията:

„1872: лето: помѧни Господи село Балювица титоре приложници Таско Никола попъ Исаїѧ Гаври́лъ Никола Ѯвритенъ Нено Младенъ Крскѡ Ѧкимъ“.

Според думите на стари селяни, иконите и украсата на църквата са рисувани от „Писецо“ Георги от Сумер.

51. СЕЛО КОПИЛОВЦИ, БЕРКОВСКО

Църква Арх. Михаил от 1869 год. (обр. 46). Еднокорабна каменна сграда, с една апсида и малък купол. По-късно е пристроена до църквата и камбанария. Особени забележителности няма, освен три икони — на Богородица, Христос и св. Никола (59×88 см.), рисувани от Николай Д. Доспевски. Тези икони не са подписани, но, съдейки по иконите в Лопушанския манастир, допуща се, че авторът без друго е един и същи. Останалите икони са от Данаил Щиплията, който е нарисувал и няколко стенописи. В селото се намира много стара чешма, наречена „римската чешма“, а на селския площад личат основи на голяма църква.

52. СЕЛО СТУБЕЛ, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Обр. 45. Църква Св. Тройца, с. Бальовица

Църква Св. Безсребърници Козма и Дамян от 1804 година, подновена през 1874 г. Голяма солидна постройка с една апсида. Надпис:

„1874 лето синовелѵ Никола Пантелевъ ѿ Мирково Мимаръ Стефанъ“.

Икони от 1836 година. На иконата св. Арх. Михаил (94 × 149) см. подпис:

Панайотъ попъ Радовъ пїсалъ 1836“.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЗАРОВГРАД

Обр. 46. Църква Св. Архангел Михаил, с. Копиловци

Забележително за Стубел е, че там в една къща се пази старо евангелие със сребърни обкови. С големи усилия можахме да видим книгата за малко време, да направим една снимка и да вземем някои бележки (обр. 47). На обковката, в ъглите на която са изобразени четирите евангелисти, има надпис:

„Цено Соловъ Куна Ангелъ Ерванъ Митаръ сене 1857 лѣ̃ть Іануари 1 ѣнедъ"

Листата са с размер 26 × 16·5 см. На първия лист са запазени две приписки:

„Сїю книгѫ кѫпы' іермѡнахъ Христофѡрь за ѕа̃ т. И тома ю повеза' за де̃ н, Иповеза'се вълтѣ̃ зиро кръг слнцѫ в. Ялѧи з вѣчна и помень".

„Сие еванѣгелие липъненско саборьск ѫзели селски и книгата исреброто к а̃ гшъ изола и трипари дали занем отъ Θеофилакта архїепископа блъгарски."

Евангелието е илюстрирано с типичните квадратни заглавки с арабески, многоцветно, както и с характерните големи начални букви.

В двора на църквата се издига кула-камбанария, върху квадратна основа, със страна 3·80 м. (обр. 48). В приземието ѝ е запазен стар „престолен камък", върху който се чете; а҃виз попъ Драган загра". Ние мислим, че това е възпоменателен камък за изграждане на самата кула — през 1857 година.

53. СЕЛО БЕЛОТИНЦИ, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Обр. 47. Начална страница от евангелието, с. Стубел

Селската църква Св. Безсребърници е изградена през 1866 година. Тя е каменна, добре измазана еднокорабна постройка с широка олтарна апсида и с две малки певници на северната и южната стена (обр. 49). План на църквата неможахме да направим.

Обикновени олтарни икони — без името на автора. На Убруса е датата 1873 година. По-голяма част от иконите са „преработени" през 1883—4 год.

Обр. 48. Кула, с. Стубел

53. СЕЛО ДОЛНА ВЕРЕНИЦА, МИХАЙЛОВГРАДСКО

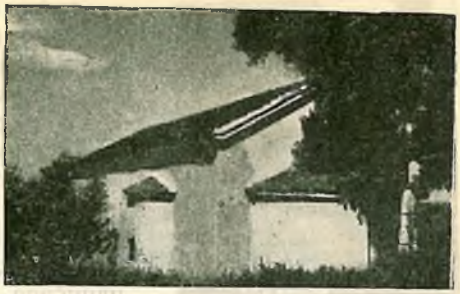

Обр. 49. Църква Св. Безсребърници, с. Белотинци

Църква Св. Никола (обр. 50). Няма сведения за времето на построяването ѝ. Еднокорабна малка църква — по-късно била продължена на запад и тогава е съборена западната стена. Пристроен бил и притвор (табл. VII). Апсидата е полукръгла, засводяването полуцилиндрично. На северната и южната стена са оставени по две правоъгълни ниши, като тези на юг са продължени с прозорци.

В притвора, върху външната страна на западната стена на продължението на църквата, цялата площ на стената е покрита със сложната стенописна композиция на Страшния съд. В нишата над вратата е представен св. Никола, от страни на него, в две други ниши са нарисувани Богородица и Христос, горе в средата Деисис, а от двете страни по шест апостоли в облаци. Долу, под Страшния съд, от двете страни на вратата са изобразени сцени от „страшните муки". Украсата завършва с цокъл от обратно поставени триъгълници, страните на които са със зигзаговидни черти.

Между другите обикновени икони запазена е една интересна икона на св. Димитър, 45 х 64 см., (обр. 51), наивна по форма, но ценна по съдържание и осмислена с надписи. Тя е датирана и подписана от автора ѝ — поп Пуно — „нови зограф". Св. Димитър е представен възседнал на кон и убиващ един паднал под коня воин. У нас обикновено е прието да виждаме в тази сцена убийството на цар Калояна от Солунския светец, Ако обаче разгледаме житието на св. Димитрия ще видим, че този въпрос не стои така и че представеният воин, пробождан с копие от св. Димитрия е съвсем друго лице, а не цар Калоян. Смесването на тези две фигури дойде от надписа на един от стенописите със същия сюжет, запазен в Драгалевския манастир, дето при убития от светеца е написано името „Калоян"[1]). Ние мислим, че по едно случайно съвпадение на действуващите лица в този сюжет, майсторът на Драгалевските стенописи, който е знаял това сказание от нашата история е променил името на убития от светеца с името на цар Калояна. В разглежданата икона, под главата на убития, художникът написал;

„Лиѣ борец царь Маѯимиа́но и идолопокло́нїкъ мрьсни",

а под коня надписът продължава:

„Є́го́же побори и8мер'тви сти Не́тор҃ъ".

От легендата за живота на св. Димитрия се знае, че светецът, когато бил в затвора, изпратен там от „цар Максимилиана", по заповед на последния и за неговото удоволствие, джелатът борец Лий, хвърлял върху копия беззащитни християни. Солунският младеж Нестор (св. Нестор) не могъл да понася това, промъкнал се в затвора и изпросил благосло-

[1] А. Протич, Денационализиране и възраждане на българското изкуство, Сб. България 1000 год., София 1927, 446.

Обр. 50. Църква Св. Никола, с. Долна Вереница

вията на св. Димитрия и укрепване на силите си, за да може да се опълчи срещу бореца Лия. И действително, той успял да го накаже със същата смърт — хвърлил го върху копия. В иконографията на този сюжет, тъй като св. Димитър е вдъхнал сили на Нестора, се представя, че св. Димитър убива Лия. Подобна икона с наименование на убития от светеца можахме да видим в църквата Св. Марина от 1869 год., в с. Рендина, Солунско. Иконата бе написана със славянски надписи. До главата на убития бе написано Леон.

В нашата икона се четат и следните надписи:

а. пред копието на светеца —

„Блже́ни екти́тори и прило́жници самы́и гдь ре́че красе́й цркоу се́бе са́маго краси и́ тосаписѣем поне́же незнаах имена, прило́жнїкомь ида поме́неть ихъ гдь во цртво свое.“

б. зад мантията на светеца —

„ıлı. а́зь по́па пѣно по́ви зогра́фъ иви́ о́ци сти, споменете име мое иногда“.

в. над коня —

„1810 ѥаѡı е̂пи҃топос ѡпа пе ҃ѡс и ѕос полѳ́с хѡıѳс.

От същия майстор е и една не по-малко интересна икона на св. Георги.

Обр. 51. Св. Димитър икона от Зограф Пуно от църквата в с. Д. Вереница

55. СЕЛО ГОРНА ВЕРЕНИЦА, МИХАЙЛОГРАДСКО

Църква Св. Никола — малка еднокорабна едноапсидна постройка с вход от запад и три малки прозорци като мазгали — един на северната и два на южната стена (обр. 52). Полуцилиндрично засводяване. Църквата е вкопана с три стъпала в земята (табл. V). През 1848 година е пристроена нартика. Вход от запад. Два прозорци на северната и един на южната стена.

Образописецът Христо от Копривщица нарисувал иконостасните икони — между 1891 и 1897 година. Той умрял наскоро в гр. Михайловград.

Късни стенописи, рисувани от Яначко Станимиров, родом от с. Брезе, Софийско.

Сцени из живота на Христа и из житието на св. Никола. Цяли фигури на св. Ивана Рилски, св. Георги Нови и др.

В църквата са запазени интересни ктиторски портрети. В дебелината на южния прозорец са нарисувани образите на двама свещеници в цял ръст. Височината на фигурите е до 40 см. И двамата са облечени в църковни одежди. Над първия е написано: „Въ се . . . настоѧтель Николаѧ іерей", а над втория: „Попъ Бо̀ца ста́ри" (обр. 53).

Обр. 52. Църква Св. Никола, с. Горна Вереница

Другите ктиторски портрети са на мъж и жена, в цял ръст, застанали един срещу друг. Те държат в ръцете си (мъжът с лявата, а жената с дясната ръка) модела на сграда, напълно наподобяваща на обикновена къща, която представя новопостроената нартика на църквата. И двамата са изписани напълно реалистично, както в облеклото, така и в образите. Портретът на мъжа е особено интересен. Това наистина е портрет (обр. 54). Главата е в три четвърти. Погледът жив. Мустаци повиснали, брада малка. Косата е гладко вчесана, кичури от нея се спускат зад врата и на дясното рамо. Това е обичайният за онова време перчем. На ухото му е окачена голяма тежка обеца (обр. 56). Облечен е в бели дрехи — горната дреха—глюшче: тя е без ръкави, отворена отпред и дълга до ходилата на краката. Под глюшчето представения ктитор е облякъл бяла риза с широки ръкави, също тъй дълга до ходилата. Ризата е препасана с пояс. В дясната ръка, която е повдигната до пояса, ктиторът държи броеница.

Обр. 53. Ктиторски портрет, с. Горна Вереница

Жената също е представена в своето ти-

Обр. 54. Ктиторски портрет, с. Горна Вереница — откъс

пично облекло — бяла риза с широки ръкави (обр. 55). Саята е без ръкави. Препасана е с престилка и забрадена с бяла кърпа.

Върху фона, над главите им, е поставен следния надпис:

„Кти′торъ Ѧндре́а Ли′линь Мицарковъ, и̑ женѝ е̑гѡ̀ Пр′ва, и̑ ча′да е̑мѹ̀ Петръ Мар҃ія Тодора".

Казаните деца в надписа са нарисувани — едното зад бащата, а другите между бащата и майката под сградата, която държат. За съжаление, портретите са много пострадали, особено портретът на момчето зад бащата, от който едва личат някакви следи. От момичето е запазена една част от гърдите.

В църквата са запазени и следните надписи:

1. в апсидата под прозореца:

„Помѧни′ Гди в живо′тъ тво′й первый ѝ послѣ′дній настоѧтели Θео′доръ Θома̀ Ѧндре́ю Гєѡргїи Стомлъ"

Обр. 55. Ктиторски портрет — с. Горна Вереница — откъс

2. В ляво от входната врата:

„Ѣа славѣ стыѧ единосѵщнїѧ животворащїѧ и нераздѣлимыѧ трцы, ѳца и сна и ста гѡ дха повелѣнїем и настоѧнїемъ, г. Николаа іе́рей и приложницы сеи Ѳеѡдоръ Ѳома Георгїй Стоанъ Торню Лѳканъ. 1848“.

56. СЕЛО КАМЕНА РИКСА, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Църква Успение Богородичо. Строена през 1858 година (обр. 57). Църквата е еднокорабна постройка, с широка полукръгла апсида. Вход и осветление от север. Строежът е здрав — от дялани и ломени камъни и хоросан. На източната стена, върху един от камъните, се чете надпис: „полавину мастор лила“. От надписа се разбира, че майсторът

Обр. 56. Откъс от ктиторски портрет, Горна Вреница

на църквата не е бил с права на пълен майстор, на „половина“ майстор. Според запазени спомени, построяването на църквата било дадено на този майстор като пробна работа, за да бъде изпитан дали би могло да му се повери по-голяма постройка. Изграждането било одобрено и тогава му възложили построяването на Лопушанския манастир.

Украсата в църквата, като изключим някои икони, е бедна. От иконите заслужава да се отбележи иконата на владишкия трон — Христос велик архиерей (54×79 см.). Тя е с надпис:

„Рѣкоѭ Ніклаки Костадіновъ отъ Самоков 1868“.

57. ЛОПУШАНСКИ МАНАСТИР СВ. ИВАН ПРЕДТЕЧА

Манастирът се намира на около един километър южно от с. Лопушна, Михайловградско. Изграден е през 70-тях години на миналия век. Той е разположен в равнината — без да бъде защитен или прикрит в планинска местност. Обикновен зид обикаля църквата и постройките около нея. И днес са запазени една част от жилищните сгради с типичния вид и архитектура, присъща на нашите стари манастири.

Църквата прави впечатление със своята монументалност (обр. 58). По архитектурна идея наподобява твърде много църквата на Рилския манастир — голяма просторна сграда с пет купола, три апсиди и също така два странични параклиса до северната и южната стена. От запад, север и юг, както е и в Рилския манастир, има голяма открита нартика с 12 калоти[2]). Без друго, разглежданата църква отстъпва по своята големина и украса на Рилската, но все пак ясно проличава стремежа на манастирските строители да се доближат до постройката в Рилския манастир.

---

[1]) Тази икона е пренесена от друго място. От същия майстор-живописец се пази една икона на арх. Михаил в Тетевенския манастир Св. Пр. Илия рисувана през 1776 год.

[2]) Съществува предание, според което строителят на църквата, споменатият по-горе майстор Лило, бил изпратен да види църквата на Рилския манастир. Там той изпилел от лескови пръчки модела на църквата, донесъл го в Лопушна и по него построил новата църква.

Обр. 57. Църква Усп. Св. Богородица, с. Камена Рикса

Обр. 58. Лопушански манастир, Св. Ив. Предтеча

Обр. 60. Каменно изображение от Лопушанския манастир

Обр. 61. Каменно изображение от Лопушанския манастир

Във вътрешността също така виждаме това желание — иконостасът е величествен, майсторски изпълнена резбарска работа. Той е направен от самоковския голям майстор-резбар Стойчо Фандъков. Резбите са оставени без позлата и дървото е добило естествена приятна патина от времето.[1]

[1] За авторството на иконостаса е запазен спомен, че е от този майстор. Ние не можахме да открием подписа му. Той обаче е имал този обичай — негов подпис се чете на иконостаса на църквата Успение Богородично в гр. Пирот: „Майсторът Стойчо ѿ Самоков 1872 маранго".

Обр. 62. Каменно изображение от Лопушанския манастир

Обр. 63. Каменно изображение от Лопушанския манастир

Обр. 59. Св. Богородица, икона от Ст. Доспевски от Лопушанския манастир

За рисуване на иконите също така са били търсени самоковски майстори. На първо място ще поменем две икони от Станислав Доспевски. Това са образите на Богородица с детето (обр. 59) и на Христа, поставени на два малки иконостаса до източните устои. На Христовата икона има надпис:

„писа Станислав Д. Самоковец 1863“ (размер 85×114).

Останалите икони са рисувани от брата на Ст. Доспевски—Никола Д. Доспевски, а именно — до двата западни устои на малки иконостаси — иконите на св. Иван Рилски и св. Дионисий Ареопагитски (144×96 см.), от които последната е с подпис: Ніколакій Димитров Доспевски в с. Самоков 1863“. Големите икони на главния иконостас са: св. Димитър. св. Никола, св. Троица, св. Богородица (97×145), Исус Христос, Иван Кръстител, Арх. собор, св. Георги, всички рисувани от същия майстор. На иконите на Богородица и Христа той се е подписал: „писаль Нїколай Димитровъ въ Самоковъ“. От същия майстор са иконите на страничните олтари и апостолските икони.

Ще отбележим като твърде интересни и онези каменни украси-релиефи, които се намират отвън, върху стените на църквата. Това са различни човешки фигурки, отделни глави, розети и кръстчета, дълбани на отделни каменни плочи и зазидани в градежа.

На една от тези плочи е изобразен конник, в ход от ляво на дясно, с сабя в ръка (обр. 60). Композицията е напълно опростена. Няма основание да се приеме, че това е изображение на някой светец. Той е лишен от атрибутите на светец. Облеклото на ездача също така не може да послужи за указание. Неговата фустанела напомня облеклото на един от светците — Георги Янински, който, обаче не се изобразява като конник.

Върху две други плочи са издълбани два подобни помежду си образа, представящи цели мъжки фигури (обр. 62 и 63). Те ще да са във връзка с гореказаното изображение на конника. Фигурите и в двата релиефа представат въоръжени мъже с извити ножове, боздуган и тояга. В релиефът обр. 62 до мъжа е изобразено копие, а в релиефа (обр. 63) кипарисово дърво. Особеността в облеклото на двете фигури също е от значение. На пръв поглед изглежда, че фигурите са представени голи, със силно подчертани ребра и пъпове. След това обаче се вижда, че дрехите им са плътно прилепени до тялото. Ръкавите при китките на ръцете са очертани ясно, а краката им са обути в къси ботуши. Облечени са с особена дреха, може би някаква жилетка с шнурове, но е отбелязан и пъпа. Че авторът на релиефите е немощен тълкувател на задачите, които си е поставил, се вижда от общото изпълнение на творбите му. Това се вижда от всички особености на фигурите, които едва подържат огромните глави. И трите релефа, според нас нямат верско предназначение. Ние мислим, че в случая е въплътена преди всичко известна символика и че са смесени две идеи. Първо — може да се изтълкува, че тези изображения имат мистичната сила на пазители от зли духове на църквата. Те са нещо като нейни муски, амулети. От друга страна, този своего рода „Херкулесовци“ може би са възхвала на мъжката сила с далечна помисъл към българския борчески стремеж за освобождение. На трето място може да се постави тяхното чисто украсително предназначение. Това до известна степен се потвърждава и от присъствието на други по-малки мъжки глави, кръстове и розетки (обр. 61)

58. СЕЛО ЖЕЛЯЗНА, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Църква Св. Никола, стара постройка, намираше се в средата на селото (обр. 64). Днес разрушена. Преди събарянето ѝ през 1941 година можахме да снемем плана ѝ (табл. IV). Еднокорабна, едноапсидна църква с по-късно пристроен притвор. Полуцилиндрично засводяване. Дължината на църквата 8·10 м. (с апсидата .10 м.), широчина 6·50 м., дебелина на стените — северната и западната по 0·90 м., южната 1 м. Вход от запад, два прозореца на южната стена. Каменен градеж с хоросан. Притворът дълъг 7·60 м. строен с камъни, с отделен полуцилиндричен свод. На южната му стена са издигаха три контрафорси отвън и по един от вътре в четирите му ъгли.

Цялата вътрешност на църквата[1] и притвора ѝ бяха изпълнени с стенописи (обр. 65). Стенописите в притвора, който е бил съграден по-късно, представяше изцяло Богородичния акатист.

[1] Една част от тези стенописи бяха извадени и са запазени в Софийския народен археологически музей.

Върху стенописите на притвора имаше множество имена и бележки, надраскани по стените. Тук предаваме някои от тях:

„Да се знае кога се запопи попъ Михалъ отъ Софиꙗ в лѣто ⁘ѱѫа юлїа: вднъ.

„Да се знае къга дойде Цано даскалов за задѫшницѫ“;

„Къга подеше тѫрцї да їдатъ на Белъ градъ и на врѣшавѫ ѡбед . . . зкд“. (=1521).

59. МАНАСТИР СВ. ИВАН РИЛСКИ, МИХАЙЛОВГРАДСКО

В землището на с. Желязна се намира старият манастир Св. Иван Рилски. Църквата е голяма каменна триконхална куполна постройка (обр. 66). Дължината е 19·80 м. и 80·10 м. широчина. Олтарната апсида е полукръгла, а двете странични конхи отвън са със неправилна тристранна форма (табл. IV). Куполът лежи върху висок осмостен барабан.

Украсата на църквата, преди всичко нейния иконостас, прави силно впечатление. Общият му величествен вид, богатата му орнаментация и старателното изразяване на отделните елементи говорят, че неговият майстор ще да е бил опитен и надарен резбар.

Иконостасните икони са рисувани от копривщенския образописец Христо Енчев. Те не са датирани. На иконата на Иван Кръстител (57×103 см.) четем неговия подпис:

„Рѫка Хри́сто Ѥнчо ѿ Копри́ꙋница“.

В старите жилищни помещения, в източното им крило, е параклисът „Св. Атанасий“. Върху твърде прост иконостас се вижда датата 1869 година. Някои от иконите са от времето на освобождението, а стенописите към параклиса, доста посредствени, са от по-ново време.

В манастирския двор, между църквата и жилищните помещения се издига старата кула. От нея е останала запазена в първоначалния си вид долната половина — нагоре е престроявана наскоро.

60. СЕЛО ЧИПРОВЦИ, МИХАЙЛОВГРАДСКО

От миналото на това значително селище в северозападна България са запазени твърде малко паметници. Днес в селото могат да се видят останки от старата църква Св. Никола и по-късната църква Възнесение от XVII век.

1. Църквата Св. Никола се намира в самото село. От нея са запазени части от апсидата, южната стена и преградната стена (табл. V). Олтарната апсида е с полукръгла форма. Общата дължина на църквата е 24 м., широчина 6·40 м., дебелина на стените 0·80 м. Каменен градеж от дялани камъни и пълнеж. Днешното състояние на старината непозволява да се разбере, где е бил входа, както и дали е имало прозорци. Сега е запазен само апсидния прозорец (обр. 67. На южната стена в църквата са запазени две правоъгълни ниши, които завършват с полукръгли арки. Една малка полукръгла ниша се намира на преградната стена, до вратата.

Обр. 64. Църква Св. Никола, с. Желязна

Обр. 66. Манастир Св. Иван Рилски, с. Желязна

2. Църквата Възнесение (обр. 68) е твърде особена по своя план (табл. V). Тя служи за богуслужебни цели и е запазена в първоначалния си вид. Към нея по-късно е пристроен обширен притвор. Самата църква е 14 м. дълга, широка 5·80 м., дебелината на стените различна. Изградена е от обикновени и дялани камъни, споявани с хоросан.

Формата на сградата е необичайна. Стените на наоса се чупят на задния край, както и тези на олтарната апсида. Конхите на северната и южната стена са отвътре подковообразни. В изграждането им се забелязва известна асиметричност: южната е по-голяма от северната. Освен това и стената на южната апсида е значително по-дебела. Стените отвън са тристранни, имат по един прозорец и по една четвъртита ниша на източната страна. Осветлението на църквата е дадено от два прозореца, които също така са разположени асиметрично — по един на северната

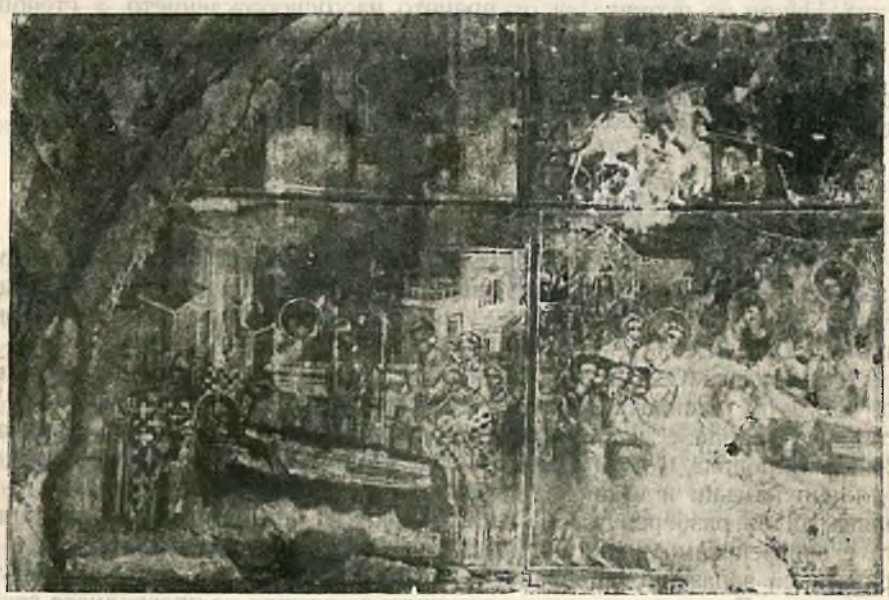

Обр. 65. Стенопис от църквата Св. Никола, с. Желязна

Обр. 67. Църква Св. Никола, с. Чипровци

Обр. 68. Църква Възнесение, с. Чипровци

и южната стена. На северната стена сигурно по-късно е пробита врата — до певника. Входът на църквата е бил от запад, а сега в нея се влиза през притвора. До него в западната стена са пробити два отвора. На северната и южната стена отвътре са изградена по две приземни ниши — на запад от певниците, и по една на изток. Същите стени от нишите до западната стена са свити по тъп ъгъл.

По стените отвън на църквата са оставени различни надписи, издълбани по камъните:

1. Върху един песъчник отвън на апсидата:

„Попъ. Петръ. попъ хаχринь. и попъ ιωвань и попь Кира. и Петръ. Гεωргиε. и . . . . . лλε и . . . и Нделко:

2. На ъглов камък на апсидата:

„К лето з. р. п. є Неделко Павловъ снь.

На същия камък — втората му половина:

„Петръ Михаиловъ митрополитъ софиски. владїка. Данилъ 1677“[1]

[1] Д. Маринов, Чипровци или Кипровец. СбНУ XI София 1894, 140. За този надпис вж. още К. Иречек.
Проф. Л. Милетич, Заселението на католишките българи въ Седмоградско и Банат СбНУ XIV, София 1897, 288.

Обр. 69. Църква Св. Георги, с. Мартиново

Обр. 70. Църква Възнесение, с. Митровци

3. Върху северния певник — използувани са пет различни по големина камъни

„Попъ : Цека : лзъ. писа. да скалъ. рѳна“

„Попъ Петаръ ллата

„Петкана : лилчи п даде : камане“

„1865 : лета : турска : ѵ҃ѫѳ҃ : лета / цар. сѳлтанъ : абдѳлъ : азисъ / митрополитъ : дорѳтеѧ : берк / овски : дѳховникъ : поп : илиѧ / писецъ : павелъ : георги / титоре : минка : гога минча / коста : иованъ : кола : горги / кроста : павелъ : миха петко“.

„1865 : лето : петко : ма гда : парас кева : илїѧ : ге ргїѧ : иордакїѧ“

Освен тези надписи, които допълнително са изрязани по градивните камъни, при изиждане на нартиката са употребени стари материали за градеж. На един стар камък се чете: A. D. 1672 = anno domini 1672[1].

Украсата на църквата е късна. По стените са нарисувани образи на светци от македонския образописец Данаил Щиплията, както и някои икони, през 1869 година. Олтарните икони са от същия майстор. На иконата на Арх. Михаил се чете надписа: „Изъ рѳки Даниїлъ исъ Циплїѧ“, а на иконата на св. Стефан:

„Из рѳки писецъ Данаилъ 1865 месецъ майе 22“.[2]

В църквата са запазени икони и от други майстори. Така една икона на св. Богородица (57×49 см.) носи надписа:

„1847 : мцъ августовъ : 10 : Габрово : рѳка Георги Тихолов“.

61. СЕЛО МАРТИНОВО, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Църква Св. Георги, строена през 1864 година, а осветена през 1870 г. Еднокорабна сграда, с полуцилиндрично засводяване, с седмостранна апсида (табл. IV, обр. 69). Особени забележителности в църквата няма. Иконите са рисувани от Данаил Щиплията. По стените (около вратите) е запазена растителна украса, рисувана от Георги от Сумер.

62. СЕЛО МИТРОВЦИ, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Църквата Св. Възнесение (обр. 70) е построена през 1871 година, върху мястото на по-стара църква. Тя е еднокорабна каменна сграда, с една апсида и купол. План не успяхме да снемем.

[1] К. и Х. Шкорпил, Надписи и изображения на конници из разни краища на България, СбНУ VIII, 1892 София, 63.

[2] Вж. моя статия в сп. Македонска мисъл, год I, кн. 3—4, 1945, 168.

Иконостасната украса е от редица майстори и от различно време. Там са запазени и няколко по-стари икони, донесени от стар развален манастир, намиращ се над селото. На първо място могат да се посочат иконите на св. Никола (54·5×72 см.), с подпис:

„Зогра'фи ѿ Трѣвна Петъръ и Геѡ'рги Кровичъ: влето ѿ Хрта: ѯаѡмг“ .

и иконата на Христа (54×73 см.) със същите имена, но без дата. Отъ тези двама образописци са и иконите на св. Илия, св. Димитъръ, Арх. Михаил, св. Богородица, Иван Кръстител, св Георги и 15 апостолски икони.

Други няколко икони са от неизвестен майстор, рисувани през 1875 г. Една икона, на малкия иконостас — св. Богородица (65×105 см.) е рисувана от сина на известния дебърски зограф Дичо — Аврам Дичов. Тя е подписана:

„изъ рѣки Аврам Дичовъ ѿ село Тресанче школиѧ дебърска 1891“.

63. СЕЛО ГОРНА ЛУКА, МИХАЙЛОВГРАДСКО

Църква Св. Възнесение (обр. 71). Възстановена е през 1866 година. Надписът за възстановяването е от 1866 г. Тогава е пристроена и нартика, а това е наложило да се събори западната стена. Еднокорабна, едноапсидна с полуцилиндричен дървен таван. Обща дължина 12·90 м., широчина 5·50 м., стени дебели 0·75 м. Един прозорец на южната стена, други два прозореца в притвора. Вход от запад (табл. IV).

Между редици незначителни икони запазена е и една стара икона Възнесение. Има икона на св. Георги от Данаил Щиплията от 1867 год. Стенописна украса от Георги от Сумер.

Обр. 75. Ширшая нсбес, стенопис от църква, с. Горни Лом

64. СЕЛО ПРЕВАЛА, МИХАЙЛОВГРАДСКО

И тук църквата носи същото име— Св. Възнесение (обр. 72), но е възстановена по-рано — през 1857 год. Каменна, еднокорабна, едноапсидна, с полуциндричен свод постройка (табл. IV). Дължина 12·30 м., широчина 6·90 м. Входове от север и запад. Три прозорци на южната и два на северната стена.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

Обр. 71. Църква Възнесение, с. Горна Лука

Обр. 72. Църква Св. Възнесение с. Превала

Върху каменна плоча, вградена в западната стена до вратата, има надпис:

„1857 лп маіѧ денъ 9 туторе ерєі кѵдолъ петаръ гоца жівко тодоръ жівко никола".

На втора плоча от другата страна на вратата — „уста лаки радѵлъ архгглъ".

В църквата се съхраняват едни от най-хубавите икони на самоковския образописец Никола Костадиновъ Валйов. Тези икони са на св. Параскева, Богородица, Исус Христос (57×81 см.), св. Иван Кръстител, св. Никола, Възнесение (на малкия иконостас) и 13 апостолски икони. Подписът на майстора е на Исусовата икона:

„Рѵко Ніколаки Костадіновъ ѡтъ Самоковъ".

Е един Неделник от 1856 година, печатан в Нови Сад, има приписка на гърба на третия лист, въ която между другото четем:

„ . . . и па 1858 правіѧ їконіте за 4000 гршша а за църквата вината 15:елѧде и тріста гршша".

Владишкият трон е правен от Георги от Сумер, който го и украсил.

65. СЕЛО ГОРНИ ЛОМ, БЕЛОГРАДЧИШКО

Старата църква Св. Параскева се намира на изток извън селото. Църквата е възстановена през 1833 година. Над вратата, отвън, е запазен надпис: „Киро Иванъ Георгі ічорба но Пешо Михо". Еднокорабна, едноапсидна малка постройка (табл. IV, обр. 73). Дължина 12·50 м., широчина 6·05 м., дебелина на стените 1 м. Засводена, добре измазана. Вход от запад, по два прозореца на северната и южната стена, пред които са оставени по две ниши; малък апсиден прозорец.

В олтарната ниша са запазени стари стенописи. Дали такива е имало и в останалата част на църквата — не може да се знае.

Стенописите в апсидата са добре запазени. В горната част на нишата е изобразена Богородица Ширшая небес (обр. 75), с разтворени ръце и на гърдите медалион с образа на Христа-дете. От двете ѝ страни са нарисувани по един ангел. Фонът на изображението е разделен на три

Обр. 73. Църква Св. Параскева, с. Горни Лом

Обр. 74. Църква Св. Ив. Кръстител, с. Върбово

пояса — най-горе е сиво-син, после охров пояс и най-долу пак сиво-синьо с напръскване. Дрехата на Богородица е с убито виолетов цвят с по-светли гънки и белезникави ръбове. Формите на образите са силно и убедително стилизирани.

В долната част на нишата са представени св. Иван Златоуст, Григорий Богослов, св. Герман, св. Атанасий, св. Никола и св. Василий. Всички са облеченн в светли одежди с редки гънки по тях, с големи кръстове на орарите.

В южната малка ниша до апсидата е изобразен св. Роман Видински, Пред църквата е поставена каменна колона-чаша за водосвет с надпис: „помени Гди Милко Стамена Петъръ Милкинъ 1858".

66. СЕЛО ДОЛНИ ЛОМ, БЕЛОГРАДЧИШКО

Цъква Св. Троица. Голяма каменна постройка, полукръгла апсида и две апсиди-певници на южната и северната стена.

67. СЕЛО ТЪРГОВИЩЕ, БЕЛОГРАДЧИШКО

Църква Св. Никола от 1872 година. Издигната на стари основи. Майстор на църквата и иконостаса й е дядо Камен от Трънско. Обикновена иконопис.

68. СЕЛО ЧУПРЕНЯ, БЕЛОГРАДЧИШКО

Църква Св. Николай летни от 1847 година.[1]

69. СЕЛО ВЪРБОВО, БЕЛОГРАДЧИШКО

В селото е запазена църква Иван Кръстител от 1662 година (обр. 74). Тя е здрава каменна сграда, еднокорабна, с голяма полукръгла апсида, с два прозореца на южната стена; вход от запад. Дължина 7·50 м., широчина 5·90 м., дебелина на стените 0·90 м. (табл. IV). Към църквата напоследък е построена паянтова нартика, която не сме отбелязали в плана.

[1] Вж. Д-р Б. Бончев, Село Чупреня, Видин 1933, 18 и сл.

Цялата вътрешност е изпълнена със стенописи, запазени доста добре. Запазен е, ако и преписан по-късно, и възпоменателният надпис за изграждането на църквата и изписването на стенописите. Той се намира на северната стена и гласи:

„Изволеніе оца испоніше́ніе сина Ісус стаго дꙋха сиа. храма їѡ кристителѧ. и. поче се месе́ца іоуліа и савїршїсе оугста те. І. при архиереа Софроні витана и пресвитера попа Станоа и к'титорі - Петка и Подрѧзие лето ЗРѮ.

Надписът бил преписан на същото място през 1898 година при една поправка на църквата.

В църквата е запазена и една икона на Богородица (68×110 см.) от тревненския зограф Витан Николов, от когото рядко се срещат икони. Той се е подписал:

„Рѫка Витанъ Николовъ Трѣвна 1889 октоври 2."

* * *

Бележките, които дадохме по-горе, се отнасят предимно за скромни бедни селски църкви. Техните размери обикновено не надминават десетина до петнадесет метра дължина. Те са винаги еднокорабни и току-речи винаги едноапсидни. Към някои от тях е имало нартика, а към други тя била пристроявана по-късно — при възобновяване на църквата. Този тип църкви били навсякъде полуцилиндрично засводявани. Рядко в тях са употребени пиластри с подпорни арки за заздравяване на свода. Входът им е обикновено от запад, а, според времето и условията при които били строени, бил разрешаван и въпросът за прозорците. Този вид църкви е един от най-разпространените през всички времена у нас и се среща по всички краища на страната. Вторият вид църкви, който посочихме, по план е досущ както казания, но при него са прибавени още две странични конхи — на северната и на южната страна. И този тип църкви са засводявани полуцилиндрично. Конхите имат обикновено полукръгла форма с правилна дъга, а като изключение, в някои случаи, външния вид е призматичен. При едни от тези църкви, а то предимно в Брезнишко, като изключение, е изграждана полукръгла нартика. Градежът е най-често е от камък, спояван с хоросан, като на лицевата страна са употребявани естествено гладки или изкуствено изгладени камъни, а между тях е слаган пълнеж. Тухлата е рядко употребявана, някъде се среща взиждане на дървени греди.

Тази простонародна архитектура, лишена от блясък, скъпи украси и материали, градена през турското робство и говори, че все пак по тези места е живял упорит народ, способен да продължи старите църковностроителни традиции.

Църквите, които дадохме, са били украсени отвътре със стенописи, почти навсякъде унищожени или замазани, прости иконостаси и с простонародни икони. Стари икони току-речи не се срещат, а някъде се намират и по-добри икони от по-късни майстори. Мъчно може да се говори за метални произведения на нашата художествена индустрия, най-податливи за изкушения. Никъде не са запазени по-стари книги, само в една от тези църкви се намери едно доста старо ръкописно евангелие. Въпреки сегашната бедност на църквите от към старинни украси и утвари, не може да се каже, че така е било и в миналото.

---

[1] Вж. Д-р Б. Бончев, с. Чупрене, Видин, 1913, стр. 18 и сл.

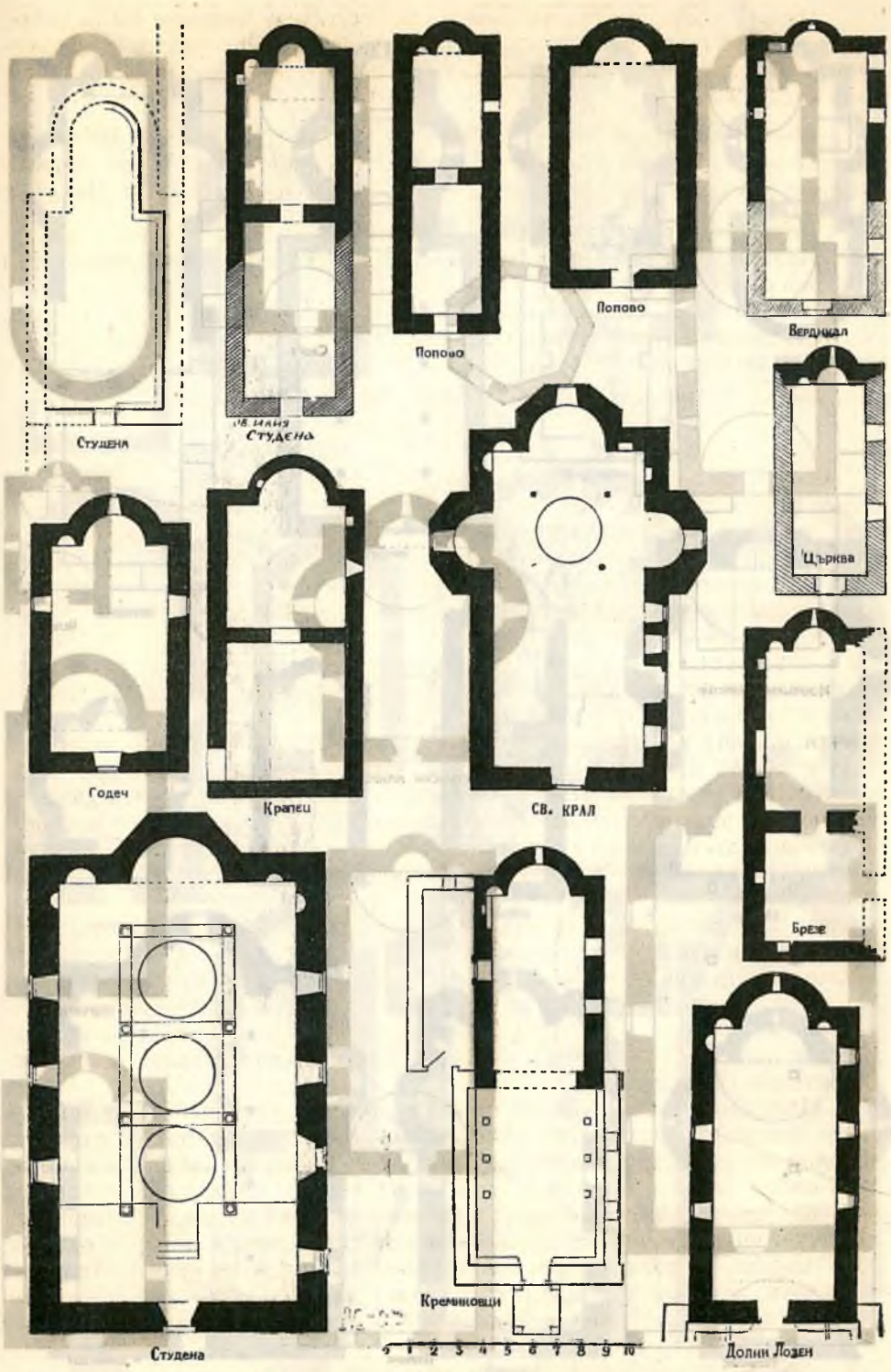
Студена
Св. Илия
Студена
Попово
Попово
Вердикал
Църква
Годеч
Крапец
Св. Крал
Бреже
Студена
Кремиковци
Долни Лозен
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Таблица I

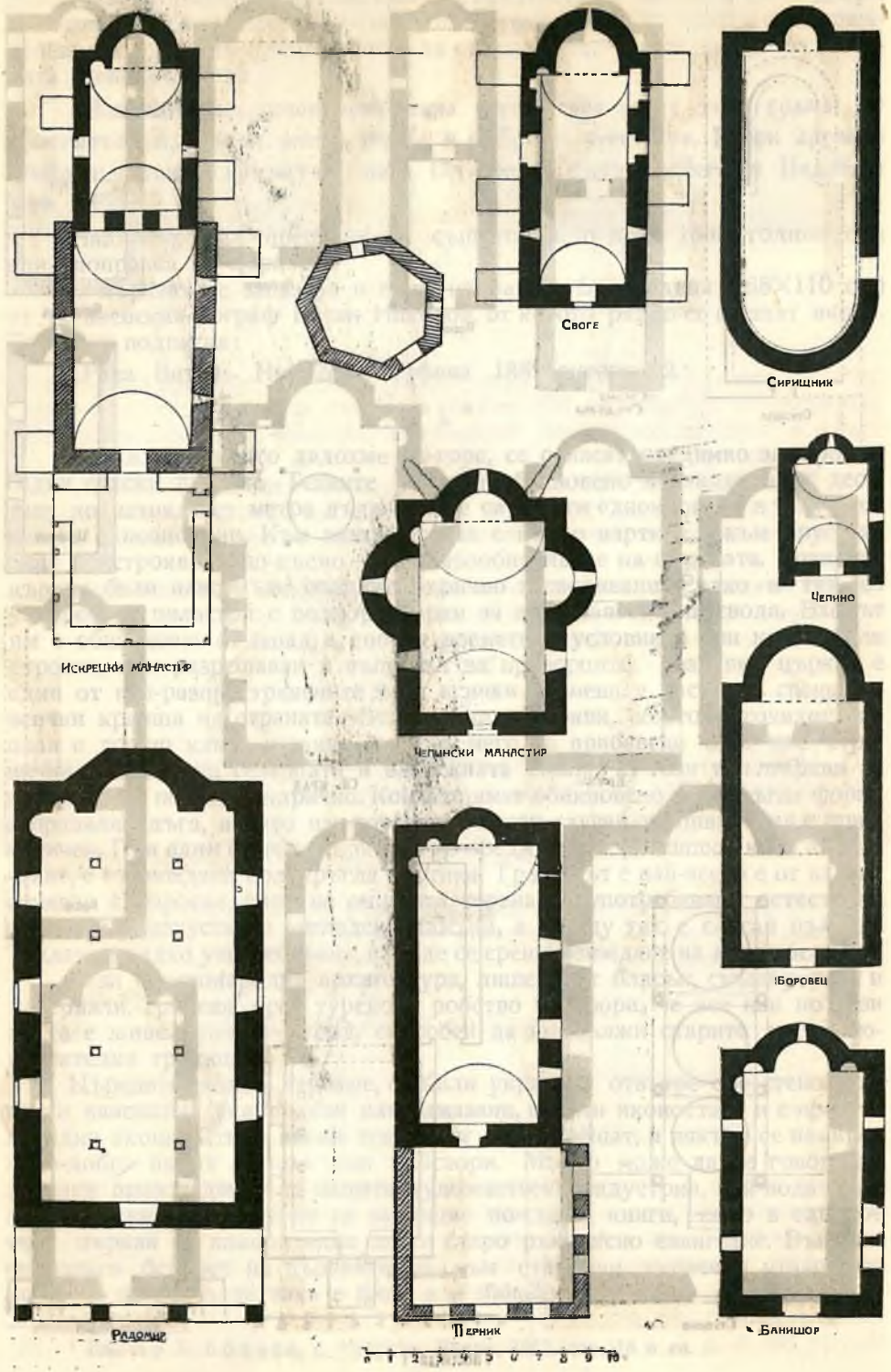
Своге
Сирищник
Искрешки манастир
Чепино
Чепински манастир
Боровец
Радомир
Перник
Банишор

Таблица II

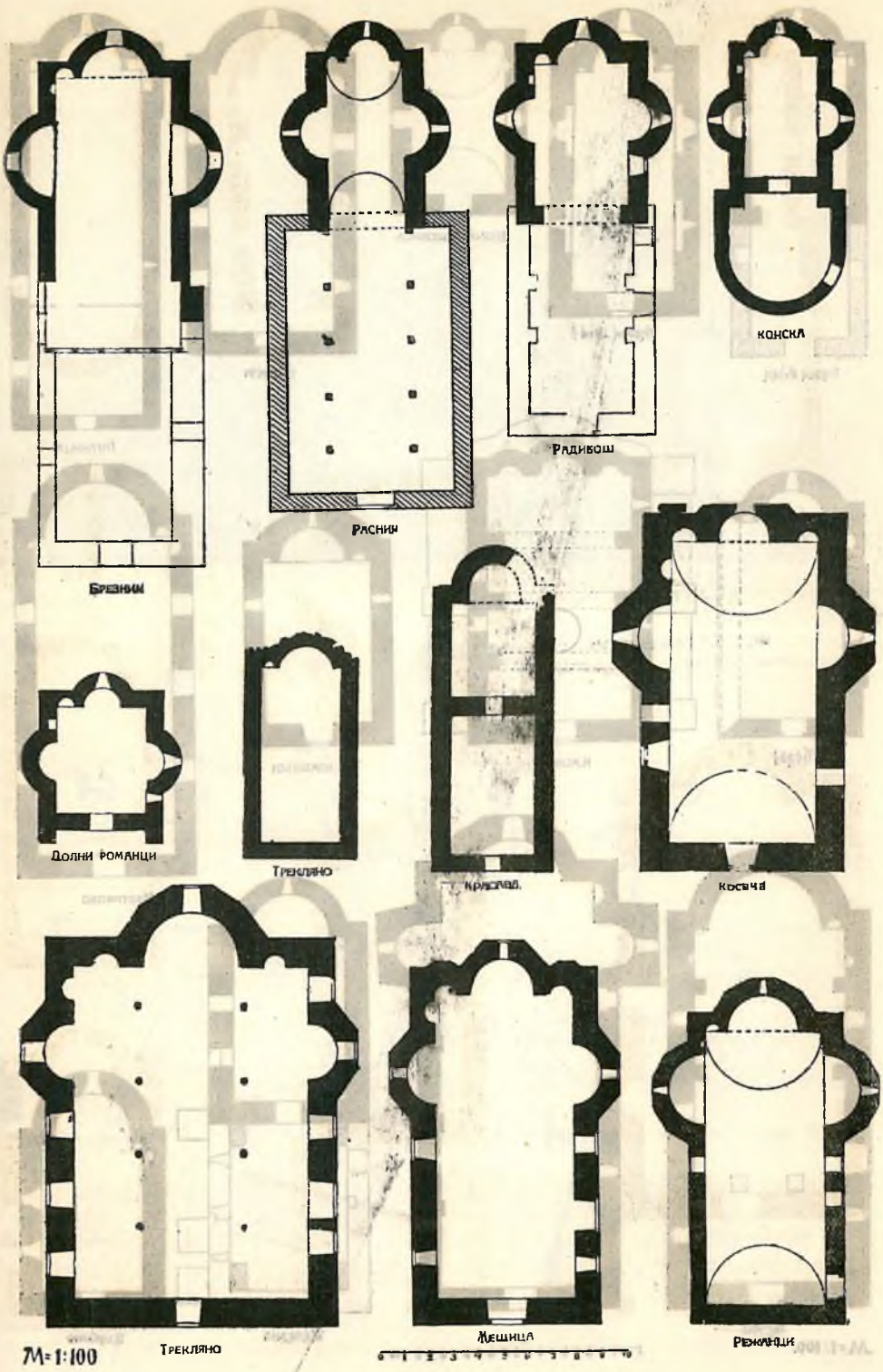
Брезник
Раснич
Радибош
Конска
Долни Романци
Трекляно
Красчад.
Косача
Трекляно
Жешница
Режанци
М=1:100

Таблица III

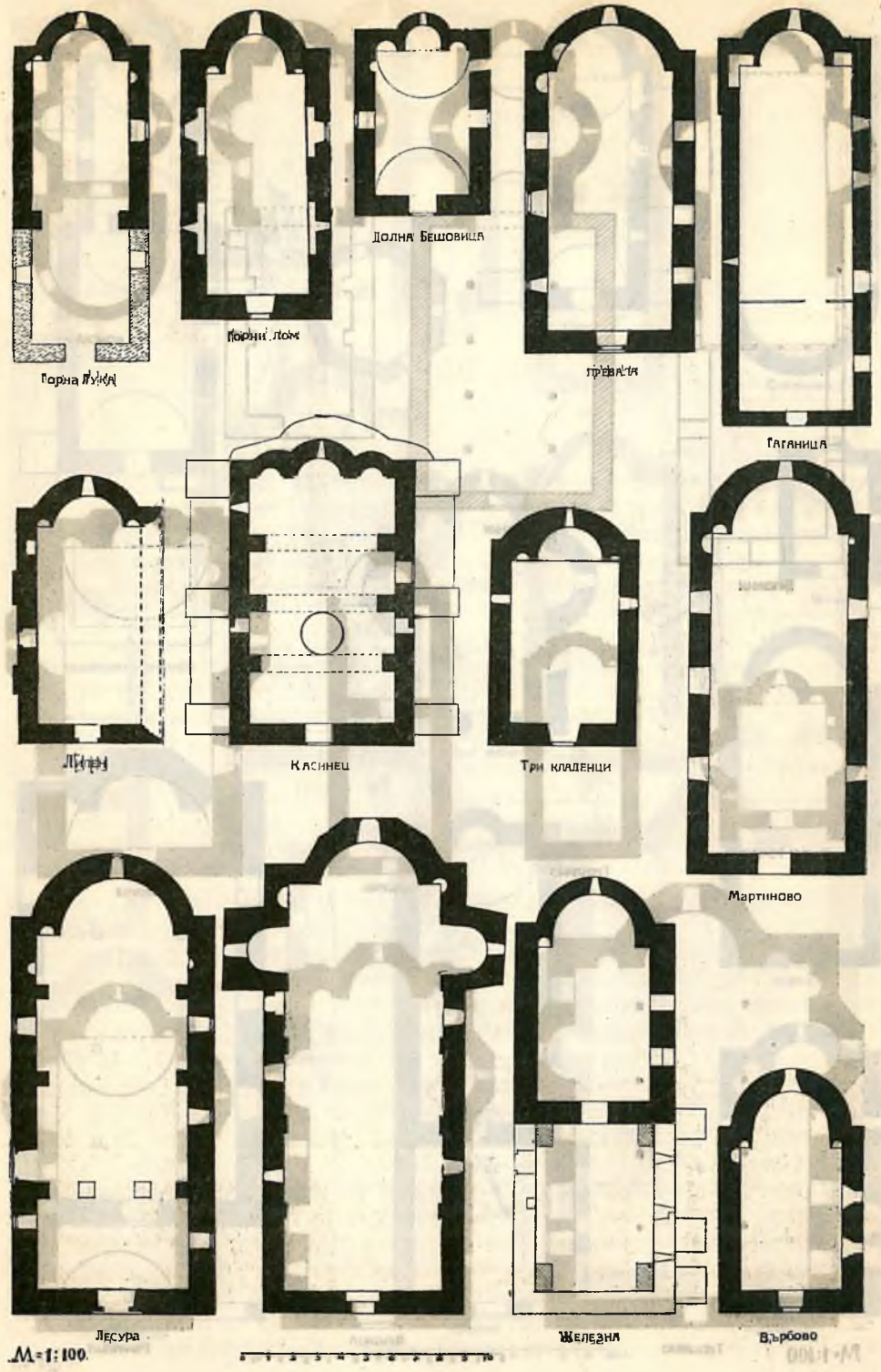
Горна Лукя
Горни Лом
Долна Бешовица
Гаганица
Мартиново
Касинец
Три кладенци
Лесура
Железна
Върбово
М=1:100

Таблица IV

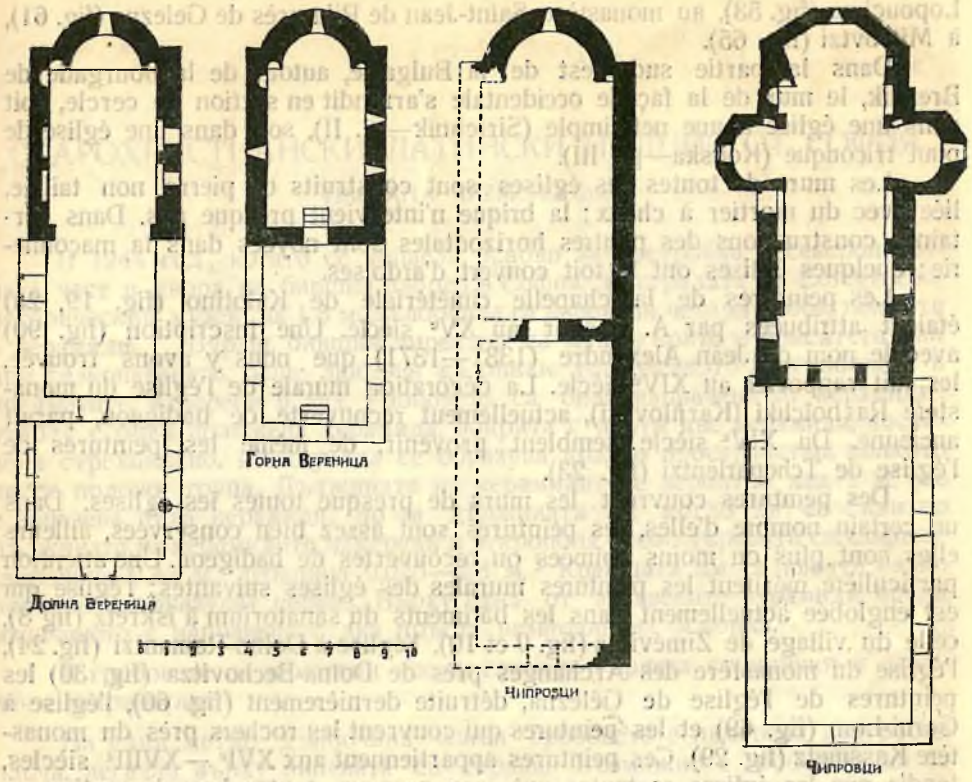

Таблица V

EGLISES ET MONASTERES DE LA BULGARIE OCCIDENTALE

Dans cette revue des monuments de l'architecture dans les parties occidentales de la Bulgarie, ne figurent pas les restes de constructions militaires, très nombreux en ces régions. Même un certain nombre d'églises en ruines n'ont pas pu être examinées.

Le type prédominant est celui de l'église allongée à nef et à abside uniques, le plus souvent sans narthex à l'origine. Ce sont pour la plupart des églises de village, couvertes d'une voûte en berceau. Leur longueur varie de 10 à 15 m. Elles proviennent presque toutes de l'époque de la domination turque, à l'exception de deux chapelles, dont l'une date du Ve siècle (Stoudena, fig. 1 de la pl. I) et l'autre du VIe (Borovetz).

La seconde variété est celle de l'église de plan triconque, presque toujours sans coupole, qui se voit surtout dans la région au sud du Balkan. Les conques ont d'ordinaire à l'extérieur le tracé semi-circulaire, le tracé polygonal est plus rare. La voûte est ici aussi un berceau; une coupole l'intercepte seulement dans l'église de Kassinets (pl. IV). La coupole apparaît de nouveau vers le milieu du XIXe siècle au monastère de Saint-Kral (pl. I), à Gouchantzi (fig. 39), à Baliovitza (fig. 40), à Kopilovtzi (fig. 41), au monastère de

Lopouchna (fig. 53), au monastère Saint-Jean de Rila près de Gelezna (fig. 61), à Mitrovtzi (fig. 65).

Dans la partie sud-ouest de la Bulgarie, autour de la bourgade de Breznik, le mur de la façade occidentale s'arrondit en section de cercle, soit dans une église à une nef simple (Sirichnik—pl. II), soit dans une église de plan triconque (Konska—pl. III).

Les murs de toutes ces églises sont construits en pierre non taillée, liée avec du mortier à chaux; la brique n'intervient presque pas. Dans certaines constructions des poutres horizontales sont noyées dans la maçonnerie; quelques églises ont le toit couvert d'ardoises.

Les peintures de la chapelle cimétériale de Kalotino (fig. 19, 23) étaient attribuées par A. Grabar au XVe siècle. Une inscription (fig. 90) avec le nom de Jean Alexandre (1331—1371) que nous y avons trouvée, les fait rapporter au XIVe siècle. La décoration murale de l'église du monastère Razboïchki (Karjilovski), actuellement recouverte de badigeon, paraît ancienne. Du XIVe siècle semblent provenir, de même les peintures de l'église de Tcheparlentzi (fig. 23).

Des peintures couvrent les murs de presque toutes les églises. Dans un certain nombre d'elles, les peintures sont assez bien conservées, ailleurs elles sont plus ou moins abîmées ou recouvertes de badigeon. Une attention particulière méritent les peintures murales des églises suivantes: l'église qui est englobée actuellement dans les bâtiments du sanatorium à Iskretz (fig 8), celle du village de Zimévitza (fig. 9 et 10), l'église à Dolno-Romantzi (fig. 24), l'église du monastère des Archanges près de Dolna-Bechovitza (fig. 30) les peintures de l'église de Gélezna, détruite dernièrement (fig. 60), l'église à Gorni-Lom (fig. 69) et les peintures qui couvrent les rochers près du monastère Kassinetz (fig. 29). Ces peintures appartiennent aux XVIe —XVIIIe siècles, tandis que les églises restantes ont reçu presque toutes leur décoration au XIXe siècle.

Les icones et les iconostases anciens sont rares. Des restes d'iconostase existent au monastère de Dolna-Bechovitza, où l'icone la plus ancienne date de l'année 1733; une autre à Kaména-Riksa provient de 1775. Les icones d'un travail plus soigné sont des oeuvres du siècle dernier. Manquent également les produits des arts mineurs; dans l'église du village Stoubel est conservé un évangéliaire manuscrit illustré (fig. 42).

Des portraits de donateurs d'époque assez récente se voit sur les murs de quelques églises—à Iskretz, Gorna-Vérénitza (fig. 48, 49, 50 et 51).

A. Vassiliev

СТАРОХРИСТИАНСКИ ЛАТИНСКИ НАДПИС ОТ СОФИЯ

ЦВЕТАНА ДРЕМСИЗОВА

В 1944 год, когато се копаели основи за постройка в североизточната част в двора на бившия дворец в София, до сградата на Естественоисторическия музей, на 1.5 м. дълбочина са изровени четири гроба, покрити с керамиди. Г. Буреш, бившия директор на музея, който е присъствувал при разкопаването, беше любезен да опише устройството на гробовете и предметите, намерени в тях. Гробовете са били направени от керамиди: отдолу е била положена керамида, покрита с други две керамиди, поставени стреховидно. Между тях се образува празно пространство, колкото да се положи трупа. Дължината на керамидите е вероятно над 1 м. (не е запазена цяла керамида, но за дължината би могло да се съди по дължината на керамидите, намерени в некропола около църквата св. София)[1] широчина 0.43 м., дебелина 0.025—0.3 м.[2] Краищата им са извити малко навътре и образуват перваз. Върху една от запазените керамиди преди изпичането е направена с два пръста незавършена осморка.

В гробовете са намерени кости, глинени гърнета, стомнички и стъклени лакримарии.[3]

На един метър дълбочина извън гробовете е намерена надгробна плоча, легнала върху лицевата си страна. Възможно е гробовете да са били разровени наскоро след погребението и плочата изхвърлена на страна.

Плочата е от местен, речен камък, грубо изваляне във форма на триъгълна призма. Левият горен и долен ъгъл са отчупени. Размерите са: дължина 0.76 м., широчина 0.27 м., дебелина от лявата страна 0.01 м., а от дясната 0.08 м. Върху лицевата страна има латински надпис в 12 реда. Височината на буквите е 0.02 м. От първия ред ясно личи само последната буква и кръстът. Вероятно и в началото на реда е имало кръст.[4] Под надписа е издълбана tabula ansata. В средата ѝ е поместен монограматичния кръст, а в дръжките ѝ α и ω.

На задната страна на плочата горе и долу са изрязани надписи в три реда, а в средата остава празно пространство. Под долния надпис е изписан латински кръст. Височината на буквите е от 0.2 м, до 0.045 м.

Върху широката страна на плочата от горе на долу се намира надпис в един ред. Последната буква е висока 0.015 м., а останалите 0.025 м.

---

[1] Г. И. Кацаров, Антични паметници из България. ИАД II 1911, 185, Б. Филов, черквата св. София. София 1913, 85, 26а.

[2] Бр. Шкорпилови, Средновековни черкви и гробища в София. Мсб. II. 1890, 53.

[3] Намерените предмети в гробовете са били унищожени през време на бомбардировките над София.

[4] В. Иванова, Старохристиански латински надпис от Лютиброд. ГНМ VI, 1932—34, 315; M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Epigraphik. Freiburg im Breisgau 1917, 219.

Надписите върху трите страни са разположени както следва:

Буквите на лицевата страна са по-старателно изработени, нарезът в сечение дава остър ъгъл. Кръстовете са дълбоко изрязани с триъгълни разширения на края.

Характерните букви в надписа са:

буквите B, P и R, при изписването на които колелцата не се допират до отвесната линийка;

буквата A на която върхът е закръглен и хоризонталната чертица е наклонена от ляво на дясно;

буквата E е закръглена;

буквата L с хоризонтална чертица, силно наклонена;

буквата T с удължена чъртица в дясно;

буквата D с хоризонгална чертица долу.

Под надписа на лицевата страна на плочата, както казахме, е издълбан монограматичен кръст,[1] към които са прибавени α и ω.[2] Свързването на христовия монограм с α и ω започва от най-ранна християнска епоха, а към края на III-я век получава официална употреба. Христовата емблема достига най-голяма употреба през IV в., като намира приложение както в монументалната живопис, така и в художествената индустрия.

Христовия монограм, свързан с α и ω, се среща изписан върху вътрешните стени на някои от гробниците на софийския некропол, които се датират от IV в.[3] Също се намира изрязан и върху една плоча, която е служила за дъно на гробница.[4]

Начертанието на α и ω в нашия надпис е същото както това на буквите върху предната и задната страна на сребърната кутия — реликвиар, намерена в плоската гробница № 3 в софийския некропол.[5] Формата на монограматичния кръст, така както е издълбана върху плочата от двореца не се среща в други паметници у нас, докато изобилствува в римските гробници от IV в.[6]

Езикът на надписа показва някои интересни особености:

1. в acc. sing. думите са писани без крайното m;

2. опростяването на геминатата при adextro може да се смята като графическа особеност или пък е контаминация на a и dextro;

3. senextro вместо sinistro. Формата senextro показва няколко фонетични особености: краткото I е изразено чрез E, S чрез X. Последната особеност се явява обратно писане, настъпило поради асимилирането на групата от консонанти X в SS. Вследствие на тази асимилация каменоделецът не е знаел кога трябва да се употреби S и кога X.[7]

От първия ред, както казахме, ясно личи само последната буква I и кръста. Пред I се забелязва долната част на предпоследната буква,

---

[1] F. Cabrol, DAchret I 1, 191; III,1 1482; В. Иванова, Украса на гробница I намерена под сградата на народната библиотека, ИАИ XIV, 1940—42, 243.

[2] F. Cabrol цит. съч. I1, 1; VIII1, 191;

[3] В. Иванова, Украса на гробница I намерена под сградата на народната библиотека. ИАИ XIV, 1940—42, 243; Кр. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол. 1925, 23

[4] Б. Филов, цит. съч., 70. 3, обр. 58

[5] Пак там, 70.

[6] F. Cabrol, цит. съч. III 1, 1504

[7] Г. И. Кацаров, Старохристиански надписи от Сердика. Предисторически и старохристиански паметници от София кн. V. от материалите за историята на София. София 1921, 49, 14; milex вм. miles; CIL III Suppl., 2564: vissi вм. vixi.

която може да бъде само S или V. Като се вземе предвид, че и в началото е имало кръст, разстоянието между двата кръста е позволявало в първия ред да се подбере дума от четири или пет букви. Вероятно тук е стоял един глагол, може би posui или posi.

Обр. 1. Надпис от София

От втория ред липсват първата, втората и горната част от третата буква. Без колебание думата може да се допълни като casateco, понеже на три места се повтаря същата дума.

Допълването на задната страна на надписа е несигурно, тъй като по-голямата част от плочата с надписа е отчупена.

От първия ред личи S и II I. Второто I може да бъде и T. Следва една наклонена хаста.

От втория ред се чете dela . . ., следвано от част от права хаста.

В средата на третия ред стои сричката res.

Надписа се разчита така:

[+ posu] i +-
[Cas] ateco
meo in lapide
in longo pedes
XX et in lato
pedes XX
in ante Casa-
teco Sotane
adexstro Casa-
teco Tumane
ad senextro
Sambatione

Barba stationarius dedit Casateco

Sii . . .
dela . . .
res

in castel-
lo Briza-
nense

От надписа става ясно, че някой Barba stationarius е поставил надгробната плоча на Casateco. Вероятно Barba е бил негов роднина или приятел. Местоимението meus ясно подчертава близостта между двамата.

В надписа е точно определено мястото на гроба на Casateco и в какво отношение е спрямо погребаните около него.

Lapide е употребено в смисъл на гробница, макар че в случая имаме керамиден гроб. Обикновената дума за гроб е tumulus. а още по-често се среща израза in hoc loco. Може би Barba нарича гроба на Casateco гробница, защото това място за гроб няма размерите на един обикновен гроб. То е представлявало един квадрат на ширина и на дължина по 20 стъпки.

Особен интерес в надписа представят личните имена: Casateco Tumane, Sotane и Sambatione. С изключение на Sambatio останалите имена се срещат за първи път.

Името Sambatio е семитско [1] Транскрипцията му е доста разнообразна. Среща се: Σαμβατίων, Σαμβαθεων, Σαββατίωον. Σαμβαθίων. Ясно личи смяната на τ с θ, която смяна на букви се забелязва и в името на съботата σαγβατον и σαγβαθον. За Σαββ Schwyzer подържа мнението; според което тук се касае до дисимиласията на двойния консонант ββ>μβ (както pp>mp tt>nt).

В нашите земи това име се среща в един надпис от Кюстендил[2] и в една оброчна плоча на тракийски конник с неизвестно местонахождение.[3]

Tumane вероятно произлиза от еврейското лично име писано Thäumu а се чете Thomän. Това име се среща като собствено име на старейшина от рода на родоначалника Исав.[4] Tumane може да се сближи и с Τομάγνα, което се среща в един коптски паметник от Кайро, а също и в един сборник на гръцко-християнски надписи от Египет. Preisigke го посочва като арабско име. [5]

Името Sotane може би произхожда от еврейския глагол šotam или šotan.[6] Този глагол се употребява в значение на „изпълнявам".[6] Характерно за еврейските лични имена е, че те са образувани най-често от глагола[7]. Tuman и Sotan по подобие на cornau-cmis се скланят по трето склонение.

Името Casateco, поради дължината си, изглежда да е сложно, съставено от casa и teco. Първата част Casa, съвпада с първата част от семитските имена Χοσαδαρος, Κωσαγωλος.[8] Вокалът след К е може би несигурно разчетен, понеже вокалите не се изписват в семитски език. Вокалът може да бъде разчетен като а или о.

---

[1] Preisigke, Namenbuch. . . Heidelberg 1922, 524. Σαβχθις, Σαβχτας, Σαββατιος, Σαββατιων. E. Diehl, шит. съч. I 1373 a — Sambatius, 22,72 — Sabbatius.

[2] И. Иванов, Надгробния надпис на Хилбуда. Пси. 1901 кн. 62, 63; Σανβατιον.

[3] G. Kazarov, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest 1938, 180, № 1077: Σαμβαδίων.

[4] E. Diehl, Inscriptiones latinae christ. veteres. Berol'ni, 1925, II 3641.

[5] Le Blant, Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes, 19 № 15, 36, № 21.

[6] Бит. 36, 15.

[7] Даваме имената в падежа в който се срещат в надписа

[8] Dr. Frankts Buhl, Hebräisches und Aramäisches Handwvörterbuch. Leipzig 1921, 795.

Към личното име на посветителя Barba е прибавен епитета stationarius, който ясно определя професията му. Военният термин stationarius означава войник, който е натоварен с полицейската служба да пази реда и преследва разбойници, скитници, избягали роби, а понякога е изпълнявал и известна съдебна власт. Август и Тибери са установили на много места в Италия постове от stationarii. за защита от разбойници.

Тяхната система установяване на постове за защита — stationes, била разработена по-късно от Септими Север и в провинциите. Данни за службата на стационариите ни дават юристите[1]. Във вековете след Диоклециан и Константин, от които е нашия надпис, правата на стационариите се значително ограничават. Името stationarius е название само на войниците — пазачи на гарнизоните и пограничните постове. От дунавските провинции са ни известни стационари от надписа от Върбница.[2] Думата stationarius се среща в наши надписи от Синитово,[3] Пазарджишко III в и от Аврен,[4] Варненско, вероятно също III в.

От надписа научаваме за един нов кастел на нашите земи.[5] Кастелите са били малки крепости, издигнати се върху някоя височина. Те са имали същите задачи, каквито и постовете на stationarii,

Собственото име на крепостта Brizana не е засвидетелствувано от други надписи. Без съмнение то е тракийско. Това е един етникон —прилагателно. образувано от основата Briza и латинския суфикс ensis, както Serdicensis. Коренът на думата Briza трябва да се свърже с личните имена: Βρειζενες,[6] Βριζενις.[7]

Крепостта Brizana се е намирала вероятно в околността на Сердика.

Личните имена в надписа, доколкото можахме да установим, са еврейски. Това ни кара да смятаме. че Casateco и погребаните около него са преселници от Мала-Азия. През тази епоха значителна част от населението на Сердика са преселници от Мала-Азия. За това свидетелствува факта че и в други надгробни надписи. намерени в София, не само личните имена на погребаните, но и отбелязването на родното място, ясно говорят за малоазиатския им произход.[8]

Споменаването на имената на погребаните около Casateco не е случайно. Вероятно има някаква връзка между тях и Casateco, но за съжаление поради липса на други данни не може да се узнае нищо повече. Какви са били отношенията между Barba stationarius, Casateco и останалите, чиито имена се споменават в надписа, каква професия са имали, какъв е бил полът и възрастта им? Би могло да се правят само предположения. Ако бихме присъствували при разкопаването на гробовете, може би щяхме да узнаем нещо около пола и възрастта на лицата, отбелязани в надписа.

---

[1] Lammert, RE$_2$ R III, 2213: Dig. I$_{12}$: ad tuendam popularium quietem et ad referendum sibi quid ubiubi agatur. Paul ebd. leg. 4: Limenarchae et stationarii fugitivos deprehensos recte in custodiam retinent.

[2] CIL III Suppl. 14574.

[3] Г. И. Кацаров, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien 151 № 869.

[4] Г. И. Кацаров, Нов релиеф на тракийския конник. ИАД, III, 1912/13, 125.

[5] Kubitschek, RE$_2$, 1754; C. Thiery, EA (C), II 936.

[6] G. Mihailov, La langue des insriptions grecques en Bulgarie. Sofia 1943, 118.

[7] Г. И. Кацаров, Die alten Thraker. Wien 1893, II$_2$. 17;

[8] Г. И. Кацаров, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, 140, № 797.

За датировката на надписа може да ни помогне сравнението между него и останалите старохристиански надписи от Сердика. Сходството между надгробната плоча от двореца и по-рано открити надгробни плочи от София е главно в палеографията. Характерните букви A,B,G, L,P и R са същите както в останалите надписи, които се датират между IV и VI в.[1]

Формата на кръстовете в нашата плоча и в останалите старохристиански плочи от София е еднаква. Като знаем, че кръстът се намира в Рим и в провинциите, върху датувани надписи главно от IV в. до VI в., а много по-рядко в VII в., то ще трябва да отнесем и нашия надпис към първите два века.

Съществена разлика има в съдържанието. По-голямата част от старохристианските надписи от Сердика започват с формулата hic requiescit и следва името на погребания. с изключение на надпис № 1, в който са споменати имената на тези, които издигат паметника, в останалите надписи липсват имената на посветителите. Същият надпис започва с формулата Dis manibus, което показва, че той е най-стария. Датира се между III в и IV в. Надписът от двореца е вторият, в който е споменато името на този, който издига паметника, което ясно говори за неговия стар произход.[2]

Монограматичния кръст не се среща на никоя от останалите надгробни плочи. Така както е очертан в нашата плоча може да се датира сравнително точно. Монограматичния кръст се явява още твърде рано, във всеки случай не по късно от IV в.; през V в. се среща още твърде често, докато в VI в. постепено изчезва и се заменя с обикновения кръст.[3]

Формата на α и ω така както са начертани върху надгробната плоча на Casateco се датира след IV в.[4]

Сравнително по-раншната дата на надписа може да се потвърди и от краткостта му.[5] Не е означена нито възрастта на мъртвия нито деня на смъртта му.

Едно оточняване датата на надписа във връзка с другите надгробни плочи от София може да се направи, като се вземе предвид и неговото местонахождение. Още в III в. в София е имало голяма християнска община, както се вижда от обширния некропол в близката околност на църквата св. София.[6] На това място са намерени много градени гробници, каменни саркофази, керамидни и обикновени гробове. По-голямата част от тях Филов датира от IV в. През V в. непосредствената околност на църквата е била така гъсто усеяна с гробове, че некрополът е трябвало да се премести и разшири в по-отдалечени части от църквата св. София.[7]

---

[1] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien 1906, 330, 342; Jireck, Archaeologische Fragmente aus Bulgarien. AEM X, 1886, 50, no5.

[2] Г. И. Кацаров, Старохристиански надписи от Сердика. кн. V от материалите, за историята на София 39 и сл.

[3] Le Blant, Manuel d'épigraphie chrét. 18.

[4] Б. Филов, цит. съч. 72, заб. 1.

[5] Пак там, 70.

[6] Le Blant, Manuel d'épigraphie chrét. 18.

[7] Г. И. Кацаров, Старохристиански надписи от Сердика, кн. V от материалите за историята на София, 35 и сл.

[8] Намерените плочи с надпис в западния край на ул. Бенковска свидетелствуват, че около мястото на тази улица е имало старохристиански некропол.

Откритите напоследък четири керамидни гроба, а и по-рано открити керамидни гробове също в двора на бившия дворец, заедно с монети от Галери, Максимиан, Юстиниян I, и Юстиниян II. ясно говорят, че на това място е имало некропол.[1]

През 1935 г. на ул. Бенковска, на стръмнината между улиците Бенковска и Дондуков, са били разкопани две гробници.[2] Върху тях се намирал дебел хоросанен под и архитектурни фрагменти — капител с кръст, колона база и др. Вероятно на това место е имало църква. В такъв случай откритите керамидни гробове в двора на бившия дворец могат да се свържат с църквата на ул. Бенковска.

Въз основа на гореизложените данни е ясно, че надписът, изрязан върху надгробната плоча на Casatecо трябва да се датира през V в.

[1] В. Добруски, Материали за археологията на България. Мсб. XIII, 1896. 434
[2] Ив. Велков, Християнската гробница в София. ИАИ XII , 1938, 414.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КЮСТЕНДИЛ

INSCRIPTION LATINE DE SERDICA

La stèle funéraire dont l'inscription latine (fig. 1) est étudiée ci-dessus, fut déterrée en 1946 dans cette partie de la cour de l'ancien palais royal de Sofia qui longe la rue Benkovska. A proximité furent trouvées quatre tombes à toiture en tuiles. Ces tombes appartiennent, selon toute probabilité, à la grande nécropole paléochrétienne des IVe — VIe siècles qui s'étendait autour de l'église Sainte Sophie.

La stèle est une dalle de pierre verte, à peine dégrossie, longue de 0·76 m. et large de 0·27 m. L'épaisseur de la tranche sur le côte gauche est de 0·01 m. et de 0·08 sur le côté droit. L'inscription est gravée à la fois sur la face supérieure, sur la face postérieure et sur la tranche droite. Hauteur des lettres 0·015—0·045 m. Au-dessous de l'inscription, sur la face antérieure est gravée une tabula ansata, portant la croix monogrammatique et les lettres α et ω.

Selon l'inscription, un certain Barba Stationarius a fait ériger la stèle sur la tombe de son ami ou parent Casateco. Sont données en outre les dimensions du terrain réservé à la sépulture de Casateco et sa disposition par rapport aux trois autres tombes, dont les occupantts ne sont désignés que par les prénoms. On trouve ces noms — Tumane, Sotane et Casateco pour la première fois. Les deux premiers sont des noms juifs, le dernier peut être rapproché des noms sémitiques Κοσαδαρος u Κωσαγελος.

Cette stèle nous fournit le nom thrace d'une nouvelle forteresse, celle de Brizana. Ce nom est formé de la racine thrace Brizu et du sufixe latin — ensis. La forteresse a du se trouver dans les environs immédiats de Serdica.

La graphie des lettres, la forme des croix, celle de la croix monogrammatique et des lettres α et ω permettent de rapporter l'inscription au V siècle de notre ère. En faveur de ce siècle temoignent la mention de celui qui fit élever la stèle la forme laconique de l'inscription et le lieu où fut trouvée la stèle.

Tzvetana Dremsisova

ЕДИН ЗАГАДАЧЕН НАДПИС ОТ 6 В.

В. БЕШЕВЛИЕВ

На около 2 клм. югоизточно от гара Пазарджик се намира село Главиница (по-рано Башикарово). Мерата на това село, наречена Башикаровска, е осеена с малки и големи полуразрушени могили. Там при оране и копане на пръст селяните се натъкват на зидове, тухли, керамиди, кюпове и др.[1] и често намират римски монети. През м. юлий 1947 селянинът Александър Стоилов Вълчев, който бил оземлен в Башикаровската мера, попаднал на керамиди при изравняване на едно малко възвишение — могила. Първоначално той помислил, че това е кюп. После обаче се оказало, че се касае за гроб, направен от 3 големи корубести керамиди[2]. Гробът, който си намирал на дълбочина 30—40 см., съдържал само изгнили човешки кости и зъби. При почистване на керамидите, които селянинът Вълчев отнесъл в своя двор, той забелязал, че на една от тях се намират някакви драскулки като надпис и съобщил това веднага на К. Христович, уредника на музейната сбирка в Пазарджик. Този прибрал още същия ден керамидата в музея и установил, че дръскулките са надпис. През м. октомврий 1947 г. в един разговор с Христович в София той ми обърна вниманието върху находката и ме покани да я проуча. Едва след една година ми се удаде случай да посетя Пазарджик, да видя въпросната керамида и да се занимая с надписа върху нея.

Керамидата е корубеста с размери: височина 0·36 и дължина 0·64. Левият край е отчупен. Върху гладката вътрешна страна се намира надпис надраскан с острие преди изпичането на керамидата. На десния край на същата страна под надписа е поставен известният за късната епоха знак в вид на 8 направен с пръсти. Надписът е написан с латинско полукурсивно писмо, характерно за 5—6 в. и се състои от 6 реда. От тях 3 се простират от край до край, а останалите 3 реда са тяхно продължение. Надписът започва с кръст, което показва, че се касае за християнски надпис, и завършва с две точки. Височината на буквите е 0·035—0·005. Надписът е напълно запазен. Само първата буква в началото на третия ред е повредена. След единадесетата буква в 5 ред има отчекнато място за около една буква. Може би тук е имало буква.

Преписан с маюскули надписът гласи така:

\+ TŌBVSTALETETOCERAMOZECETZEDE
MO
BAZGETETOCERAMOZEGETZECOI
SORGENO
NOCASOIATOR. ACONITZCASOIA
IAE:

---

[1]) Вл. и Кар. Шкорпил, Некой бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив 1885, 96. Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив 1898, 21 и 71. В. Добруски, Археологически известия на Народния музей, кн. 1, София. 1907, 136.

[2]) За този вид гробове вж. Х. и К. Шкорпил, Могили 36 и сл.

Повредената буква в начало на ред III е наверно В. Над буквата О в началото на първия ред има черта. Не е ясно, дали това е знак за съкращение или представлява нещо друго. В ред I буквата А е прибавена допълнително над реда. Характерни за надписа и за епохата, когато е написан надписът, са начертанията на буквите: A. B. G, R, S и Z.

В I и II ред буквеното съчетание eteto сетато напомня гръцкото ἔθετο κέραμον, но това е наверно случайно съзвучие. Буквеното пък съчетание coisorgeno в III и IV ред звучи като латинско. От друга страна буквените съчетания tobus, demo и coisorgeno приличат на лични имена в различни падежи. Разчитането на надписа се затруднява от обстоятелството, че не е ясно къде започват и свършват отделните думи. Само в последните два реда могат да се установят с известна сигурност отделните думи благодарение на това, че се повтаря звуковото съчетание casoia, което представлява наверно самостоятелна дума. Следователно тези два реда могат да се разчленят по следния начин: no casoia tora conitz casoia iae. Несигурно е разчленението на звуковото съчетание toraconitz, което може да се състои от една, две или три думи. Забележително е, че то завършва на -tz, което представя наверно някакво окончание, може би, глаголно. Разбира се възможно е z да е самостоятелна дума, напр. някакъв предлог или съюз или пък да принадлежи към следващата дума и да представят някаква представка. Съчетанието tz се явява и в I и II ред, гдето още по-малко може да се установи значението на z. Съчетанието zecetz от I ред е написно с G в II ред вм. C.

В надписа не се срещат буквите (resp. звуковете) F, H, P, както и буквени съчетания означаващи aspiratae. Липсата на буквата P може да е случайност. Обаче липсата на другите букви се дължи наверно на фонетичната особеност на езика, на който е съставен надписът. Местото, гдето е намерен, спада в областта, която някога е била населена с тракийци и която е богата с тракийски старини. Така тук наблизо в местността „Хайдушките кладенчета“ до селото Баткун[1] се намира светилището на Асклепий Зимидренски, при с. Саладиново светилището на нимфите[2] и пр. Някъде наблизо е бил и тракийският град Бесапара[3] и т. н. според Страбон,[4] Плиний[5] и Птолемей[6] в тази област е живяло тракийското племе беси. От всички тракийски племена бесите се запазили най-дълго време. Те се споменават в изворите чак до VI в. Реторът Пакатус в един панегерик от 389 г., посветен на императора Теодосий I съобщава, че бесите добивали злато от планините и реките[7]. В едно стихотворение от 398 г., посветено на консулството на Манлий Теодор поетът Клавдиан също споменува бесите[8]. От около 460 г. до нас е достигнал надгробният надпис в стихотворна форма на презвитера Марцелин по произход бес (Bessorum in partibus ortus). Надписът е намерен във Верчела

---

[1] D. Tsontchev, Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. София 1941.
[2] Мсб. XIII 398 и сл.
[3] Ст. Захариев, Географико-историко-статистическо описание на Татар-пазарджишкъ-тъ каазъ. Виена 1870, 56 и сл. C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel. Prag 1877, 36 и сл. Вл. и Карл. Шкорпил, Некои и пр. 95 и сл. К. Иречек, Пътувания по България. Пловдив 1899, 122. В. Добруски в Мсб. XIII 404.
[4] Strab. V 12. VII 47.
[5] Plin. IV 11 (18).
[6] Ptol. III 11.
[7] Pacatus. paneg. Theodos. 28.
[8] Claudian. de consul Manlii Theodori 38.

северна Италия[1]. За византийския император Лъв I (457—474) се предава, че бил от бески произход[2]. Византийският император Анастасий изпратил, срещу възстаналите исаврийски генерали войска, съставени от беси, готи и скити.[3] През 502 г. същият император отправил срещу персите войска, съставена от готи, беси и други тракийски народи[4]. Около 500 г. монахът Теодосий построил на брега на мъртвото море монастир Кутила с четири килии за богомолци от различни народности. Една от тези килии била определена за племето беси[5]. В съборните актове от 536 г. се среща и подписът на някой си Андрей, игумен на монастира на бесите.[6]. Според Иоан Мосхос във времето на императора Маврикий (582—602) на брега на р. Йордан имало монастир σούβιβα τῶν Βέσσων[7]. В описанието на готските войни през 539 г. Прокопий разказва за някой си Буркентий по произход бес (Βεσσὸς γένος)[8]

От същата епоха до нас са достигнали други сведения, които съобщават изобщо за съществуване на тракийско население на юг от Стара планина. Възможно е някои от тези сведения да се отнасят пак до бесите, ако и да не се споменава изрично тяхното име. В 364 г. узурпаторът Прокопий е имал за пълководец тракиец Rumitalca.[9] В 399 г. Иоан Златоуст в една своя проповед казва, че както другите народи така и траките били превели на свой език светото списание.[10] Историкът Малх предава, че през 476 г. Арматий усмирил с голяма жестокост възстаналите траки.[11] През 479 г. пак според същия автор готският владетел Теодерих опустошил земите на траките в Родопската област.[12] В описанията на персийските, вандалските и готските войни (527—552) Прокопий на много места съобщави за участието на тракийци във военните действия. В сраженията срещу персите се споменават двамата братя тракийци Кутис и Бузис[13] с типични тракийски имена и Флоренций, за които се казва, че бил тракиец.[14] Във войната срещу вандалите взимат участие тракийците Химерий и Петър.[15] Тракийският произход на последния се подчертава с израза ὁ Θρᾷξ γένος. В готските войни участвуват тракийците Кутилас и Барбатион.[16] Че действително във всички тези случай се касае за народностен произход, а не за месторождение или местопребиване, личи от следните места из Прокопиевите съченения. В 21 глава от II книга на персийските войни се казва, че от двете страни на колибите се намирали тракийци и илирийци, а след тях готи, херули, вандали и мавруси.[17] В 5 глава от II книга на готските войни се съобщава, че в при-

---

[1] E. Diehl, Inscriptiones latinae veteres christianae, Berolini II (1927), № 3441.
[2] Jordan, Romana ed. Mommsen 43, 16: Leo bessica ortus progeniae. Theophan. 5950.
[3] Malalas XVI 393.
[4] п. т.
[5] Acta SS. Ianuarii I p. 692 a. Symeon Metaphrastes (Migne PG 114) 505 c.
[6] Mansi VII 987.
[7] Acta SS. 29. Sept. VIII, p. 146.
[8] Procop. de bell. goth. II 26.
[9] Ammian. Marcel XXVI 8, 1.
[10] Migne. PG. 63, 501
[11] Suidas s. v. Ἀρμάτιο· /=Müller FHG IV 117).
[12] Exerpta de legationibus ed. de Boor I 169 frg. 9.
[13] Procop. de bell. pers. I 13.
[14] Procop. de bell pers. I 15.
[15] Procop. de bell. pers. II 23 и 28.
[16] Procop. de bell. goth. II 2 и III 11.
[17] τῆς μὲν καλύβη ἑφ' ἑκάτερα Θρῃκές τε καὶ Ἰλλυριοὶ ἦσαν. Γοτθοὶ δὲ μετ' αὐτούς, καὶ, τούτων ἐχόμενοι Ἔρουλοι μεθ' οὓς Βανδίλοι τε καὶ Μαυρούσιοι ἦσαν.

станището на Неапол дошли 3,000 исаврийци, а в Отранто 800 тракийци.[1] В 11 глава на същата книга се предава, че Велизарий изпратил Конон с доста голям отряд тракийци и исаврийци в Анкона.[2] Според 12 глава пак на същата книга Велизарий изпратил в Милано хиляда тракийци и исаврийци. Началник на тракийците бил Петър, а на исаврийците Енес.[3] В 6 глава от III книга на същото съчинение се казва, че императорът Юстиниан дал на Максимин флота натоварена с тракийски и арменски войници. Началник на тракийците бил Херодиан, а на арменците иберецът Фазас. Заедно с тех отплували и малък брой хуни.[4] В 39 глава пак на същата книга се съобщава, че полководецът Герман бил изпратен да събере голяма войска от тракийци и илирийци.[5] В 2 глава на II книга на същото съчинение Прокопий пише, че срещу Пинцианската врата на Рим Велизарий поставил 200 конника, на които началници били персиецът Артасир, масагетът Бохас и тракиецът Кутилас.[6] Че в току що приведеното място народността на споменатите лица е предадена правилно и че не се касае за географски произход, се вижда от техните лични имена, които действително принадлежат на съответните народи. В 11 глава на III книга се казва, че Велизарий изпратил в Рим персиецът Артасир и тракиеца Барбатион.[7]

Във всички приведени до тук примери Прокопий, очевидно означава с тракийци, перси, арменци и пр. народността, а не географския произход на споменатите лица. Това се вижда както от самото противополагане на арменци или перси спрямо тракийци, но така също от самите лични имена, които придружават в някои случаи народностното означение. Прокопий, когато говори за съвременното нему население на Балканския полуостров, ясно различава отделните народи траки, илири, готи, гърци и пр. За последните, които той нарича Γραικοί съобщава, че били смятани за страхливци. Название Γραικός за грък се среща вече у Приск (448 г.).[8] Ясно е, че Прокопий е различавал отделните народности по някакъв белег. А това е могло да бъде на първо място езикът. Така историкът Приск е познал по езика, както изрично съобщава, един грък всред Панония, при което забелязва, че в Тракия се говорело гръцка, а не латински.[9] Прокопий е знаел както гръцки, така и латински. Следователно той е могъл да определи въз основа на езика, кои са били гърци и римляни и кои са принадлежали на друга народност. С Ρωμαῖος Прокопий означава не само тези, които са говорили латински, но и тези, които са били поданици на източната римска т. е визан-

---

[1] Ἰσαύρων μὲν ἐς τὸν Νεαπόλεως λιμένα . . . ἐς Δρυοῦντα δὲ Θρᾷκες ἱππεῖς ὀκτὼ κόσιοι, ὧν Ἰωάννης ἦρχεν.

[2] Κόνωνα ξὺν τε Ἰσαύρων καὶ Θρακῶν στρατεύματι οὐκ ὀλίγῳ πέμψας.

[3] Βελισάριος δὲ τοὺς ἐκ Μεδιολάνου ἥκουσι χιλίους ἔπεμψεν Ἰσαύρους τε καὶ Θρᾷκες, ἦγεῖτο δὲ τῶν Ἰσαύρων Ἔννης, τῶν δὲ Θρακῶν Παῦλος.

[4] καὶ οἱ νεῶν ξυπέπεμφε στόλον, Θρακῶν τε καὶ Ἀρμενίων στρατιωτῶν ἐμπλησάμενος, ἦγεῖτο δὲ τῶν μὲν Θρακῶν Ἡρωδιανός, τῶν δὲ Ἀρμενίων Φάρας Ἴβηρ, . . . ξυνέπλεον δὲ αὐτοῖς καὶ Οὖννοι ὀλίγοι.

[5] χρήματα δὲ λόγου ἄξια παρασχόμενος στρατιὰν ἐπέστελλεν ἔκ τε Θρᾳκῶν καὶ Ἰλλυριῶν ἀξιολογωτάτην ἀγείραντι . . .

[6] οἷς δὴ τρεῖς τῶν αὐτοῦ δορυφόρων ἐπέστησεν, Ἀρτασίρην τε ἄνδρα Πέρσην καὶ Βῶχαν, Μασσαγέτην γένος καὶ Κουτίλαν Θρᾷκα.

[7] ἀλλὰ καὶ τῶν δορυφόρων τῶν αὐτοῦ δύο Βελισάριος ἐς Ῥώμην στείλας, Ἀρτασίρην τε, ἄνδρα Πέρσην, καὶ Βαρβατίωνα Θρᾷκα.

[8] Excerpta de legat. ed de Boor I 135$_{26}$: τότε δὴ γελάσας ἔλεγε Γραικὸς μὲν εἶναι τὸ γένος.

[9] п. п. 135$_{16}$: καὶ οὐ ῥᾳδίως τις σφῶν ἑλληνίζει τῇ φωνῇ, πλὴν ὧν ἀπήγαγον αἰχμαλώτων ἀπὸ τῆς Θρᾳκίας καὶ Ἰλλυρίδος παράλου.

тийската империя. Ето един ясен пример за това. Прокопий, когато разказва за беса Буркентий в 26 глава от II книга на готските войни, определя го по следния начин: τῶν τινα Ῥωμαίων Βέσσον γένος Βουρκέντιον ὄνομα, ὑπὸ Ναρσῆ τεταγμένον τῷ Ἀρμενίῳ. Тук недвусмислено е казана, че Буркентий е ромейски поданик, обаче по народност бес и не принадлежи към войниците на арменеца Нарсес. Не само тук но изобщо терминът Ῥωμαῖοι има предимно държавно-политическо значение, а не етническо. В 7 глава от III книга на съчинението си Περὶ κτισμάτων Прокопий съобщава, че в Анхиало в негово време живеели (οἰκοῦσι) тракийци.[1] Това съобщение би било от етнографско гледище необеснимо, ако тракийците беха загуби вече своята самобитност и език и беха се смесели с околното гръцко население.

От достигналите до нас оскъдни писменни сведения и археологични дани може да се заключи, че траките са запазили дълго време и своя бит. Едва през 396 г. бесите възприели християнството от Никита, епископ на Ремесиана.[2] Изглежда, че това не е станало без насилие. Забележителни са в това отношение откритите до сега тракийски светилища. Те не са били просто изоставени и така постепенно разрушени и забравени, но са унищожени насилствено с пожар. Намерените в някои светилища монети показват, че унищожението е станало в края на IV в. във времето на императорите Валент, Теодосий I и Аркадий. Така напр. в светилището при Копиловци, кюстендилско[3] най-късната намерена монета е от императора Аркадий (395-408.). В светилището при с. Варвара, пазарджишко[4] последната монета е от Валент (364-378), а в светилището при с. Баткун[5] от императора Теодосий I (388-395). От един откъслек на писателя Олимпиодор Тивански[6] се вижда, че светилищата вероятно в Родопите не са съществували вече през 421 г. Тези данни добре се съгласуват с приведеното по горе сведение, че през 396 бесите приели християнството. Обаче въпреки покръстяването тракийците продължавали да носят поне отчасти дълго време своите стари лични имена. В надгробните надписи от 5—6 в. се срещат макар и редко още тракийски лични имена. В един надгробен надпис от Варна се споменава тракийското име Дудис[7]. В София е намерена надгробната плоча на един презвитер на име Бураид[8]. Това име под формата Βοραΐδης се среща и в един надгробен надпис от Одрин[9]. Същото име носи племенникът на императора Юстиниан[10]. Една надгробна плоча от Свети Врач принадлежи на numerarius с вероятно тракийско име Γένολος[11]. По-често се срещат тракийските имена в съвременните историописи. Пълководецът на узурпатора Прокопий (365 г.) е носел според Амиан Марцелин името Rumitalcæ. В съчиненията на Прокопий са споменават тракийските имена Бораид,

---

[1] Πόλιν δὲ τινα ἐπιθαλασσίαν οἰκοῦσι Θρᾷκες παρὰ τὴν ἠϊόνα τοῦ Εὐξείνου Πόντου Ἀγχίαλον ὄνομα.

[2] Hieronymus, ep. LX ad Heliodorum.

[3] Г. И. Кацаров, ИБАД IV 80 и сл.

[4] Год. на Пловдивската библиотека за 1940—42, 61 и сл.

[5] D. Tsontchev, пр. съч.

[6] Müller FHG IV frg. 27.

[7] E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien 1906, № 360.

[8] Г. И. Кацаров, Старохристиянски надписи от Сердика (Матер. за историята на София, кн. V 1921,) 49 № 14.

[9] J. Ebersolt, Mission archéologique de Constantinople. Paris 1921, 52 № 9

[10] Procop. I 24, 53.

[11] В. Бешевлиев, Два малко известни византийски надгробни надписа, в „Сборник Ников", София 1939, 42 и сл.

Буркентий, Бузис, Куцис, Ситас[1], Кутилас, Дитибист и Зимарх[2]. Последното име се среща вече у Менандър. Агатий предава името Зипер (556 г.)[3]. На Халкедонския събор от 458 г. присъствувал и епископът на Одесос носящ тракийското име Дизас[4]. За последен път се споменава тракийско име Бусас през 587 г. у Теофилакт Симокат[5]

След 600 г. в изворите, които са много оскъдни, не се говори вече за тракийци. Според създаденото от Томашек[6], Юнг[7] и др. мнение траките били се романизирали много време преди тази дата и затова изчезнали от историческата сцена. Това мнение обаче е неприемливо, понеже то пренебрегва както изтъкнатите по-горе сведения, така и други някои данни и важни съображения, които ще бъдат изложени при друг случай. Тогава ще бъде разгледано и разкритикувано подробно и Томашековото мнение. Причината за изчезването на тракийците като народност се дължи в същност на масовите нахлувания и заселвания на славяните през 5—6 в. отсам Дунав. Славяните както е известно, заливат Балканския полуостров и дори послявянчват отчасти и самата Гърция. Те именно поглъщат тракийското население.

Че действително славяните са влязли в допир с тракийциге личи най-добре от възприемането на някои местни тракийски названия. Историкът Йордан съобщава, че по-старото име на Пловдив било „Пулпудева"[8]. В същност това название е тракийски превод на гръцкото Φιλιππόπολις. Изглежда, че по времето (551 г.), когато Йордан е писал, Пловдив е бил наричан и Pulpudeva покрай Philippopolis. Сегашното име на града Пловдив, произлиза, както е известно, от тракийското Пулпудева, а не от гръцкото Φιλιππόπολις[9]. Следователно славяните, когато са дошли в Тракия, са научили името на града от местното тракийско селско население, а не от гражданите гърци. Изтикването на латинското наименование на Стара Загора, Augusta Traiana, от Берое, което е от тракийски произход, показва, че около този град е имало тракийско население, което не е могло да свикне с новото, официално латинско име на града, но е продължило да си служи със старото му тракийско название. Това название е било възприето и от славяните, които го видоизменили на Боруй. Още по-любопитен е случаят с името на река Марица. Тази река, както е известно, се е наричала в древността Ἔβρος. Това название се е запазило и до днес под форматз Ибър в горното течение на реката. Изглежда обаче, че покрай Ἔβρος реката се е наричала още и Марица, разбира се в някаква по-старинна форма[10]. Това име е принадлежало наверно пак на широката селска маса, от която го възприемат в последствие и новодошлите славяни. Красноречиви са в това отношение

---

[1] Procop. I 12, 20.

[2] Procop. an. 6, 2.

[3] Agath. IV 18. (Historici graeci minores ed Dindorff. II 32, 1). Същото име се среща в един старохристиянски надпис Diehl, Insciptiones latinae christianae veteres № 442: + mem. Fl. Ziperis trib(u)n(i) n(umeri) pr(i)m(anorum) fel(icium) Just(inianorum). depositus est in pc. agens tribunatu Rusg(uniis) ann XII.

[4] Diza episc. civ Odyssae Scythia. Приведено у Tomaschek, Die alten Thraker II 2, 32.

[5] Theophylact. Simocat. II 16.

[6] W. Tomaschek, Die alten Thraker I 78 и сл.

[7] J. Jung, Römer und Romanen in den Donaulandern. Insbruck 1877.

[8] Jordan. Romana 221 и 283.

[9] К. Иречек, Пътувания и пр. 133 и заб. 14.

[10] Ст. Младенов, Имената на десет български реки, Сп. БАН X (1915) 53 и сл.

и славянските форми Боруй, Несебър, Ибър и т. н. от първоначалните Берое, Месембрия, Хеброс и пр. Те имат звук *Б*, а не *В*. Тези форми показват ясно, че те са заети от население, което е запазило произношението *Б*. Следователно Берои, а не Верои, както са произнасяли гърците по онова време това име, срв. македонската Верия от по-старо Бероя. Важни са също така и местните названия като Рила вм. класическото Dunax, Витоша вм. известното от писмените паметници Σκόμιος[1], също Росица, Панега и др., които местни имена не са нито гръцки, нито латински, нито славянски, нито пък се срещат в известните нам писмени извори. Те са вероятно тракийски. Славяните се запознали с тях не по литературен път, но чрез прек досег с тракийското население.

След това дълго отклонение нека се върнем към нашия надпис. Обстоятелството, че е намерен в тракийска област, гдето през 5—6 в. е могло да съществува още тракийско население би могло да внуши мисълта, че е, може би, съставен на тракийски език. Обаче само едно задълбочено разглеждане на надписа от езиково гледище може да установи истинския характер на езика, на който е написан.

[1] Д. Дечев, Принос към античната география на България, Известия на истор. д-ство IV (1915), 22 и сл.

UNE INSCRIPTION MYSTERIEUSE DU VI SIECLE

Dans le rayon du village de Glavinica (antérieurement Bašikarovo), arr. de Pazardjik, a été découverte fortuitement en 1947 une tombe faite de trois tuiles. Sur l'une de ces tuiles se trouve une inscription. La tuiles qui est courbé a les dimensions suivantes: haut. O, m. 36 et larg. O. m 64. Son extrémité gauche est cassée. L'inscription se trouve sur la surface lisse du côté intérieur. Elle a subi des rayures par quelque objet pointu avant la cuisson de la tuile. Sur le côté droit du même côté, au-dessous de l'inscription, a été mise la marque en forme de 8, connue pendant la dernière période de l'antiquité et faite avec les doigts. L'inscription, écrite en semi-cursive latine caractéristique pour le V-e et VI-e s. comprend six lignes. Hauteur des lettres Om, 036 — Om, 005. l'inscription est conservée en entier. Seule le première lettre de la troisième ligne est endommagée. Cette lettre est un B, sans doute. Après la II-e lettre de la 5 ligne, il y a une entaille qui occupe la place d'une lettre environ. Sur la lettre O au début de la première ligne, il y a un trait. Dans la première ligne, la lettre A a été ajoutée complémentairement au-dessus de la ligne.

Voici l'inscription copiée en majuscules:

+TŌBUSTALETETOCERAMOZECETZEDE
MO
BAZGETETOCERAMOZEGETZECOI
SORGENO
NOCASOIATOR. ACONITZCASOIA
IAE

l'inscription, quoique écirite avec des lettres latines ne me semble pas redigée en langue latine. Sur la première et la deuxieme ligne l'assemblage des lettres ETETOCERAMO rappelle les mots grecs ἔθετο κέραμον, mais ce n'est là sans doute, qu'une consonnance fortuite. La combinaison TOBUS, DEMO et COISORGENO ressemblent à des nom propres. Les deux dernières lignes doivent être divisées, peut-être, comme il suit: NO CASOIA TOR. A CONITZ CASOIA IAE. La terminaison TZ se trouve sur première et la deuxième ligne également. Mais il est possible que le T fasse partie du mot qui precéde immédiatement et le Z — du mot suivant. L'assemblage ZECET de la première ligne est écrit avec un G sur le deuxième.

Sur l'inscription on ne trouve pas les lettres F, H, P est les combinaiesons de lettres indiquant des aspirations. Le P peut manquer par hasard. Mais le manque des autres lettres est dû probablement, à la particularité phonétique de la langue de l'inscription. L'usage du Z est assez fréquent. Les recherches futures établiront le caractére de la langue.

V. Beševliev

НАДПИСЪТ ВЪРХУ КЕРЕМИДАТА ОТ С. ГЛАВИНИЦА И НЕГОВОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ИСТОРИЯТА НА НАРОДНИЯ ЛАТИНСКИ ЕЗИК

ВЛАДИМИР ГЕОРГИЕВ

През 1947 год. в село Главиница (по-старо име Башикърово), което се намира на 2 км. от гр. Пазарджик, е била намерена една голяма корубеста керемида с надпис. Керемидата е била прибрана в Пазарджишкия музей.

Подобни керемиди са били употребявани за покриване на гробове: няколко керемиди са били поставяни над гроба в такъв ред, че образуват нещо подобно на покрив на къща.

С тая находка пръв се занима В. Бешевлиев, който направи два доклада: първият на 9. XII. 1948 год. в Историко-филологическия клон на Българската академия на науките и вторият, по-обстоен, на 25. XII. 1948 год. в Археологическия институт на Академията под заглавие „Един загадъчен надпис от V—VI в."

В. Бешевлиев установи, че надписът представя латинско полукурсивно писмо от V или VI в. Общо взето, той правилно разчете буквите. Обаче поради обстоятелството, че думите не са отделени една от друга (scriptio continua), поради погрешното четене на буквата F като Z и някои други недоглеждания и най-сетне поради значителната разлика между късния народен латински език и класическия Бешевлиев не можа да разтълкува текста. Той изказа предположението, че надписът би могъл да бъде на тракийски език.

Работата на Бешевлиев, в която надписът е разгледан подробно от епиграфска и археологическа гледна точка, се печата в Известията на Археологическия музей. Затова тук ще бъдат дадени само най-необходимите сведения.

Надписът (вж. табл. I) гласи:

1 + TŌBVSTALETETOCERAMOFECETFEDĒ
2 MŌBAFGETETOCERAMOFEGETFECOI
3 SORGETNO
4 NOCASOIATOR[.]ACONITFCASOIA
5 IAE

В началото стои кръстният знак, който показва, че се касае за християнски надгробен надпис. Върху втората буква има една хоризонтална чертица, която обикновено означава съкращение на съответната дума[1]. Подобни чертици се виждат също върху последната буква от първия ред и върху втората буква от втория ред.

Първите две букви от втория ред са написани по-горе от следващите. Може да се помисли, че тия две букви съставят отделен ред, но това би било погрешно. Причината за изкривения ред е ясна: първите две букви от първия ред започват по-ниско от следващите, така че

[1] Ср. R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine[4], с. 405.

редът е малко изкривен; понеже писачът е започнал да пише началото на втория ред твърде близко до първия, и то също така накриво, той е бил принуден да напише третата буква по-ниско, за да отдели ясно втория ред от първия. Това е предизвикало вероятно и обстоятелството, че O се пише по-малко от другите букви, и то по-високо, а B е доста дълга буква с завивка в долния край.

Третата буква от втория ред е повредена поради счупването на керемидата, но буквата B е твърде вероятна.

Върху първата отвесна черта на шестата буква от третия ред се вижда една полегата чертица: може да се предполага лигатура за T и N.

След единадесетата буква на четвъртия ред има повреда: мястото позволява да се допълни една буква.

Надписът е на народен латински език от края на античната епоха. Той има следното съдържание:

1 † T(etol)o bustale, teto, ceramo fecet fede(li)
2 m(arit)o Bafge. Teto, ceramo feget feco(lo?). I-
3 sorge(t?) no-
4 n ocaso, iator, [L.?] Aconi T. f. Caso; ia
5 i, ae.

На класически латински съответствува следният текст:

† Titulum bustalem, tectum, ceramum fecit fideli marito Baucis. Tectum, ceramum fecit figulus. Insurget non occasus, viator, L. (?) Aconius T(iti) f(ilius) Cassus; viam i, ave.

Превод на български:

Надгробния надпис, покрива и керемидите (или керамичните произведения) направи (поръча да направят) на верующия (или верния) (си) съпруг Бавкида. Покрива и керемидите направи майстор (керамик). Ще възкръсне невредим, пътниче, Л. (?) Акоций. син на Тит, Касус; върви по пътя (си) (продължавай пътя си), сбогом.

Обаче във FECO може да се крие някакво собствено име. В такъв случай второто изречение трябва да се преведе: „Покрива и керемидите направи Ф.“ Последното изречение допуска и други тълкувания: Insurge

non occasus, viator L. Aconi (voc.?) T. f. Cassus, viam i, ave. = „Дигни се (= възкръсни) невредим, пътнико Л. А. . . К, продължавай пътя си, сбогом". Или пък: Insurget non occasus viator L. A. T. f. C.; viam i, ave. = „Ще възкръсне невредим пътникът Л. А. . ." Вж. за това коментара.

КОМЕНТАР

Надгробните християнски надписи на латински език не са редки у нас. В древната Сердика например между старохристиянските надгробни надписи латинските преобладават решително над гръцките, докато в по-старите езически надписи отношението е обратно: гръцките са в голямо изобилие, а латинските твърде малко.[1] Този факт показва, че от III/IV в. нататък романизацията се е засилила в тая област. Подобно нещо може да се предположи и за съседната Пазарджишка област.

Като паралел за съдържанието на нашия надпис може да служи следният къснолатински надгробен надпис: CIL XIII 7645 = E. Diehl, Inscriptiones Latinae christianae veteres, № 2917 hoc tetolo fecet Montana, con<i>ux sua, Mauricio. . . Надписи с подобно съдържание са обикновени за цялата епоха на съществуването на латинския език; те се срещат и в нашите земи, ср. напр. CIL III 7465 (Нови пазар)... cuius cara mater Susa fecit titulo, viator.

t(etol)o = клас. лат. titulum, acc. sing. от titulus „надпис". Чертицата върху O показва, че думата е съкратена. В латинските надгробни надписи се съкращават такива думи, които се подразбират лесно по смисъл, понеже стоят в тясна връзка със самото погребение и тъкмо поради това се срещат извънредно често по надписите. Такава е думата titulus, която се среща твърде често както в несъкратена форма, така и в различни съкращения като t, ti, tit, tto, titu, ttlm, titul, tetol и др. Тя се явява и в надгробните надписи от нашите земи, дори и в гръцки надписи.[2] Къснолатинската дума tetolo произлиза правилно от клас. лат. titulus, понеже в народния латински кратките гласни I и U се променят в E и O, а крайните S и M изчезват.

bustale = bustalem. Гласната U е запазена непроменена, понеже е дълга в класическия латински, а дългите гласни I и U остават в народния латински като I и U; крайното M е изчезнало. Прилагателното bustalis, което тук е употребено в значение „надгробен", се засвидетелствува за пръв път в надписа от с. Главиница. То не се среща никъде другаде в тая форма. Само у християнските писатели Пруденций, живял през IV/V в., и Сидоний, живял през V в., се среща bustualis. Това прилагателно е произведено от съществителното bustum „място, дето се изгаря и погребва мъртвецът; клада; гроб; надгробен паметник". В християнските надписи bustum значи „гроб", ср. напр. Diehl, ц. с.:

№ 201 A, 1 Ultima funereo persolvens munia busto,
quo pater illustris membra locanda dedit. . .
№ 3484, 9 ne qua manus bustum violet. . .
№ 3435, 4 bustus membra tenet. . .

Суфиксът -alis служи за образуване на деноминативни прилагателни; тия прилагателни са твърде обикновени за латинския език. Прилагателното трябва да гласи правилно bustalis, както е в нашия надпис; фор-

[1] Ср. Р. Попов — Г. Кацаров — Ю. Господинов, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, с. 40; Б. Геров, Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи, с. 111.

[2] Вж. Геров, ц. с., с. 59

мата bustualis има U по аналогия на семантично сродните думи bustuarius „отнасящ се до костера или гроба; който изгаря мъртвите“, mortualis „погребален“ и ossuarium „погребална урна“. Думата bustuarius, която е също така произведена от bustum със суфикса -arius би трябвало да гласи правилно *bustarius; U е обяснено отдавна като влияние на семантично сродната дума ossuarium, ср. M. Leumann — J. B. Hofmann, Lateinische Grammatik[5], с. 212, A. Ernout — A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine[2] под bustum. Ср. и думата bustar „locus ubi cremantur mortuorum corpora“, цитирана у Харизий.

teto = tectum „покрив“. Керемидите се нареждат в такъв вид, че гробът прилича на покрив на къща. В teto има асимилация на консонантната група CT в T: понеже в надписа не се срещат геминати, то teto може да стои вместо tetto или пък, по-вероятно, първоначалното CT вече е било упростено в T. Това явление е известно от други къснолатински диалекти. То е засвидетелствувано косвено от 2 случая в латинските надписи от източната част на Балканския полуостров: Laectitia (Русенско) и voluctatem (Истрос), дето се явява като „обратно писане“ CT вместо T, ср. Ив. Венедиков, Фонетика на латинските надписи от българските земи, Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет, с. 240.

Думата teto дава повод за интересни заключения. Ако в къснолатинския диалект, който се е говорел в днешната Пазарджишка околия, CT е преминало в T или TT, то тоя диалект не би могъл да бъде предшественик на румънски и арумънски, понеже там първоначалното съчетание CT е преминало в PT, ср. рум. fapt = factum, noapte = noctem. В teto се явява една фонетична особеност, която е характерна за далматинския романски диалект, чиито последни остатъци датират от края на XIX в., ср. велиотски lat = lectum, vet = victum, както и за италианския език, ср. tetto, fatto; ср. и къснолатинските форми lattucae = lactucae (надпис от 301 г.), ottobres и пр.; вж. за това E. Bourciez, Eléments de linguistique romane[3], с. 177. Впрочем би могло да се предположи, че CT е преминало в HT (или XT) и H (или X) не е означено поради липсата на съответна буква, понеже по това време латинското H е вече отдавна изчезнало. В такъв случай понеже като междинни степени за развитието на румънското PT от лат. CT се приемат HT>FT, то T вместо HT в teto може да се смята като най-ранната предстепен на румънското PT.

В дискусията по повод на надписа бе изказано мнение, че той може да бъде на арумънски. Това предположение е неправдоподобно. В нашия надпис има данни, които сочат ясно, че езикът не може да бъде арумънски: в народния латински, от който са произлезли румънските диалекти, O без ударение е преминало в U, крайното R е изчезнало още твърде рано, ср. рум. mate = mater, frate = frater, характерна черта за всички румънски диалекти е преходът на L в R. Тези особености липсват в нашия надпис, ср. teto, ceramo, m(arit)o, ocaso; iator; bustale.

ceramo = ceramum, acc. sing. Гръцката дума κέραμος „глина; предмет, направен от глина: ваза, паница, гърне, керемида, тухла“ се употребява в единствено число в колективен смисъл, както е употребена в нашия текст. Тая дума не е засвидетелствувана другаде в латински

език. Личи, че в V/VI в. гръцки е оказал силно влияние върху латинския език, говорен в днешната Пазарджишка област. Това личи и от името Bafge, за което ще говоря по-нататък. Изобщо гръцки думи в латинските надписи и обратно латински думи в гръцките надписи са обикновено явление за Балканския полуостров, дето двата световни езика на древността са били в непосредствен досег помежду си и на места са оспорвали първенството си. В продължение на няколко века тук се извършва процес на езиково изравняване, което се изразява във фонетични, морфологични, синтактични и лексикални взаимодействия.[1]

fecet=fecit се среща извънредно често по надгробните надписи, вж. индексите към Diehl, ц. с. Формата fecet е правилна за народния латински, тъй като тук първоначалното кратко I преминава в E. В по-голямата част от къснолатинските диалекти C пред E и I преминава в TS или Č. Това явление е общо за цялата област на романските езици от V в. насам с изключение на сардински (логудорезки) и на далматинския романски диалект, ср. велиотски kaina=cena, plakar=placere. В нашия надпис C пази своето произношение като K, както личи от смесването на C и G в fecet=feget, Bafge=Baucis и feco(lo)=figulus (?), за което ще говоря при съответните думи. Както относно teto=tectum, така и тук тоя къснолатински диалект показва особености, които са характерни за далматинския романски диалект. Асиндетичният словоред T(etol)o bustale, teto, ceramo..., както и по-долу Teto, ceramo... е обикновено явление в латинския език. Изразът titulum... fecit с различни вариации се среща твърде често по латинските надгробни надписи.

fede(li)=fideli, дателен падеж от прилагателното fidelis „верен". Тая дума се среща често в надгробни надписи, понякога съкратени като fd, fid, fidl, вж. индексите у Diehl, ц. с. Краткото I правилно се е променило в E. В християнските надгробни надписи fidelis се употребява обикновено в смисъл на „верующ" и затова тук прилагателното е преведено „верующ", а не „(благо)верен".

m(arit)o, дателен падеж единствено число от съществителното maritus „съпруг". Думата се среща твърде често в латинските надгробни надписи, понякога съкратена като m, ma, mar, mart, marit и др., вж. индексите у Diehl, ц. с. Като паралели за съдържанието на надписа ср. напр.:

CIL III 2284 = E. Diehl, Vulgärlateinische Inschriften, № 621 ...Clau. Campana Clau. Peregrino marito, qui...

Diehl, Inscr. Lat. chr., № 4468 Αλλογια Μαρκ(ε)λα φηκιτ μαριτο σουο...

Chr. Danoff, Archäologisches Beiblatt (Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts), XXXI, 1939, с. 108 = Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, с. 42 (Ratiaria = Арчар, III в.) ... Aur(elia) Sur[il]la coniu[nx ma]rito.

В развитието на народния латински език в романските езици падежите още твърде рано започват да се смесват и по-късно изчезват. Дателен падеж е заменен с аналитичен начин на изказване с помощта на предлога ad. Обаче тъкмо в балканския латински език тоя падеж се пази, както показва фактът, че румънски и до днес го е запазил, ср. Bourciez, ц. с., с. 255 сл.

Bafge е по всяка вероятност женското име от гръцки произход Baucis „Бавкида", род. падеж Baucidis. Освен известната от мета-

[1] Вж. Геров, ц. с., с. 13.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КЮСТЕНДИЛ

морфозите на Овидий Baucis, съпруга на Филемон, името се среща и по латинските надписи, ср. C.I.L VI:

5230 Iulia Baucis
21711 Lusia Baucis
21762 Minuciae Baucidi
и др.

В новогръцки език първоначалните дифтонги αυ и ευ са преминали пред беззвучни съгласни в AF и EF, а пред звучни в AV и EV. Тая промяна се е извършила в известни гръцки диалекти още преди нашата ера, но в други диалекти тя е станала по-късно. Във всеки случай към V/VI в., от когато е надписът, дифтонгът αυ се е произнасял вече AF или AV, ср. E. Schwyzer, Griechische Grammatik, I, 197 сл. и специално за нашите земи G. Mihailov, La langue des inscriptions grecques en Bulgarie, с. 41 слл. Следователно гръцкото име Βαυκίς е гласяло по това време Bafkis (или Vafkis, което обаче може да се пише в къснолатинските надписи и с B, тъй като в народния латински има колебание в употребата на буквите B и V, понеже първоначалната фонема B е преминала между гласни в V още от II в. от н. е.; подобно колебание между V и B се наблюдава и в началото на думите, причината за което е т. н. sandhi; ср. за това Bourciez, ц. с., с. 49. 52[1]). Може да се предполага, че AF в Bafge е гръцко влияние върху латинския език от тая област, както впрочем личи и от гръцката дума ceramo, толкова повече че тук са се говорели и двата езика, гръцки и латински, вж. за това Геров, ц. с., с. 11 и 111 сл. Дори може да се предполага, че самата съпруга е гъркиня по произход. В третирането на дифтонга AU като AF нашият надпис показва една особеност, която се среща и в румънски. Първоначалният дифтонг AU е запазен в румънски като AU с тенденция да се раздели на две срички с ударение върху A в aur, laud. В арумънски се явява, както в новогръцки AV или AF в думите tavru = taurum, alavdu = laudo, caftu = рум. caut от *cavito. Това се обяснява като влияние на новогръцкия език върху румънския, ср. Bourciez, ц. с., с. 549. Преходът на краткото I в E и изчезването на крайното S[2] в Bafge = Baucis са правилни за по-късния латински. Прави впечатление само G вместо C. Една от най-старите и най-характерни промени, които са се извършили в романските езици, е преходът на беззвучните съгласни в звучни (C, T, P > G, D, B), когато се намират между гласни. Обаче тъкмо балканските романски диалекти, включително и далматинският, правят изключение в това отношение; тук се пазят непроменени първоначалните беззвучни съгласни, вж. Bourciez, ц. с., с. 165. Латинските надписи от нашите земи потвърждават това положение. Но все пак в един надпис от Истрос се явява G вместо C в думата segundum = secundum.[3] Би могло да се приеме, че в къснолатинския диалект, който се е говорел в днешната Пазарджишка област, е имало известно колебание в произношението на C в интервокално положение, което би могло да се заключи и от следващите думи feget feco(lo) = fecit figulus. От друга страна може да се предположи, че писачът, комуто гръцкото име не е било свойствено, е написал погрешно Bafge вместо Bafce. Най-после може да се предположи и следното:

[1] Напр. botu=votum и под. в надписи от нашите земи, вж. Венедиков, ц. с., с. 235.
[2] Нашите надписи дават много примери за изчезване на крайното S, вж. Венедиков, ц. с., с. 242.
[3] Вж. Венедиков, ц. с., с. 236.

В къснолатинските надписи винителният падеж започва да се употребява вместо именителния, ср. за това примерите у Diehl, Vulgärlat. Inschr., с. 166. Понеже следната дума започва с TE, то буквеният комплекс Bafgeteto може да се чете като Bafge(te). Teto . . . В такъв случай Bafgete би съответствувало на клас. Baucidem, винителен падеж от Baucis, и g-t вместо c-d би могло да се обясни като метатеза на начина на артикулацията, едно рядко фонетично явление, вж. за гръцки език Schwyzer, ц. с., с. 268.

feget = fecit с G вместо C както в Bafge, обаче тук са възможни и други обяснения: Може да се мисли, че писачът погрешно е написал feget feco(lo) вместо fecet fego(lo), като е разменил съответните съгласни, едно явление, което се среща и в говоримия език. Понеже думата fingit „прави от глина“ би трябвало да гласи в тоя диалект също feget, то може да се допусне, че са смесени двете думи fecet = fecit и feget = fingit, толкова повече че се говори за керамика (ceramo) и керамик (figulus = κεραμεύς). За повторението на feget след fecet, ср. Diehl, ц. с., № 603 fecit maritus coiugi pientissime fecit.

feco(lo)=figulus „керамик, керемидар, грънчар“. Като паралели за съдържанието ср. CIL:

X 423 d. m. Successo filio karissimo Dexter figel[1] fecit.

III 6487 Fabius figulus (върху керемида)
XV 5649 A. Titi figul(i) Arret(ini).
XII 5686,878 Titi figu.
XIII 10009,11 L. Ag. fig.
XIII 10009,21 Pomponius < f >igul. fecit.

Понеже кратките гласни I и U преминават в E и O и крайното S изчезва, то figulus би трябвало да гласи тук fegolo. В нашия надпис стои feco, което може да се допълни като feco(lo): смятайки, че е завършил думата, писачът е пропуснал по погрешка крайните две букви, понеже и двете срички CO и LO завършват на O. Такива случаи са обикновено явление в надписите. Би могло също да се допусне, че думата е съкратена, както по-горе fede(li), но е пропусната по недоглеждане чертицата върху O. За обяснението на C вместо G говорих по-горе. Впрочем C вместо G е засвидетелствувано и с други примери в надписите от източната част на Балканския полуостров: sinculares = singulares (Пловдив), [vir]cinio (Иглица), collece (Иглица), coniuci (Калакьой), вж. Венедиков, ц. с., с. 237. Обяснението, че тук е запазена ортографическата традиция на по-стария латински език[2], не е убедително. По-вероятно е, че се касае за частично смесване на C и G, което намира потвърждение и в нашия надпис, а при collece и coniuci може да се приеме и далечна асимилация. Обаче в буквения комплекс FECO може да се крие и някакво собствено име, което би могло да бъде и съкратено.

isorge(t) = insurget, бъдеще време 3 лице от insurgo „дигам се“, употребено тук в значение на „възкръсвам“. Ако полегатата чертица над N е само случайна драскотина, а не лигатура за TN, то може да се чете isorge, като се приеме, че крайното T в тоя случай не е изписано, докато в fecet и feget то е запазено. Такива непоследователности се срещат често в надписите. Обаче крайното T на глаголите

[1] Не figel(us), както е в CIL и у Diehl, ц. с., № 292, вж. за това Thesaurus linguae latinae под figulus.
[2] Вж. Венедиков, ц. с., с. 237, с литература.

обикновено се пази в надписите от източната част на Балканския полуостров; случаите с изпадане на T са редки, ср. posui = posuit (Никюп), solvi = solvit (Кюстенджа), sum=sunt (военна диплома), вж. Венедиков, ц. с., с. 242. От друга страна isorge би могло да бъде и императивна форма, вж. за това под ae. Глаголите surgo и resurgo в значение на „възкръсвам“ се срещат често в християнските надгробни надписи, ср. напр. Diehl, Inscr. Lat. chr.:

№ 1587 . . . resurgit in Χρο dmo nostro . . .
№ 4933, 6 s . . . surgat in aevom promissum . . .
№ 1683 . . . in (Christo) resurges . . .
№ 2482 a . . . surges et ambulas . . .

Друг пример за употребата на insurgo в тия надписи не ми е известен. Впрочем би могло да се смята, че отвесната чертица в края на втория ред не е буквата I, но чертица, която отделя първия пасаж от втория(?). В такъв случай може да се чете: . . . feget feco(lo). Sorget... B isorget = insurget началното I не е променено, понеже I в префикса in пред S и F е дълга гласна в класическия латински; изчезването на N пред S е обикновено явление за народния латински, засвидетелствувано с многобройни примери от нашите надписи; преходът на краткото U в O е правилен.

non ocaso = non occasus „невредим“; occasus е причастие от occido (pf. occidi) „падам; сгромолясвам се; свършвам, умирам, загивам; погубен, разрушен, повреден, унищожен съм“. В надписа не се пишат геминати; това явление е доста често в латинските надписи от нашите земи, вж. Венедиков, ц. с., с. 239. Вероятно те са били упростени, както изобщо в румънските диалекти, вж. за това Bourciez, ц. с., с. 557. В ocaso = occasus краткото U е преминало правилно в O и крайното S е изчезнало.

iator = viator „пътник“. За изчезването на началното V вж. под ae. Обръщения към случайния пътник не са редки в надгробните надписи, ср. напр.:

Diehl, ц. с., № 3314... ave vale, viator!

CIL III 12396 (с. Глава, Белослатинско, III/IV в.?) Tu viator, [q]ui transis r[e]st(a), leg(e) tit(ulum) obiter; le(ge) et rep(one)...

E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien (Schriften der Balkankommission, Wien, № 379 = Димитров, ц. с., с. 27 сл. (Novae = Стъклен, Свищовско)... viatoris havetis.

CIL III 7465 (Нови пазар, III/IV в.) . . . cuius cara mater Susa fecit titulo viator. Тук titulo е винителен падеж = titulum, а viator е звателен падеж.

Обаче думата viator може да се отнася и за покойника, вж. за това по-нататък.

[L.?] Aconi T. f. Caso = L.(?) Aconius T(iti) f(ilius) Cassus. Вместо L. може да стои и някое друго съкращение. Името на покойника е означено, както в много подобни надгробни надписи: малко име, гентилно име, филиация и прякор, ср. напр.:

Diehl, Vulgärlat. Inschr., № 357 L. Iulius T. f. Chrescens...
Димитров, ц. с., с. 35 (Novae = Стъклен, Свищовско, I/II в.) Grania M. f. Fusca vix(it) anni(s) XXXV h(ic) s(ita) e(st). M.

Granius M. f. Abascantus coniugi f(aciendum) c(uravit).

Димитров, ц. с., с. 49 (Недан, Търновско, II в.)... L. Val(erius) L. f. Proclus...

Димитров, ц. с., с. 48 (Oescus = Гиген, III в.) T. Aurelio T. fil. Papir(iae) Flavino... Тук е означено и трибата.

Означаването на филиацията се среща и в по-късно време, ср. следните християнски надписи:

Димитров, ц. с., с. 33 сл. (Макреш, Кулско, IV в.) D(is) M(anibus). Atadis[1] Dosiani (Dorani Данов) filius...

В. Добруски, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, т. XVI, 1900, с. 131 сл. = Попов—Кацаров—Господинов, ц. с., с. 47 (София, V/VI в.) † Hic r[eq]uiescet Ioannes filius Georgi inlustris. †

R. Netzhammer, Die christlichen Altertümer der Dobrudscha, с. 105 сл. (Томи, V/VI в.) In huc tumulum est positus Terentius filius Gaione, anno(rum) viginti cinque, militans inter sagittar(io)s iuniores.

Гентилното име Aconius се среща в латинските надписи, ср. напр. Real-Encyclopädie der Altertumswissenschaft, s. v. (1895): L. Aconius Callistus, C. Aconius L. f. Porrus, Aconia Domitia, Aconius Victor (християнски надпис) и др.

Д. Димитров изтъква в цитираното съчинение, че praenomen се среща само в по-старите надгробни надписи от нашите земи. В нашите датирани латински надгробни паметници от III и IV в. на брой 15, както и в цялата група надгробни плочи от Чеканчево praenomen не се среща.[2] Макар и това да не може да се смята като абсолютно правило, все пак в такъв случай вместо praenomen и Aconi може да се допълни [P]aconi = Paconius, едно добре известно латинско име, ср. напр. имената, дадени в Real-Encyclopädie der Altertumswissenschaft, s. v. (1942), L. Paconius Ti. f., A. Paconius L. l. Alexander, L. Paconius L. l. Trup(o), M. Paconius, Qu. Paconius Agrippinus, Paconius Felix, C. Paco(nius) C. f. Q. n., Μάαρκος Παχώνιος Τίτου и др.

Окончанието -ις вместо -ιος се среща в гръцки език от III в. пр. н. е. насам. Тая особеност е свойствена отчасти и на народния латински език, ср. напр.:

CIL VI 8482 = Diehl, Vulgärlat. Inschr., № 882 ...Naucellis castellaris... = Naucellius castellarius.

Вж. за това Leumann-Hofmann, ц. с., с. 94. Такива форми се срещат рядко и в надписите от нашите земи, ср. CIL III 7453 = 6130 = Димитров, ц. с., с. 28 (Чумаковци, Белославинско, III в.?) Antonis = Antonius. В надписа от Главиница името гласи Aconi или Paconi, понеже крайното S е изчезнало по това време.

Caso = Cassus. Понеже тук не се пишат геминати и понеже краткото U е преминало в O и крайното S е изчезнало, то Caso съответствува вероятно на името Cassus, което намираме в някои християнски надписи, ср. напр. Diehl, Inscr. Lat. chr.:

№ 2849 ... L. Eppidius Cassus...
№ 1596a Cassus Vitalio...
№ 3959 adn. Cassus Domninus

---

[1] ATADIS = A. Tadis = Aulus Tadius или Tattius??
[2] Ср. ц. с., с. 16 сл.

ia = viam, винителен падеж от via „път“. За изчезването на началното V вж. под ae; крайното M е изчезнало правилно. Думата via има особено значение в някои християнски надгробни надписи, ср. напр. Diehl, ц. с.:

№ 316, 2 fecit ad astra viam...
№ 212, 6 ... via siderea graditu[r...
№ 2167, 10 ... melior<e> via...
№ 1929 ... semper cresc[ente] in via divina...

Следователно ia i в нашия надпис може да се отнася или за случайния пътник или за покойника.

ae = ave „сбогом, поздрав“. Тая дума не е рядка както в християнските, така и в езическите надгробни надписи. Тя може да се отнася за случайния пътник или за покойния, ср. напр.:

Diehl, ц. с., № 3314 ... ave vale, viator!
„ „ „ № 855 A ... abe, [dulcis anima]... (= ave).
„ „ „ № 4318 A ... Ulpia Celerina dulci[i]s, habe... (=ave).

CIL III 12430 = Димитров, ц. с., с. 51 (Павликени) D. M. Sippiae Paezusae M. Antonius Marcellus coniugi pientissimae p(osuit). Have.

Kalinka, ц. с., № 379 = Димитров, ц. с., с. 27 сл. (Novae = Стъклен, Свищовско, II/III в.)... viatoris havetis.

Изчезването на интервокалното V, и то както първоначалното V, така и първоначалното интервокално B, което в народния латински е преминало във V, е характерна черта за румънския език, ср. vie = viva, scriĭ = scribo, cal = caballum. Промяната се е извършила още преди VIII в., вж. за това Bourciez, ц. с., с. 166 сл. Тая особеност се среща и в латински надписи от нашите земи, ср. Kalinka, ц. с., № 125:

I]oi optimo maximo ara voto lives po(s)uit... iparatori ...

Ioi e = Iovi покрай lives = libens със запазено V. Надписът е от средата на III в. Той произхожда от Ихтиман, една област съседна на Пазарджишко. В един надпис от Макреш, Кулско, който е от IV в., намираме militait = militavit; същата форма се среща дори в един надпис от I в. от н. е., намерен в Ескус = Гиген.[1]

Това фонетично явление обяснява липсата на началното V в iator = viator и ia = viam. И в двата случая думите следват след гласна на предходната дума ocaso iator и Caso ia; следователно тук интервокалното положение на V се явява в изречението, едно фонетично явление, известно под името sandhi. От друга страна буквите O и V в нашия надпис имат съвсем подобни очертания, тъй че след крайното O на предходната дума би могло да се допълни началното V на iator и ia. Причина за изпадането на V в iator и ia може да е и свързването на тия думи по народна етимология с формите на глагола eo „вървя“ като ire, is, it, imus, itis, i и под.

Понеже текстът позволява да се чете isorge, което може да бъде заповедна форма, а от друга страна iator може да се отнесе и до покойника, то последното изречение допуска и други тълкувания. Една възможност би била: Isorge non ocaso, iator [L.?] Aconi T.

[1] Вж. Димитров, ц. с., с. 34 и 23. Обаче militait допуска и друго обяснение, понеже се среща и другаде в народния латински език, вж. Bourciez, ц. с., с. 82 сл.

f. Caso, ia i, ae. = Insurge non occasus, viator (L.?) Aconi (voc.?) T. f. Cassus, viam i, ae. „Дигни се (възкръсни) невредим, пътнико Л..., продължавай пътя си, сбогом". Друга възможност е: Isorget non ocaso iator L.(?) Aconi T. f. Caso; ia i, ae. = Insurget non occasus viator L. Aconius T. f. Cassus; viam i, ave. „Ще възкръсне (ще се дигне) невредим пътникът Л...; продължавай пътя си (върви по пътя си), сбогом."

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Надписът върху керемидата от с. Главиница представя отличен образец за народния латински език, говорен по нашите земи през V или VI в.; той не е повлиян от литературния език. Тук се срещат обикновените характерни особености на народния латински език: преход на кратките гласни I и U в E и O, който е общ за всички латински диалекти от III в. насам: t(etol)o = titulum, teto = tectum, ceramo = ceramum, fecet = fecit, fede(li) = fideli, Bafge = Baucis, feco(lo) = figulus (?), isorget = insurget, ocaso = occasus, Caso = Cassus; но правилно bustale = bustalem, понеже това U е първоначално дълго; изчезване на крайните M и S: t(etol)o = titulum, bustale = bustalem, teto = tectum, ceramo = ceramum, ia = viam, ocaso = occasus, Caso = Cassus; изчезване на N пред S: isorget = insurget. Геминати не се пишат и вероятно не се произнасят: ocaso = occasus; Caso = Cassus(?); teto = tectum.

В тоя надпис се явяват и особености, които са характерни за балканския латински език: изчезване на интервокалното V в ae = ave, също и в началото на думата пред гласна и след крайна гласна на предходната дума в ocaso iator, Caso ia = viam; запазване на дателния падеж: fede(li) m(arit)o; запазване на C пред E като K: fecet = feget, Bafge = Baucis; преход на CT в T. Последните две особености са характерни за далматинския романски диалект (велиотски), но не са присъщи на румънски. По тия белези късnолатинският диалект от днешната Пазарджишка област се доближава най-вече до далматинския латински диалект. Обаче може също да се допусне, че teto стои вместо tehto, което би представяло най-стара междинна степен в развитието на лат. CT в румънското PT.

Прави впечатление смесването на C и G в интервокално положение: feget покрай fecet, Bafge = Baucis, feco(lo) = figulus(?). Това явление е твърде обикновено за другите късnолатински диалекти, но не е присъщо нито на румънски, нито на далматинския романски диалект (велиотски).

В надписа от Главиница се засвидетелствува за пръв път правилната форма на прилагателното bustalis, докато у Пруденций и Сидоний то се явява като bustualis с U под влияние на bustuarius, mortualis, ossuarium.

Силното гръцко влияние, което се забелязва в надписа, не е никак странно, като се вземе пред вид, че той произлиза от една област, в която двата световни езика на древността са си оспорвали влиянието. Гръцко влияние е: AF вместо AU в Bafge = Baucis (подобни случай има и в арумънски под влияние на новогръцки), думата ceramo = κέραμος, която не се среща другаде в латинския език, а може би и -i = -is вместо -ius в Aconi = Aconius.

С тези свои особености надписът от с. Главиница изпъква като важен документ за историята на народния латински език изобщо и по-специално за историята на латинския език от Балканския полуостров.

* * *

Накрай нека ми бъде позволено да изтъкна следното: Аз не бих желал успешното разтълкуване на тоя надпис да се смята само за мое лично дело. Разтълкуването на надписа може да се нарече до голяма степен колективен труд.

Пръв се занима с надписа В. Бешевлиев, който, общо взето, правилно разчете буквите. Дискусията в Археологическия институт по доклада на Бешевлиев даде известни най-общи указания за това какво съдържание трябва да се търси в тоя текст. В една съсредоточена работа след това заседание аз успях да установя смисъла на по-голямата част от текста.

След това в обща работа над самата керемида в Археологическия музей заедно с Иван Венедиков, Теофил Иванов, Вяра Мавродинова, Златка Морфова и др. можаха да бъдат установени някои подробности.

Така например в началото аз мислех, че съкращението TŌ може да значи toto=totum „цял". Това тълкуване не ме удовлетворяваше, но след изказаното съмнение относно това тълкуване аз потърсих друго разрешение и открих, че TŌ трябва да означава tetolo=titulus „надпис", една дума, която се среща твърде често в латинските надгробни надписи и която подхожда напълно за общия смисъл.

Освен това аз предполагах, че буквеният комплекс FEDE или FEDEMŌ може да бъде латинската дума fides или съкращение на fidelissimo. За разтълкуването на това място ми помогна В. Мавродинова, която изказа предположението, че тук някъде трябва да се търси думата maritus „съпруг". Тогава аз лесно установих, че MŌ е съкращение за marito, дателен падеж от maritus „съпруг", една дума, която се среща твърде често в латинските надгробни надписи.

Това даде повод да се прегледа още по-внимателно надписът на самата керемида и тогава ние общо установихме, че върху крайното E на FEDE има също така чертица, която не личи твърде добре, понеже е малко заличена. Така можах да установя, че FEDĒ е съкращение на думата fedeli = fideli, дателен падеж от прилагателното fidelis „верен; верующ".

Относно идентифицирането на Bafge с Baucis мен ме смущаваше обстоятелството, че звучната съгласна G вместо C е наистина обикновено явление за другите области, дето се е говорел народният латински език, но не и за Балканския полуостров. Тук ми помогна Ив. Венедиков, който в своята университетска теза върху особеностите на латинския език от нашите земи бе намерил един случай с G вместо C в segundum = secundum.

Ние също така общо установихме, че на четвъртия ред върху първата хаста на буквата N има една полегата чертица, така че буквата може да се смята за лигатура на TN.

Най-сетне ставаше въпрос дали повреденото място между iator и Aconi е съществувало преди написването на текста или е от по-късен произход. Тук Т. Иванов правилно съобрази, че повредата е от по-късен произход: когато е бил писан надписът, глината е била още мека и писачът е могъл да поправи евентуалната повреда. Лакуната се е обра-

зувала по-късно: вероятно това място е било ударено с някакъв остър предмет. Това съображение ми даде увереността да допълня тук една буква.

Накрай трябва да отбележа, че археолозите В. Миков, Ив. Венедиков и Т. Иванов ме осведомиха подробно за външната форма на гробовете във вид на покрив от керемиди. Това бе важно за тълкуването на думата teto=tectum „покрив". Б. Геров ми посочи някои паралели от латинските надписи из нашите земи.

И така разтълкуването на тоя надпис е още едно доказателство, че както навсякъде другаде, така и в областта на науката колективната работа дава най-успешни резултати.

L'INSCRIPTION SUR LA TUILE DE GLAVINICA ET SON IMPORTANCE POUR L'HISTOIRE DU LATIN VULGAIRE

(RESUME)

En 1947 dans le village de Glavinica (l'ancien Bašikărovo) qui se trouve à 2 km. de Pazardžik, a été découverte une grande tuile sur laquelle une inscription était gravée. Elle a été conservée depuis au musée de Pazardžik. Les terres cuites de cette espèce ont été utilisées comme ornement des tombeaux.

L'inscription est en caractères latins semi-cursifs remontant au Ve ou VIe s. (voir pl. I).

1 + TŌBVSTALETETOCERAMOFECETFEDĒ
2 MŌBAFGETETOCERAMOFEGETFECOI
3 SORGETNO
4 NOCASOIATOR[.]ACONITFCASOIA
5 IAE

Les traits horizontaux sont des signes d'abrêviation.

Le troisième caractère de la seconde ligne est endommagé car la terre cuite a été égratignée à cet endroit-là. Il est fort probable que ce caractère soit un B.

Sur le premier trait vertical du sixième caractère figurant sur la troisième ligne un autre trait oblique se fait voir; il s'agit probablement d'une ligature de T et N.

L'inscription est en latin vulgaire de la fin de l'Antiquité. Son contenu est le suivant:

1 † T(etol)o bustale, teto, ceramo fecet fede(li)
2 m(arit)o Bafge. Teto, ceramo feget feco(lo?). I-
3 sorge(t?) no-
4 n ocaso, iator, [L.?] Aconi T. f. Caso; ia
5 i, ae.

Traduction en latin classique:

† Titulum bustalem, tectum, ceramum fecit fideli marito Baucis. Tectum, ceramum fecit figulus. Insurget non occasus, viator, L. (?) Aconius T(iti) f(ilius) Cassus; viam i, ave.

COMMENTAIRES

Les inscriptions sépulcrales chrétiennes en latin ne sont pas rares en Bulgarie. Dans l'ancienne Serdica, par exemple, parmi les vieilles inscriptions sépulcrales chrétiennes les inscriptions latines l'emportent en nombre sur les inscriptions grecques.

On pourrait comparer l'inscription en question avec l'inscription sépulcrale suivante: CIL XIII 7645=E. Diehl, Inscriptiones Latinae christianae veteres, № 2917 hoc tetolo fecet Montana, con<i>ux sua, Mauricio... Des inscriptions à pareil contenu sont chose ordinaire pour toute la période de l'existence du latin: elles se rencontrent également en Bulgarie, cf. CIL III 7465 (Novi pazar) ... cuius cara mater Susa fecit titulo, viator.

t(e t o l)o=lat. classique t i t u l u m, acc. sing. de t i t u l u s „inscription". Le trait sur l'O est un signe d'abréviation. Le terme t i t u l u s se rencontre très souvent à différentes variantes d'abréviation: t, ti, tit, tto, titu, ttlm, titul, tetol; t e t o l o provient du latin classique t i t u l u s, car en latin vulgaire les voyelles brèves I et U changent en E et O, tandis que l'M final disparaît.

b u s t a l e = b u s t a l e m. La voyelle U est conservée parce qu'elle est longue en latin classique. L'M final a disparu. L'adjectif b u s t a l i s qui dans notre texte veut dire „sépulcral" est attesté pour la première fois dans cette inscription. Sous cette forme il ne se rencontre nulle part ailleurs. Il n'y a que chez les écrivains chrétiens Prudence (IVe / Ve s.) et Sidoine (Ve s.) qu'on rencontre b u s t u a l i s. Cet adjectif est un dérivé du substantif b u s t u m „lieu où l'on brûle et ensevelit un mort; bûcher; tombeau; monument funèbre". Dans les inscriptions chrétiennes b u s t u m signifie „tombeau". Le suffixe -a l i s sert à former des adjectifs dénominatifs; ces adjectifs sont usuels en latin. La forme régulière devrait être b u s t a l i s comme c'est le cas de notre inscription; la forme b u s t u a l i s a reçu un U par analogie avec b u s t u a r i u s „qui concerne les bûchers, les tombeaux", m o r t u a l i s „mortuaire" et o s s u a r i u m „urne sépulcrale". Le vocable b u s t u a r i u s qui est également un dérivé de b u s t u m avec le suffixe -a r i u s devrait avoir la forme régulière *b u s t a r i u s; l'intercalation de l'U s'explique facilement: elle est due à l'influence de o s s u a r i u m „urne sépulcrale", voir M. L e u m a n n — J. B. H o f m a n n, Lateinische Grammatik, p. 212; A. Ernout — A. M e i l l e t, Dictionnaire étymologique de la langue latine², s. u. b u s t u m; cf. b u s t a r „locus ubi cremantur mortuorum corpora" attesté chez Charisius.

t e t o=t e c t u m „toit". Les tuiles sont disposées de manière à ce que la tombe ressemble au toit d'une maison. Dans t e t o nous avons l'assimilation du groupe consonantique CT à T. Puisque dans la dite inscription il n'y a pas de géminées, t e t o est écrit peut-être au lieu de t e t t o ou bien, ce qui est plus probable, le groupe CT s'était déjà réduit à T. Ce phénomène est propre à d'autres dialectes latins tardifs. Il est attesté indirectement par deux fois dans les inscriptions latines de la partie Est de la Péninsule Balkanique: L a e c t i t i a (dans la région de Ruse) et v o l u c t a t e m (Istros) avec CT au lieu de T.

Si dans le dialecte latin tardif qui a été parlé dans la région actuelle de Pazardžik CT est devenu T ou TT, ce dialecte ne peut pas être considéré comme le prédécesseur du roumain ou du macédo-roumain, car dans ceux-ci le groupe primitif CT est devenu PT. Dans t e t o se manifeste plutôt une particularité phonétique du dialecte roman de Dalmatie dont les derniers

restes datent de la fin du XIXe siècle: vegliote l a t = l e c t u m, v e t = v i c t u m, de même qu'en italien t e t t o, f a t t o, cf. également les formes du latin vulgaire l a t t u c a e = l a c t u c a e, o t t o b r e s etc.

c e r a m o = c e r a m u m, acc. sing. Le vocable grec κέραμος „argile; tout objet fabriqué en terre cuite, vase, vaisselle, poterie, tuile, brique" est employé souvent au singulier dans un sens collectif, comme c'est le cas de notre texte. Ce vocable n'est attesté nulle part ailleurs en latin. Il est évident qu'au V/VIe s. le grec a fortement influencé le latin répandu dans la région actuelle de Pazardžik. Le nom propre B a f g e dont il sera question plus tard en est la preuve aussi. En général des vocables grecs dans les inscriptions latines et, vice-versa, des vocables latins dans des inscriptions grecques sont chose commune dans la Péninsule Balkanique.

f e c e t = f e c i t. Dans la plupart des dialectes latins tardifs le C devant E et I devient TS ou Ć. Ce phénomène apparaît dans toutes les langues romanes à partir du Ve s.

Dans l'inscription de Glavinica le C a conservé le son K; la preuve en est la confusion entre C et G dans f e c e t = f e g e t, B a f g e = B a u c i s et f e c o(l o) = f i g u l u s.

m(a r i t)o, dat. sing. du substantif m a r i t u s „époux". Il est assez usuel dans les inscriptions latines, quelquefois sous la forme abrégée m, m a, m a r, m a r t, m a r i t etc.

B a f g e est probablement identique au nom B a u c i s, gén. B a u c i d i s. En grec moderne les diphtongues αυ et ευ ont abouti à AF et EF devant consonnes sourdes et à AV et EV devant des sonores. Par conséquent, le nom grec Βαυκίς avait pris à cette époque-là la forme de B a f k i s. On pourrait admettre l'hypothèse que AF dans B a f g e est le résultat de l'influence grecque sur le latin de cette région. On pourrait même supposer que la femme elle-même était d'origine grecque.

Le changement de la diphtongue AU en AF est attesté aussi par le macédo-roumain, cf. t a v r u = t a u r u m, a l a v d u = l a u d o, c a f t u = roum. c a u t de *c a v i t o. Cela s'explique par l'influence du grec moderne. Le changement de l'I bref en E et la disparition de l'S final dans B a f g e = B a u c i s sont réguliers pour le latin vulgaire. Ce qui fait impression ce n'est que le G au lieu du C. Un des changements les plus anciens et les plus typiques qui se soient opérés dans les langues romanes, c'est le passage des consonnes sourdes aux sonores correspondantes (C, T, P > G, D, B) en position intervocalique. Cependant, ce sont justement les dialectes romans balkaniques, le dialecte dalmate y compris, qui font exception à cette règle: les consonnes sourdes y restent intactes.

Les inscriptions latines de la Péninsule Balkanique confirment cette règle. Nous avons cependant dans une inscription d'Istros G au lieu de C dans s e g u n d u m = s e c u n d u m. On pourrait donc admettre que dans la région actuelle de Pazardžik il y a eu une hésitation dans la prononciation du C intervocalique ce que viennent confirmer également les vocables qui suivent après: f e g e t f e c o(l o) = f e c i t f i g u l u s. On pourrait admettre aussi que le scribe, peu familiarisé avec le nom grec, a donné une transcription erronée de B a f c e en écrivant B a f g e.

f e g e t = f e c i t avec un G au lieu de C comme dans B a f g e. Cependant dans ce cas d'autres interprétations sont encore possibles: on pourrait supposer que le scribe s'est trompé en écrivant f e g e t f e c o(l o) au lieu de f e c e t f e g o(l o).

f e c o(l o) = f i g u l u s „celui qui travaille l'argile, tuilier, briquetier". Puisque les voyelles brèves I et U changent en E et O et que l'S final tombe, f i g u l u s aurait dû donner dans ce cas f e g o l o. Dans notre inscription nous avons f e c o qui pourrait être complété comme f e c o(l o). Cependans le complexe FECO pourrait correspondre aussi à un nom propre, peut-être abrégé.

i s o r g e(t?) = i n s u r g e t, fut. de i n s u r g o „se lever" employé dans le sens de „ressuciter". Les verbes s u r g o et r e s u r g o dans le sens de „ressuciter" se rencontrent souvent dans les inscriptions funéraires chrétiennes.

n o n o c a s o = n o n o c c a s u s „intact"; o c c a s u s est le participe de o c c i d o „tomber, s'écrouler, finir, mourir, périr; être mort, perdu, détruit, ruiné, anéanti".

i a t o r = v i a t o r „voyageur". Pour la disparition du V initial voir a e. Cette manière de s'adresser au voyageur est assez courante dans les inscriptions funéraires.

(L.?) A c o n i T. f. C a s o = L.(?) A c o n i u s T(i t i) f(i l i u s) C a s s u s. Au lieu de L. on pourrait penser à une autre abréviation. Au lieu du prénom et A c o n i on pourrait supposer aussi [P]a c o n i = P a c o n i u s. La terminaison -i s au lieu de -i o s apparaît en grec à partir du IIIe siècle avant notre ère. Dans une certaine mesure cette particularité est propre également au latin vulgaire.

i a = v i a m, acc. de v i a „voie". Sur la chute du V initial voir les commentaires concernant a e.

a e = a v e „adieu, salut". Ce mot est assez fréquent non seulement dans les inscriptions sépulcrales chrétiennes, mais aussi dans les inscriptions païennes. Il se peut qu'il se rapporte également au voyageur ou bien au défunt. La disparition du V intervocalique représente un des traits typiques de la langue roumaine, cf. v i e = v i v a, s c r i ŭ = s c r i b o, c a l = c a b a l l u m. Ce changement s'est opéré bien avant le VIIIe s. Cf. aussi I o i = I o v i dans une inscription d' Ihtiman, une ville voisine de celle de Pazardžik.

C'est l'explication aussi pour le manque du V initial dans i a t o r = v i a t o r et i a = v i a m. Dans les deux mots qui suivent immédiatement après la voyelle finale du mot précédent, o c a s o i a t o r et c a s o i a, le V apparaît en position intervocalique (sandhi). L'amuissement du V dans i a t o r et i a pourrait s'expliquer aussi par l'étymologie populaire, c'est-à-dire par la contamination entre v i a, v i a t o r et les formes du verbe e o „aller": i r e, i s, i t, i m u s, i t i s, i etc.

Puisque le texte permet de lire i s o r g e, qu'on pourrait considérer comme l'impératif et que, d'autre part, v i a t o r peut se rapporter également au défunt, d'autres interprétations sont aussi possibles:

I s o r g e n o n o c a s o, i a t o r (L.?) A c o n i T. f. C a s o, i a i, a e. = Insurge non occasus, viator L.(?) Aconi (voc.?) T. f. Cassus, viam i, ave. „Lève-toi (ressucite) intact, voyageur L..., continue ton chemin, adieu".

I s o r g e t n o n o c a s o i a t o r L. (?) A c o n i T. f. C a s o; i a i, a e. = Insurget non occasus viator L. Aconius T. f. Cassus; viam i, ave. „Il ressucitera (il se lèvera) sain et sauf (intact) le voyageur L...; continue ton chemin (fais ton chemin), adieu".

CONCLUSION

L'inscription sur la tuile de Glavinica représente un excellent exemple du latin vulgaire qu'on a parlé en Thrace occidentale au Ve ou VIe s.; ce latin n'a pas subi l'influence de la langue littéraire. On y

rencontre des particularités typiques, propres au latin vulgaire en général: changement des voyelles brèves I et U en E et O, ce qui est commun à tous les dialectes latins à partir du IIIe siècle: t(e t o l)o=t i t u l u m, t e t o= t e c t u m, c e r a m o = c e r a m u m, f e c e t = f e c i t, f e d e(l i) = f i d e l i, B a f g e=B a u c i s, f e c o(l o) =f i g u l u s(?), i s o r g e t=i n s u r g e t, o c a s o= o c c a s u s, C a s o=C a s s u s; mais b u s t a l e = b u s t a l e m (U long); disparition de l'M et l'S finals: t(e t o l)o=t i t u l u m, b u s t a l e = b u s t a l e m, t e t o= t e c t u m, c e r a m o =c e r a m u m, i a = v i a m, o c a s o=o c c a s u s, C a s o = C a s s u s; chute de l'N devant S: i s o r g e t = i n s u r g e t. Pas de géminées; elles manquent dans l'orthographe et probablement dans la prononciation: o c a s o=o c c a s u s; C a s o=C a s s u s(?); t e t o = t e c t u m.

D'autre part on constate des particularités qui sont typiques pour le latin balkanique: l'amuissement du V intervocalique dans a e = a v e, ainsi qu'au début du mot devant une voyelle et après la voyelle finale du mot précédent dans (o c a s o) i a t o r = v i a t o r, (C a s o) i a = v i a m; la persistance du datif: f e d e(l i) m(a r i t)o; persistance du C devant E comme K: f e g e t = f e c e t, B a f g e = B a u c i s; CT>T. Les deux dernières particularités sont propres à la langue romane de Dalmatie (le vegliote).

Ce qui fait impression c'est la confusion entre le C et le G en position intervocalique: f e g e t à côté de f e c e t, B a f g e=B a u c i s, f e c o(l o)= f i g u l u s(?). Ce phénomène est chose ordinaire pour les autres dialectes latins, mais il est étranger au roumain ainsi qu'au dialecte roman de Dalmatie (le vegliote).

L'inscription de Glavinica atteste pour la première fois la forme régulière de l'adjectif b u s t a l i s, tandis que chez Prudence et Sidoine il apparaît sous la forme b u s t u a l i s avec un U sous l'influence de b u s t u a r i u s, m o r t u a l i s, o s s u a r i u m.

L'influence considérable du grec qui se fait sentir dans l'inscription n'a rien d'étonnant, étant donné que cette inscription provient d'une région dans laquelle les deux langues universelles de l'Antiquité se sont disputé l'influence Dans notre cas l'influence grecque se fait sentir par AF au lieu de AU dans B a f g e=B a u c i s, par le mot c e r a m o=κέραμος qui n'est attesté nulle part ailleurs en latin, peut-être aussi par -i=-i s au lieu de -i u s dans A c o n i=A c o n i u s.

Toutes ces particularités de l'inscription de Glavinica en font un document important en ce qui concerne l'histoire du latin vulgaire en général et plus particulièrement en ce qui concerne l'histoire du latin balkanique.

VLADIMIR GEORGIEV

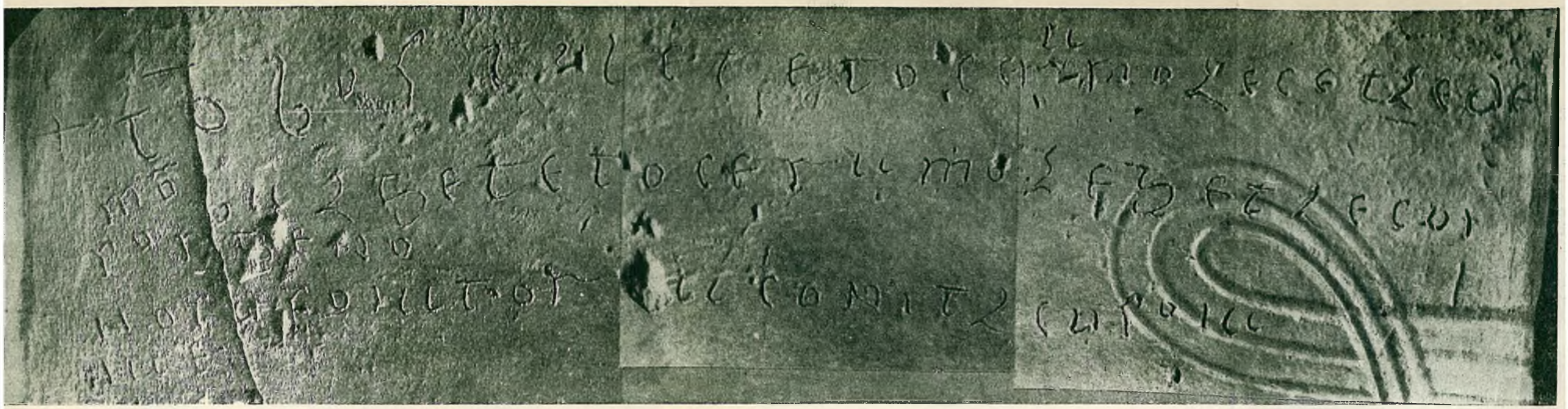

Надписът върху керамида от с. Главиница, Пазарджишко

ПЛАНЪТ И КОНСТРУКЦИЯТА НА СВ. СОФИЯ В ЦАРИГРАД

ОТ НИКОЛА МАВРОДИНОВ

Въпросът за произхода на плана и конструкцията на църквата Св. София в Цариград е бил разглеждан много пъти, но той не е имал до сега задоволително разрешение. Ние знаем, че Св. София е единствен паметник и че нейната конструкция и план са много оригинални. Геният на двамата архитекти Антемий от Тралес и Изидор от Милет не е слаган под съмнение и на тоя гений са приписвани най-характерните особености на църквата. Без съмнение двамата архитекти „са въплътили в нея един свой блян за красота и величие с крайна смелост". Тяхната оригиналност е безспорна. Ние трябва да знаем обаче в какво точно се състои тая оригиналност, где точно те са напустнали старите формули и за да

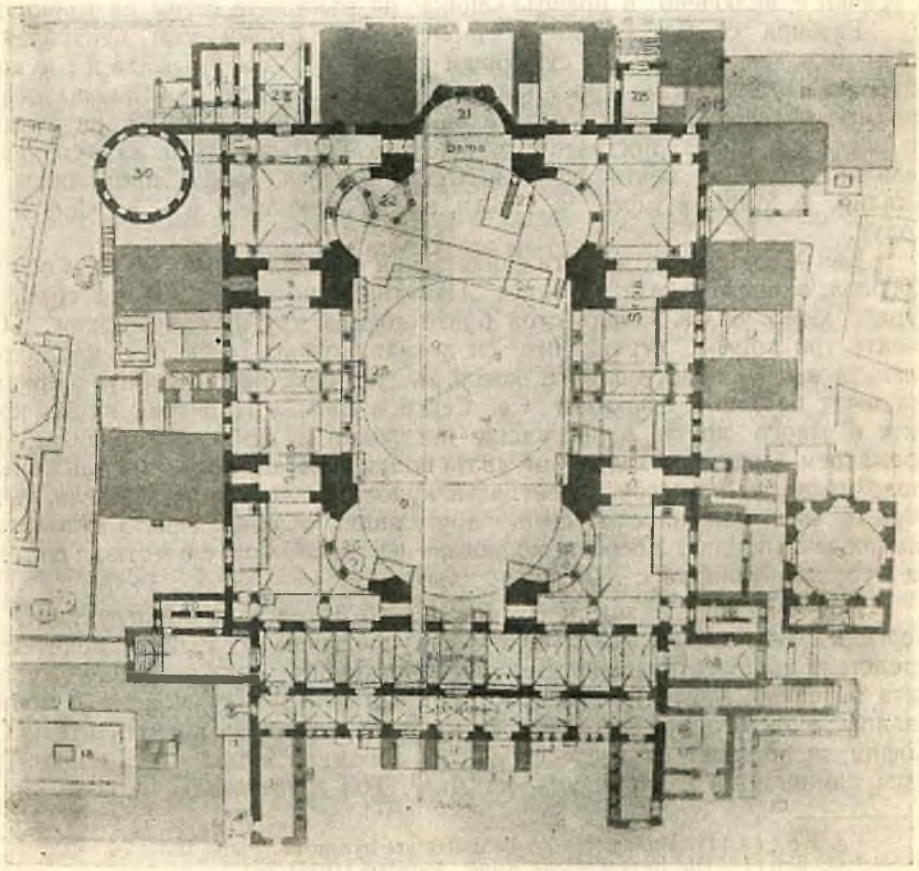

Обр. 1. — План на Св. София в Цариград (Гурлит)

разрешим тоя въпрос трябва да знаем, какви са тия стари формули и в що се състои новата формула.

Разбира се, тоя толкова грамаден и пищно украсен паметник говори за богатството на юстиниановата империя, за нейната мощ, за развитието на търговията и промишлеността в нея, за финансовите й ресурси — нещо което ние познаваме от историята. Неговите архитектурни форми обаче не могат да паднат от небето изведнаж. без да имат те самите история, предшественици, без да почиват на известно развитие.

Към квадрата в средата на църквата, квадрат над който се издига купола, са прибавени по надлъжната ос два полукръга, над които се издигат два полукупола (обр. 1). Тия полукуполи имат ширината на средния купол. Средната част на църквата значи е образувана от един голям купол поддържан, от изток и от запад, от два полукупола. Трябва да кажем веднага, обаче, че тия полукуполи не почиват върху полуцилиндрични стени. Те са носени от два дебели пиластра, между които се вдълбават на изток, от двете страни, две полукръгли ниши украсени с два етажа тройни аркади между колони. В средата има една широка арка, зад която стои апсидата. На запад мотивът на полукръглите ниши е повторен, но в средата стои само една единствена голяма и широка арка, която стига до западната стена. Зад тия ниши обаче, пространството продължава От двете страни на купола има странични галерии и всичко е включено в правоъгълника на външните стени на църквата.

Разбира се, Св. София в Цариград се отнася към централните постройки. Фактът, че има странични кораби показва връзката й с куполните базилики. Тя е всъщност куполна базилика, която се отличава обаче напълно от всички други куполни базилики и чийто план и конструкция не могат да бъдат поставени в веригата на развитието на куполната базилика, верига, която почва в Коджа Калеси, която продължава в Адалия, в Мира, в Ефез, в Никея, за да приключи в Св. София в Солун.

Как е обясняван до сега единствения по вида си план на Св. София? Еберсол, в посмъртната си книга „Паметници на византийската архитектура“,[1] казва, че Св. София стои близо до два други типа църкви: „По своите три кораба, страничните си аркади, купола си върху квадратен план тя напомня на куполните базилики. Четирите ниши пробити с аркади приличат на тия в църквата Св. Серги и Вакх в Цариград и на конхите в много други цариградски постройки с централен план... Ако премахнем купола и съединим двата полукупола ще получим един съвършено правилен хексагон с централен купол и с четири полукръгли, лъчеобразно разположени една срещу друга ниши, от които едната, източната, завършва с апсида“. Еберсол заключава че „Св. София е блестяща синтеза на куполна базилика с лъчевиден план“.

Подобна идея имаше и Вулф За него схемата на конструкцията на Серги и Вакх, църква, която той смята построена от същите архитекти, представя предшествуващия етап на конструкцията на Св. София.[2] Куполната базилика, чиято главна особеност е в централния покрит с купол квадрат и октогона с екседрите си, са дали идеята на архитектите на Св. София да поставят от двете страни на огромния купол двете конхи. Тая идея намираме и в наръчника на Дил[3]. Той е, изглежда, първия който

[1] J. Ebersolt, Monuments de l'architecture byzantine, Paris, 1934, 76.
[2] O. Wulff, Die byzantinische Kunst, Potsdam (1924), 373
[3] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, I, Paris 1925, 157—158.

предлага да „разрежем през средата от север към юг плана на Серги и Вакх и да поставим между така получените два полукупола един по-висок купол, който да се опира на тях. Като прибавим страничните кораби ще получим плана на Св. София. Така, Св. София е крайната точка на едно дълго развитие".

Като проверявахме тая идея ние направихме една рисунка, в която съединихме двата полукупола на Св. София като „премахнахме мислено средния квадрат на купола". Въображеният план, който получихме по тоя начин, е различен от тоя на Серги и Вакх. Като разгледаме конструкцията на тия полукуполи виждаме, че те имат полукръгла основа, докато купола на Серги и Вакх пада на осем прави стени, които образуват октогон. Единствената прилика между полукуполите на Св. София и конструкцията на Серги и Вакх лежи в тия полукръгли и украсени с аркади и колони ниши. Октогонът значи няма нищо общо с конструкцията на Св. София. Ако идеята, че планът на Св. София е получен от взаимопроникването на куполната базилика с друг тип постройка с централен план е вярна, тоя втори тип постройка трябва да бъде ротонда с полукръгли ниши. Ние обаче мислим, че тая идея е погрешна. Ние мислим, че оргиналността и смелостта на Антемий от Тралес и на Изидор от Милет не са се състояли в синтезирането на тия два типа постройки.

Въпросът, който ни интересува беше разгледан и от Стриговски по много сполучлив начин в книгата му за „Строителното изкуство на арменците", но виенският учен, който се намираше тогава в своя „арменски период" и виждаше навсякъде следи на арменски влияния, не беше в състояние да извади трайни заключения от своите догадки.[1] Той не се опитва "да премахне мислено" средния купол на Св. София. За него тоя купол образува неразделно цяло с двата полукупола. Той нарича съчетанието на тия три елемента „куполен кораб" или по-скоро „кораб съставен от куполи". Тоя елипсовиден кораб има три важни особености: купола в средата е издигнат върху квадрат, особеност която произхожда, според него, от Армения. На второ място той има връзка с четириконхалните централни постройки. Третата му особеност се състои в това, че двата полукупола са вписани в правоъгълни стени и че са обиколени от коридори. Св. Лоренцо в Милано, кръглата църква в Цвартхноц в Армения и Червената църква до Перущица са за него най-важните представители на архитектурния тип с четири полукупола. Той се пита дали първоначално Св. София в Цариград не е била замислена с четири полукупола.

Като си поставя, по-нататък, въпроса дали елипсовидния кораб покрит с куполи не се среща в старохристиянската архитектура и като отговаря отрицателно на тоя въпрос, Стриговски го намира в няколко други паметника, но разположени на ширина и в които той е разположен на ширина т. е. от юг към север, а не по надлъжната ос на сградата. Той ни показва подобен кораб в църквата Св. Андрей в Цариград (Ходжа Мустафа паша джамия), после в монастирските църкви в Атон, в Св. Илия в Солун, Ел-Хадра в Хах в Месопотамия, после в двата манастира до Сохаг в Египет и като се спира на така наречения храм на Минерва Медика в Рим, за да докаже, че обиколните коридори не са били измислени от Антемий и Изидор, но че са съществували в римско време, той

[1] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, II, Wien, 1918, 774 sq.

решава, че така наречения храм на Минерва Медика е бил построен от арменец и заключава, че Св. София е постройка от арменски тип.

Примерите, които ни дава Стриговски, за да покаже, че елипсовидният кораб покрит с куполи е съществувал в източното християнско изкуство не са добре избрани и са всички по-късни от Св. София в Цариград. Като Стриговски, друг виенски художествен историк, Ханс Зедлмайер[1] сближава тоя елипсовиден кораб с централните постройки с четири конхи и цитира Св. Лоренцо в Милано, църквата в Цвартхноц и Червената църква като първи представители на типа. Той указва обаче, че последните два паметника са по-късни от Св. София. Зедлмайер мисли, че е възможно да са съществували такива сгради в епохата на Юстинияна.

* * *

Разрешението на въпроса за произхода на плана и конструкцията на Св. София в Цариград се намира отчасти в цитираните от Стриговски и Зедлмайер паметници. От успоредиците, които те правят, ние трябва да запомним три. Тия с така наречения храм на Минерва Медика в Рим, с църквата Св. Лоренцо в Милано и с Червената църква в Перущица. Към тях ще прибавим и три други — една църква, която е била напълно разрушена в 1902 година и която е почти неизвестна в историята на византийското изкуство — Св. София в Одрин, после църквата построена в двора на Адриановата стоа в Атина и най-после павилиона, който се намира между стадиона и пойкилето във Адриановата вила в Тиволи. Най-важният между тия паметници е Червената църква в Перущица. Те ще ни дадат отговор на почти всички въпроси, които се отнасят до плана и конструкцията на голямата цариградска църква — на въпроса за произхода на купола върху квадрат, придружен от две конхи, на тоя за произхода на обиколните коридори, които се съобщават с конхите посредством аркади и пр.

Ако наредим хронологично тия паметници, ние ще започнем с павилиона във адриановата вила във Тиволи, построен както и всички останали паметници от тая вила, между 126 и 138 год.[2] на нашата ера. Тоя павилион е означен в по старите публикации като храм. Входа му се намира в югоизточния ъгъл на стадиона. Той е съставен от една средна правоъгълна зала, заобиколена от три страни с полукръгли портици с колони, около които се вият в полукръгове коридори. Той е много разрушен и ние не можем да си съставим представа за това, как е бил покрит и осветяван. Съвършено сигурно е, обаче, че средната зала не е имала купол. Ние виждаме тук обаче за първи път съчетание на централна постройка с екседри, които имат еднаква ширина с тая постройка, а освен това виждаме за пръв път и екседри, които са разделени на две части — едно полукръгло пространство и коридор около него, които се съобщават с много отвори. Ние знаем, че архитектите на Адриана (Aurelius Victor, De Caesaribus, XIV) са копирали в постройките на вилата някои прочути сгради, които Адриан е посетил през време на пътешествията си в Гърция и на Изток. Ние не знаем кой е паметника, чието копие е тоя павилион

[1] H. Sedlmayer, Das erste mittelalterliche Architectursystem, Kunstwissenschaftlichen Forchungen, II, 50.

[2] R. Paribeni, Hadrian's villa at Tivoli, Milane, (б. д.); Th, Gsell-Fels, Rom und die Campagna, Meyers Reisebücher, V ed., Leipzig und Wien, (1903), 1090.

Два полукупола от двете страни на един среден купол виждаме, както казва и Стриговски, в така наречения храм на Минерва Медика в Рим (обр. 2). Те принадлежат на втория период на градеж на тоя храм, период който датува от времето на Константина Велики. За да се съобщават с декагона в средата са направени отвори, като са разширени старите прозорци на сградата. Те са достигали на височина едва до долните части на втората редица прозорци. Така цялата сграда е образувала „кораб покрит с куполи", но разположен по напречната ѝ ос, на ширина. Тоя кораб не е още кораба на Св.София в Цариград — куполът, който е бил широк 23 метра, не е върху квадрат, полукуполите не са заобиколени с коридори и не стигат до височината на средния купол.

Тия два римски паметника образуват предисторията на архитектурния тип, който ни занимава.

Построена в края на античната епоха и датувана от края на IV в., към годината 400 на н. е., а, според нас, изградена може би дори в първата половина на V век, църквата, която се намира в двора на Адриановата стоа в Атина е паметник, с който започва истинската история на

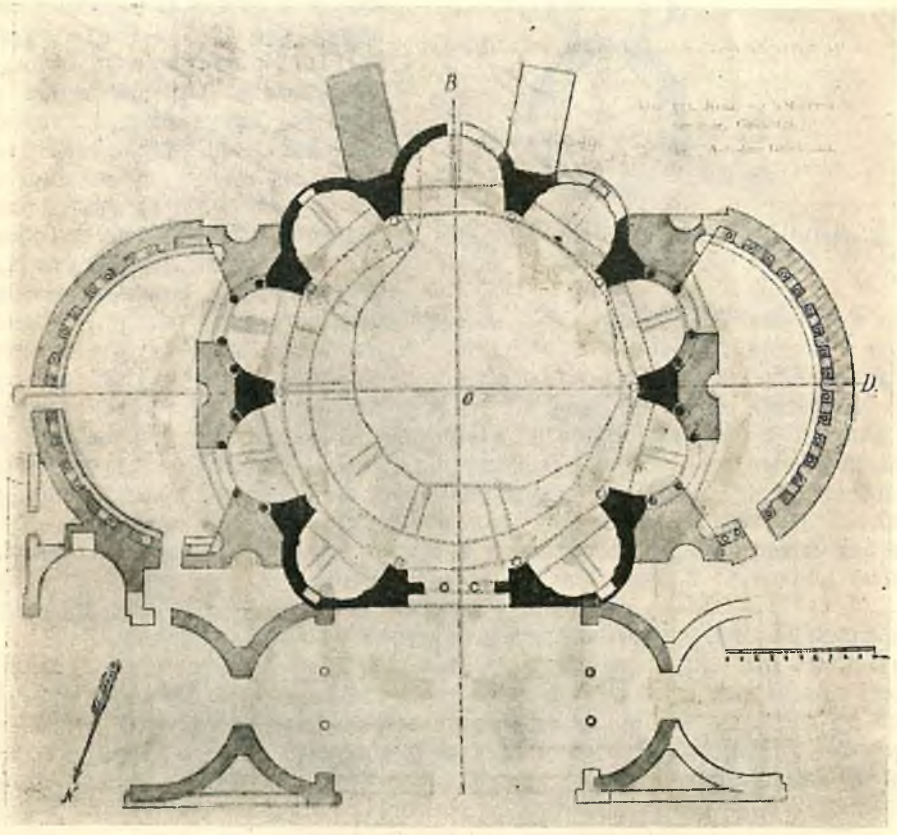

Обр. 2. — План на „Минерва Медика" в Рим.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - ИОЛАРОВГРАД

тоя тип постройка.[1] Нейната средна част образува точен квадрат, върху който, както беше указано от Г. Сотириу, е лежал купол върху ъглови тромпи с диаметър 14 метра. (обр. 3). Сисон, който публикува окончателния план на тая църква, възстановява тая средна част с дървен покрив. Системата на трите ъглови пиластри, която виждаме тук, обаче, е изключително система, която имат куполите върху тромпи. Дървеният покрив няма нужда от нея. Планът на тая църква значи, е план на централна постройка с купол на квадратен план и с четири конхи. Три от тия конхи, тия които са на север, на юг и на запад, се съобщават с по пет отвора (може би и пет аркади) с кривите коридори, които ги заобикалят. Четвъртата конха образува апсидата и тя е по-голяма от другите. Тя не е заобиколена с коридор. Като е премахнал източния коридор, архитектът е орентирал сградата на ширина, като в двете римски постройки, които току що разгледахме. Развитието на типа започва значи от четириконхалния кръстовиден план и отива към план разположен само по дължината на едната от двете оси на постройката. Тоя план съществува също както ще видим след малко. Ние ще видим, че в началото на VI в.,

---

[1]) M. A. Sisson, The Stoa of Hadrian at Athens, Papers of the British school at Rome, XI, 1929, 66 стр. обр. 3—6, табл. XXV; Г. А. Σωτηριου, Αρχαιλ. Εφημ., 1929, стр 173—174; E. Weigand, Byz. Zeitschrift, XXXIII, 1933. 151—152 мисли че тая сграда не е била църква.

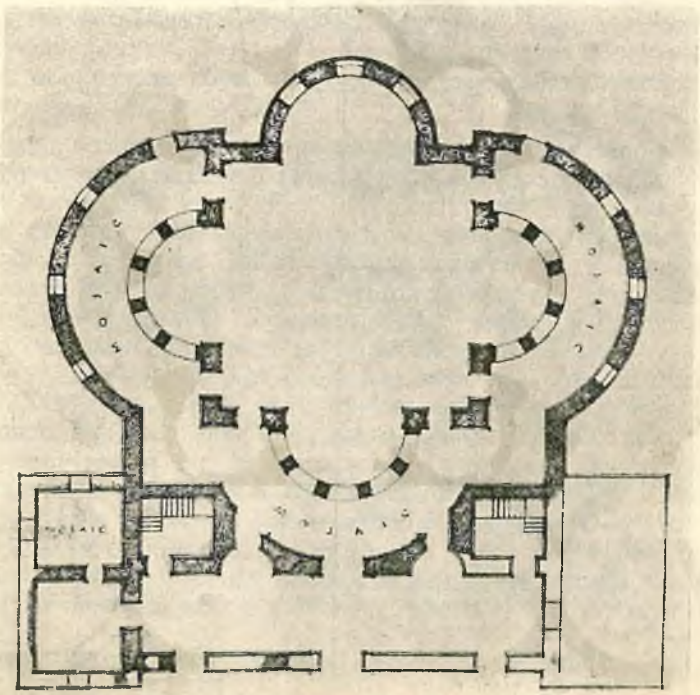

Обр. 3. — План на църквата в стоата на Адриана в Атина (Сисон).

архитектите ще си спомнят за тая промяна на четириконхалния план и като продължават да го изменят в същия дух, ще приготвят пътя на строителите на Св. София. Преди да стигнем обаче, до тая точка от развитието на плана, като продължаваме да следваме хронологичния ред, ние ще се занимаем с два други паметника от веригата, чиито брънки отбелязахме в началото.

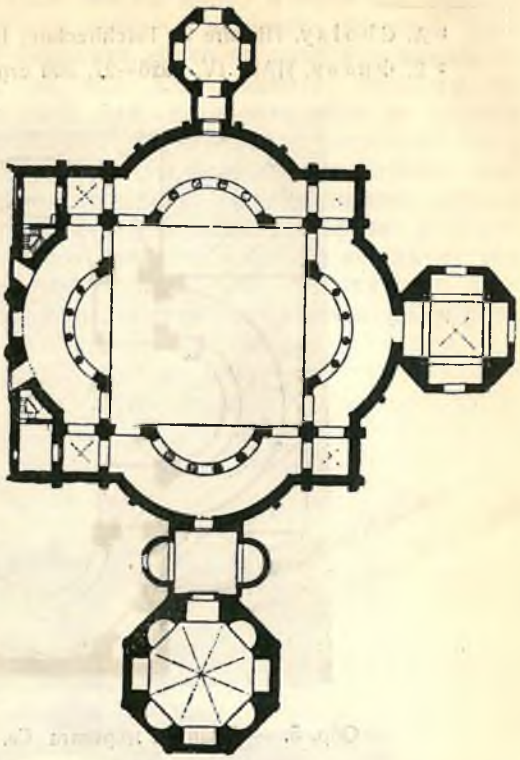

Обр. 4. — План на църквата Св. Лоренцо в Милано (Монере дьо Вилар).

Св. Лоренцо в Милано е третият пример за централна куполна постройка, до която са долепени полукуполи и криви коридори (обр. 4). Първоначалната сграда, към която принадлежат тия конхи и тия коридори е от средата на V век.[1] Църквата е поправяна в 568 и в 1124 год. Първоначалният купол е паднал и в XVI в. е построен (1574—1591) нов купол и около него четири кули. Ние не знаем разбира се как е изглеждал стария купол, но като съдим по пиластрите, които са го носили, ще кажем, че той е бил купол върху тромпи. За такъв го смята и Вулф. Системата на трите ъглови пиластра е, както казахме, система позната единствено в църквите с куполи върху тромпи. Тоя купол е имал диаметър 23 м. точно колкото купола на тъй наречения храм на Минерва Медика, и е бил един от най-големите куполи на времето си. Нека да забележим, че конхите не са широки колкото купола. Те имат по-малък диаметър. Ние мислим именно, че системата на трите ъглови пиластра е пречила на архитектите да дадат по-голяма ширина на конхите и да ги изравнят с ширината на купола. Кривата линия на коридорите се вижда отвън от трите страни, но цялата конструкция е вписана в стените на квадрат. Западната конха е напълно вписана в стените на тоя квадрат и тия два факта са особено важни за нас, защото в Св. София в Цариград всичко е вписано в правоъгълника на външните стени.

Св. София в Одрин е третият пример на централна куполна постройка с конхи и коридори, които се развиват около полукръгове (обр. 5 и 6). В нея обаче и конхите и коридорите са вписани в правоъгълни стени. Полукръговете на коридорите не се виждат отвън. Може би те са се виждали само на покрива. Средната зала тук, като в Св. Лоренцо, образува точен квадрат върху който се е издигал първоначално широк купол. Шоази публикува в своята „История на архитектурата“ две скици на

[1]) Monneret de Villard, La chiesa di San Lorenzo in Milano, Milano, 1916 16 sq.: J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, 774 sq.; O. Wulff, цит съч., 394

плана ан тая разрушена църква.[1] Без да познава тия скици Филов публикува от своя страна в Известията на Археологическия институт[2]

[1] A. Choisy, Histoire de l'architecture, I, Paris. 1903, I,; II, 41

[2] Б. Филов, ИАИ, IV, 1926—27, 308 стр. обр. 127

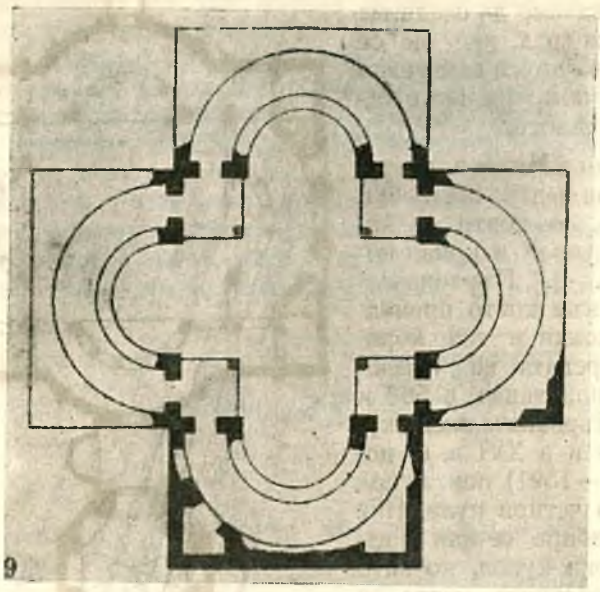

Обр. 5. — План на църквата Св. София в Одрин (Шоази).

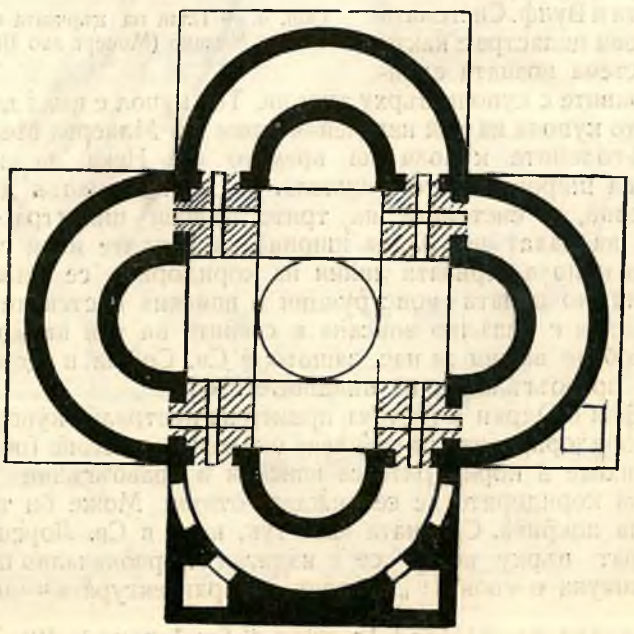

Обр. 6. — План на църквата Св. София в Одрин (Шоази).

една стара фотография от нея (обр. 7). Тая фотография, правена от юг в 1888 год. от руския консул в Одрин Г. Лешин е била дадена на Филов от българския консул в Одрин Матев, който в 1899 год. установил, че купола е паднал, а в 1902 год. намерил църквата напълно разрушена. Двата плана на Шоази и снимката, която се пази в архивите на Института, ще ни дадат идея за нея. От снимката виждаме, че църквата е имала галерии и че в 1888 год. източната част на първия етаж е била почти заровена в развалините на стените и сводовете. Тя е била строена с тухли, но на известни места, в кривините на арките или по-горе в стените са употребявани подплънки от нееднакво дялани камъни. Такива подплънки ние виждаме и в Червената църква в Перущица, за която ще говорим след малко. Куполът, който се вижда на тая снимка, не е първоначалният. Тоя втори купол е бил осветен с 16 прозореца, непосредствено над които е била поставена неговата полусфера

Обр. 7. — Църквата Св. София в Одрин.

Втора редица от слепи прозорци, над истинските, е криела полусферата на купола и е давала впечатление отвън, че той е по-висок отколкото е бил в действителност. Същият тоя похват за криене на вътрешната конструкция с цел да се увеличи височината на постройката виждаме приложен в солунската Св. София, гдето ред от слепи ниши в форма на четвърт кръг или дори слепи прозорци са поставени на същото място[1].

Св. София в Одрин е четириконхална сграда с централен план и в форма на свободен равнораменен кръст. Дължината, а и ширината ѝ, е била 32.40 м. Раменете на кръста са били дълги по 8.5 м. и широки по 15.20 м. В плановете на Шоази са показани ясно два периода на градеж. В текста не се споменува нищо за това и е ясно, че Шоази не е правил сам тия планове, а ги е получил, както и описанието, от друг архитект. В снимката също личат два периода на градеж. Първоначалният купол, който е имал 14 м. диаметър и които е бил върху ъглови тромпи е паднал и е бил заменен с по-малък купол (7·2 м. диаметър). Това е станало според нас след Юстиниановата епоха или по-точно в VIII век, от когато напоследък Калига датува църквата Св. София в Солун[2]. Приликите между Св. София в Солун и одринската църква не са само в украсата на купола, но и в четирите грададни стълпа, в които и на двата етажа са пробити кръстообразни коридори и които носят тоя купол. А първоначалната църква би трябвало да бъде датувана, поради факта, че е построена от тухли и че е имала купол върху тромпи, от втората половина на V в. Първият план, публикуван от Шоази, показва по-скоро първоначалната църква. Архитектът, обаче, не се е сетил, че тя е имала друг купол и е измислил четири тънки подпори, които както се вижда от снимката и от втория план, не са съществували. Разгледаме ли конхите ще видим, че на известни места, запазените части от стените им са рязко изрязани вертикално. Тия места се виждат и на снимката и ние разбираме, че там е имало отвори. Няколко арки, може би три, са съединявали пространството на конхите с вътрешните се коридори, в стените на които е имало слепи ниши и ъглови стаички. Те са започвали от страничните пиластри на ъгловата система от три пилистра. За тая ъглова система на куполите върху тромпи ние споменахме вече няколко пъти. Средният образува ъгъла. Върху страничните пада тежестта на двата края на ъгловата тромпа. Тия странични пиластри именно не са давали възможност на архитектите да развият цялата ширина на конхите и ето защо те имат по-малък диаметър от купола.

Тия три църкви — църквата в стоата на Адриана в Атина, Св. Лоренцо в Милано и Св. София в Одрин са имали големи куполи. В тая епоха куполите са изобщо големи. Куполът на Св. Серги и Вакх в Цариград има размерите на тоя на църквата на атинската стоа и на Св. София в Одрин. Неговият диаметър е 14 м. докато куполите на църквата на несториянците в Амида са с диаметър от 17 метра[3]. Те са също върху ъглови тромпи. Изглежда, че в това време главната грижа на архитектите на големите църкви е да строят големи куполи — върху квадратен план и колкото е възможно по-големи Те са отивали дори по-далече от възможностите, които им е предлагал строежа като са имали смелостта да използуват крайните възможности на строежа. Ето защо Св. Лоренцо е поправяна три пъти и в XVI век ѝ е поставен нов

[1] Ch. Diehl, Le Tourneau et Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, Album, табл. XXXIX.

[2] M. Kalliga, Die Hagia Sofia von Soloniki, Wurzburg, 1935, 65 сл.

[3] J. Strzygowski, Amida, Heidelberg, 1910, 174.

купол. Ясно е, че първият е паднал. Същото е станало и с Св. София в Одрин три века след като е била построена. Разкопките в стоата на Адриана в Атина показват, че в средния квадрат на църквата са построени по-късно две редици от колони и тя е била обърната на трикорабна базилика. Първоначалният й купол е значи също паднал и не е бил заменен с друг. Поставен е бил дървен покрив. Но решителното доказателство за това е общоизвестния факт, че първоначалния купол на Св. София в Цариград пада също в 558 год. Така архитектите от края на IV век до средата на VI век са строили колкото е било възможно по-големи куполи на колкото е възможно по-тънки подпори и са измисляли различни начини да ги олекчат, като са ги правили само от глинени тръби или с керамиди от лека и пореста глина, като са ги построявали на триъгълни части и пр. Те са изчислявали много точно тежестта им и съответната дебелина на пиластрите, които са ги носили, но някой ден някое по-силно земетресение ги е хвърляло на земята.

Ние виждаме значи, че подвигът, които архитектите на Св. София в Цариград са направили, като са построили един голям купол с диаметър 31 м. върху квадратен план не е изолирано явление. Тия архитекти са следвали в това отношение традицията. Те са искали, разбира се, да задминат своите предшественици и са ги задминали. За да разберем обаче това, което са направили е необходимо да проучим паметниците за които говорихме.

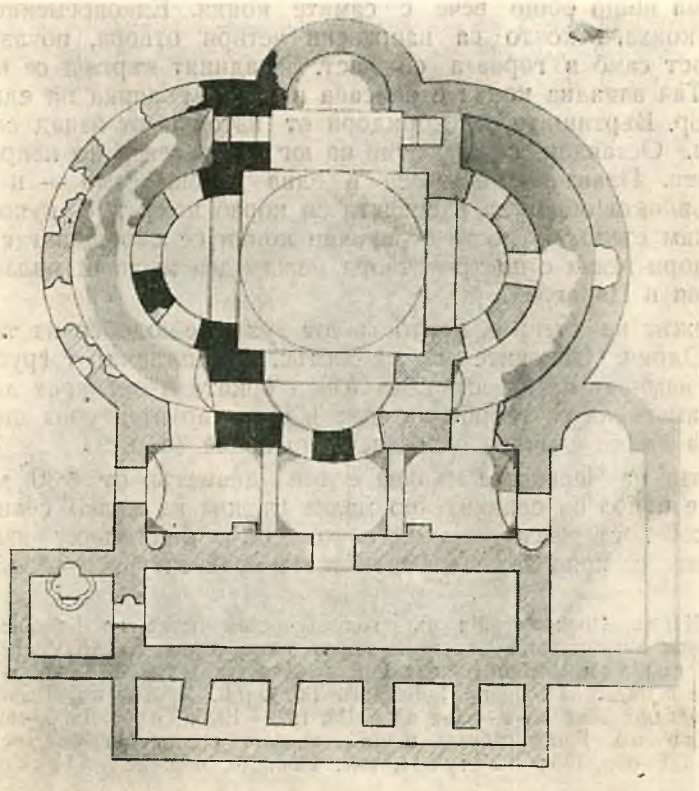

Обр. 8. — План на Червената църква до Перущица (Фролов).

Но куполът на Св. София в Цариград не е върху ъглови тромпи. Той е купол върху пандантиви. Ето защо проучването на един друг паметник, чийто купол е върху пандантиви, е необходимо за разрешаването на въпросите, които си поставихме.

Тоя паметник е Червената църква до Перущица, на около 15 клм. от Пловдив. Стриговски публикува един стар план на тая църква правен в 1911 год. от руския учен Теодор Шмит — директор на Руския археологически институт в Цариград — през времето когато църквата, от която само част от стените се е виждала над земята, не е била още разкопана[1]). В тоя план естествено не се вижда това, което е лежало под земята и по него не може да си съставим понятие за църквата. Разкопките почнати в 1915 год. от Българското археологическо дружество са били прекъснати от мобилизацията и войната. След войната Археологическия институт, подпомогнат от Томас Уйтмор, разкопа напълно тая църква и С. Покровски направи нейния точен план. Скица то тоя план беше много пъти публикувана от наши и чужди учени[2], но пълната публикация на разкопките беше направена едва миналата година от А. Фролов в Бюлетина на американския византийски институт в Париж[3] (обр. 8).

В тая църква напречната ос е още по-подчертана отколкото в църквата на Адриановата стоа в Атина. Източната конха е напълно премахната и е заменена с една широка и голяма арка, в която се е намирал олтара. Апсидата, която е по-малка от конхите, е прибавена към тая арка и няма нищо общо вече с самите конхи. Едновременно с това западната конха, в която са направени четири отвора, показва своята закръгленост само в горната си част. Западният вътрещ се коридор е изчезнал. Тая западна конха е вписана в правоъгълника на един вътрешен притвор. Вътрящите се коридори от изток и от запад са напълно премахнати. Останали са само тия на юг и на север по напречната ос на църквата. Планът е изтеглен в една посока само — в напречна посока. Църквата образува в средата си кораб покрит с куполи. Нека да забележим също, че двете странични конхи се съобщават с съответните коридори всяка с по три отвора между два масивни пиластра, като в Св. София в Цариград.

Градежът на стените, които са от тухли, е подобен на тоя на Св. София в Одрин. Основите са от камък. Подплънки от грубо дялани камъни се намират на известни места над арките и ни карат да мислим, че двата паметника са творби на една и съща архитектурна школа и че постройката им не е много отдалечена по време (обр. 9).

Куполът на Червената църква е имал диаметър от 8·30 м. За тая епоха той е купол на сравнително малка църква на малко селище. Главната му особеност, както казахме, е това, че е бил върху пандантиви. Пандантивите се появяват в византийската архитектура към 450 година

---

[1]) Ф. Шмит, Новия веяния въ археологической науке на Балканскомъ полуострове, Журнал Министерства Народнаго просв., нова серия, т. XXXIV, 1911, 28—29.

[2]) A. Protitch, L'architecture religieuse Bulgare, Sofia, 1924, обр. 4; A. Protitch, Guide à travers la Bulgarie, Sofia. 1924, fig. 2; В. Иванова, Църкви и манастири в българските земи (IV-е—XII-е в.), ГНМ, 1922—1925, София, 1926, 482, обр. 314; Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи, София. 1931, 128, обр. 143; Ebersolt, цит. съч., 43, обр. 36; Sisson, цит. съч. табл. XXVI.

[3]) A. Frolow, L'église rouge de Peroustica, The Bulletin of the Byzantin Institute, I. 1946, 43—59.

(в гробницата на Гала Плацидия в Равена), но те са употребявани в началото само в малки постройки. Големите куполи, както видяхме, са били правени върху ъглови тромпи. Червената църква показва значи мига, в който пандантивите се въвеждат в четириконхалните църкви. Но тоя купол е бил построен върху квадрат с ъгли, които се вдават в ъгловите пиластри.

Ние повдигнахме в своя доклад върху появата и развоя на кръстовидната църква в византийската архитектура, доклад, който четохме на византоложкия конгрес в Рим, въпроса за куполите с ъгли които се вдават в пиластрите[1]. Тоя начин за строеж на ъглите трябва да се смята за архаичен. Той произхожда от конструкцията на куполите на октогоните, които са били много разпространени в старохристиянската епоха. Като са въвели модата на куполите върху квадратен план, архитектите не са сменили веднага плана на подпорите на купола. Те са продължили известно време да строят куполи върху ъгли, които се вдават, така както са ги строили в октогоните, до мига в който са забелязали, че новия план изисква нов начин на строеж — начина на куполите върху ъгли, които се издават навътре. Тоя нов начин позволява на архитектите да строят в ъглите вместо изрязани пиластри — единни, пълни и солидни пиластри. Мигът на въвеждането на тоя нов начин е отбелязан с постройката на Св. Ирина в Цариград (532 год.) и веднага след нея на Св. София (537 год.). Така периодът от средата на V-я

[1] N. Mavrodinov, L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme dans l'architecture byzantine, Atti del V Congresso di studi bizantini, II, Roma, 1940, 243 sq.

Обр. 9. — Червената църква до Перущица.

век (от гробницата на Гала Плацидия) до 532 год. трябва да се разглежда като особен период в развитието на купола върху квадратен план — той е архаичния период на това развитие, период в който са строили с ъгли, които се вдават в пиластрите.

Към тоя период принадлежи именно гробницата на Гала Плацидия в Равена, която е от 450-та година и, както вече посочихме в цитираното по-горе наше съчинение[1], хипогея до базиликата в Илисос в Гърция, датуван от V в.[2], църквите Атик Мустафа джами в Цариград[3] от 458 год., Сулидже джами в Солун,[4] датувана от V-я век и Св. София в София, която е според нас от началото на VI век. Всички тия църкви имат куполи върху пандантиви и ъгли, които се вдават в пиластрите. Новият начин на строеж — тоя на купола върху ъгли, които се издават и който виждаме за пръв път в Св. Ирина се е бързо разпространил не само в Цариград, но и в далечните провинции. Че начина на строеж върху ъгли, които се вдават е бил бърже изоставен след въвеждането на новия начин на строеж, се вижда от хипогея в Макри-кьой до Цариград[5] и от гробничната църква в Аладжа Яйла в Мала-Азия[6], които имат куполи върху ъгли, които се издават. Тая последна църква е дату-

[1] Mavrodinov, цит. съч., 245.
[2] G. Sotiriou, Ἀρχ Ἐφημερίς, 1929, 209, 39.
[3] Ebersolt et Thiers, Les églises de Constantinople, Paris, 1911.
[4] A. Xyngopoulos, Ἀρχ. Δελτίον, 1929, 142 sq.
[5] Macridi et Ebersolt, CH, XLVI, 1922, 263 sq.
[6] H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig, 1908, 318, 118 sq.

Обр. 10. — Червената църква до Перущица.

вана от Рот, по скулптурната ѝ украса, от V в., но тая украса прилича много повече на украсата на Св. Серги и Вакх и на Св. София в Цариград и църквата според нас трябва да се датува от епохата на Юстинияна. Ние можем да предположим, че е съществувала една преходна епоха, в която са били употребявани и двата начина на строеж, но тая епоха, ако е съществувала, е била много кратка. Под светлината на тия заключения, ние можем да датуваме Червената църква от началото на VI в. или по-точно от първите три десетилетия на VI в. Така тя ще заеме истинското си място в историята на византийската архитектура. Нейното значение за тая архитектура се състои в това, че тя приготвя с плана си и конструкцията си пътя на архитектите на Св. София в Цариград. Тя образува един истински кораб покрит с куполи и ориентиран по дължината на една само от осите на църквата. Вярно е, че тая ос е напречната, но като са ориентирали плана по дължината на надлъжната ос, като са вписали двете срещуположни конхи в една правоъгълна конструкция, Антемий и Изидор са могли да образуват плана на Св. София. В Св. София в Одрин конхите бяха вписани в правоъгълни стени, както беше вписана и западната конха на Червената църква. Това вписване на конхите в стените на правоъгълник е съществувало също на византийска почва и Антемий и Изидор са могли да го видят в църквите правени от техните предшественици.

Червената църква, обаче, има още една особеност, която я сближава с Св. София в Цариград. Тя е височината на купола ѝ. Като разгледаме внимателно снимката на Св. София в Одрин, ние разбираме, че вътрешното пространство на тая църква, която е била на два етажа и не е била низка, се е развивало на ширина. Разстоянието между арките на партера и тия на галерията е много малко. Първоначалният ѝ купол е бил също низък. Низка и широка е била църквата на несторианците в Амида, която не е имала галерия. Куполът на Червената църква обаче, е бил висок 27 м. Височината му е отговаряла на ширината на кораба покрит с куполи. Тоя купол се е издигал над два етажа от аркади, вторият от които е образуван от прозорците (обр. 10). Като разгледаме развалините ние разбираме ясно, че нейният архитект е искал на всяка цена да построи колкото е възможно по-висок купол. Разстоянията между арките на приземния етаж и прозорците, между тия прозорци и извивките на големите арки, които са поддържали купола, дължината на пандантивите, са разстояния колкото е възможно по-големи. Височината на конхите е също, като следствие на това, извънредно голяма. Те са достигали до основата на купола, точно както в Св. София в Цариград, и са поддържали непосредно тоя купол. Като сравним Св. София в Одрин с Червената църква, ние ще кажем, че в първата част на периода от началото на V век до 532 година, са строили колкото е възможно по-големи, но низки куполи, докато в втората част на тоя период са строили големи и високи куполи. От тая гледна точка ние трябва да сближим Червената църква по-скоро с Св. Ирина и Св. София в Цариград, отколкото с Св. София в Одрин. Тя приготвя от тая гледна точка пътя на архитектите на Юстиниана.

Остава ни да посочим, че и в Червената църква конхите нямат ширината на купола. В църквите, които разгледахме преди това, системата от трите ъглови пиластра пречеше на архитектите да развият тая ширина. В Червената църква, тая система не съществува, тъй като купола е върху пандантиви. Но тъй като квадрата е с ъгли, които се

вдават в пиластрите, самите пиластри пречат за това. Следва да заключим, че в църквите с ъгли, които са вдават в пиластрите, не е възможно конхите да са широки колкото купола. Това е било възможно за пръв в Св. София в Цариград.

Ние можем сега да направим нашите заключения. Особеностите на плана и на конктрукцията на Св. София в Цариград не се дължат на капризите на гения на Антемий и Изидор, както смятат някои художествени историци. Св. София е безспорно един великолепен и единствен паметник и нейните архитекти са били безспорно гениални. Тя не е обаче, единствена в смисъла, които дават на тая дума тия историци. Тя принадлежи на цяла серия от паметници, построени от годината 400 до четвъртото десетилетие на VI в. и тя е последната брънка на едно дълго развитие. Нейният план произлиза от тоя на църквите с четири конхи и с вътрящи се коридори, църкви чийто купол е бил отначало поставен на ъглови тромпи. Планът на тоя тип сгради е еволюирал през посочения период, като се е стеснявал и се е ориентирал по напречната ос на църквата. Така се е получило съчетанието на купол с два полукупола и се е образувал кораб покрит с куполи в началото на VI век. Едновременно ъгловите тромпи са били заменени с пандантиви. Малко по късно, куполите с ъгли, които се вдават в пиластрите, са били заменени с куполи с ъгли, които се издават навътре. Всичко сякаш е конкурирало за осъществяването на типа, който е служил за основа на плана на Св. София в Цариград. Без съмнение архитектите на С . София са използували за строежа на църквата един подобен разположен на ширина кораб. Те ли са били първите, които са го обърнали по надлъжната ос на сградата? Ние не познаваме паметници, от проучването на които да извадим обратното заключение. Те са дали първи на конхите ширината на купола и така са развили напълно в ширина кораба покрит с куполи. Спомнили ли са си те, когато са направили това, за някой античен паметник от рода на павилиона в адриановата вила в Тиволи?

Естествено, архитектите на Св. София са съчетали тоя план с плана на куполната базилика, като се заели от нея страничните кораби. Ясно е също, че украсените с два етажа аркади полукръгли ниши в конхите на Св. София виждаме по-напред в Серги и Вакх и че може би от там Антемий и Изидор са ги заели, за да разширят още повече пространството на конхите и за да може да му предадат, с кривините на арките и с повторението на колоните, ритъма, който люлее цялата църква.

Накрая трябва да посочим, че трите паметника, които стоят най-близко до Св. София се намират на Балканския полуостров, а двата от тях в Тракия. Знаем, че за да обяснят произхода на византийската архитектура, някои учени ходиха на Изток и проучиха бреговете на Мала Азия, Кападокия, Сирия, Армения и дори Месопотамия. В това няма нищо лошо. Много въпроси бяха изяснени по тоя начин. Лошото е в това, че те пренебрегнаха чисто византийските паметници. Ние мислим, че факта, че открихме прототипите на Св. София в Цариград в Тракия, в Гърция и дори в Северна Италия ще даде друга идея на историците на византийското изкуство за периода на неговото създаване. Разбира се Антемий е бил от Тралес, а Изидор от Милет, но ни Тралес, ни Милет са се намирали за това време в Ориента. Бреговете на Мала Азия са били тогава чисто византийска област. Ние мислим, че тия двама архитекти са родени в тия градове, че са били архитекти на византийската

столица и че са работили и в провинциите на империята. Ние не знаем кои са техните учители и где точно са учили те своя занаят.

Тая тракийска школа, към която са принадлежали Червената църква и Св. София в Одрин е несъмнено повлияла много за създаването на византийската архитектура и е възможно дори да е била една и съща школа с тая на византийската столица. Възможно е Червената църква и Св. София в Одрин да са правени от учителите на Антемий и Изидор или по-точно от цариградските архитекти на двете предишни поколения — майсторите на Св. София в Одрин са принадлежали може би на първото поколение, тия на Червената църква — на второто, а Антемий и Изидор на третото.

L'ORIGINE DE LA CONSTRUCTION ET DU PLAN DE SAINTE—SOPHIE A CONSTANTINOPLE

(RÉSUMÉ)

Faisant la revue des théories existantes sur l'origine de la construction et du plan de l'église Sainte-Sophie à Constantinople, l'auteur les trouve inacceptables. Le noyau du plan et de la construction de l'église est formé, d'après lui, par „une nef couverte de coupoles" (Strzygowski) c. à. d. il croit que la coupole centrale forme un tout inséparable avec les deux demi-coupoles qui l'accostent des côtés Est et Ouest (fig. 1). La seconde particularité importante du plan et de la construction de Sainte—Sophie, consiste dans le fait que cette „nef couverte de coupoles" est contournée de corridors et que le tout est inscrit dans une construction rectangulaire. Pour résoudre la question de l'origine de ce plan et de cette construction, l'auteur étudie d'abord deux monuments romains — un pavillon dans la Villa Adriana à Tivoli et le soi—disant temple de Minerva Medica à Rome (fig. 2) qu'il considère comme formant la préhistoire du type et ensuite quatre églises—I) celle qui se trouve dans la cour de la Stoa d'Adrien à Athènes (fig. 3), qui avait une coupole à trompes d'angles et les quatre conques de laquelle étaient enveloppées de corridors; 2) l'église San Lorenzo à Milan (451) qui avait eu à l'origine aussi une coupole à trompes d'angles (fig. 4), qui a des corridors tournants et est englobée dans une construction presque carrée; 3) l'église détruite de Sainte—Sophie à Andrinople, deux relevés du plan de laquelle furent publiés par Choisy (fig. 5 et 6) et une photo par Filov (fig 7), qui est d'après lui le prototype des Saints—Apôtres à Constantinople, qui avait aussi à l'origine une coupole sur trompes d'angles et des corridors tournants englobés dans des murs rectilignes et 4) l'Eglise Rouge près de Pérouchtitza en Bulgarie (fig. 8, 9 et 10) qui a une coupole sur pendentifs à angles rentrants et dans laquelle la „nef couverte de coupoles" est déjà formée quoique orientée dans le sens de la largeur. L'auteur s'arrête pour étudier la question de la forme et de la date des coupoles à angles rentrants et il parvient ainsi à dater l'Eglise Rouge du début du VI-e siècle et Sainte—Sophie d'Andrinople de la seconde moitié du V-e siècle. Les constructeurs de Sainte—Sophie à Constantinople n'avaient qu'à orienter le plan de l'Eglise Rouge dans le sens de la longueur de l'édifice pour former celle de la Grande Eglise. Il insiste à la fin de son article sur l'importance de l'école thrace dans la formation de l'architecture byzantine du V-e et du VI-e siècles. Il croit que les églises d'Andrinople et de Pérouchtitza ont été construites par les maîtres d'Anthémius et d'Isidore.

NICOLAS MAVRODINOV

TROIS INSCRIPTIONS PROTOBULGARES

par IVAN VENEDIKOV

Preslav, la capitale de l'Etat bulgare devenu chretien, était un foyer intense de civilisation slave par excellence. Les fouilles du Musée national de Sofia y ont néanmoins mis au jour, à coté des antiquités de caractère slave, des monuments et des objets d'art appartenant à cet élément non-slave qui a sa part dans la formation du peuple et de la civilisation bulgare.

Ainsi au cours des fouilles effectués en 1945 par le Musée aux environs de Preslav, sur la terrasse d'Avradak qui domine la vallée de Bjal-Brjag, fut découverte la première inscription rédigée en langue protobulgare.

L'année suivante par les soins de J. Gospodinov fut acquis pour le Musée de Preslav un fragment d'une seconde inscription en protobulgare, provenant des ruines d'une église du IX-e—X-e siècle située près du village de Čatalar à 8 klm. au nord-est de Preslav. Cette même année à Madara fut trouvée une autre inscription protobulgare, mais écrite en grec. Elle est gravée sur un bloc rectangulaire en calcaire, réemployé dans les murs de la mosquée ruinée du village.

J'exprime ma reconnaissance au conservateur de section du moyen âge Véra Ivanova-Mavrodinova, de m'avoir laissé publier la première et a St. Michailoff ponr la troisième de ces inscriptions.

1. L'inscription de Preslav

La colonne en granit, sur laquelle est gravée l'inscription,[1] fut trouvée dans le sanctuaire d'une église du X-e siècle, dont les murs étaient conservés jusqu'à 3 m. de hauteur. La colonne même a deux mètres de hauteur et a servi de support d'autel. L'inscription qui comprend dix lignes et couvre toute la surface de la colonne, est disposée de façon que chaque ligne aboutit à sa lettre initiale. Une ligne verticale, passée sur toute la longueur de l'inscription, est la seule démarcation qui sépare la premiere de la dernière lettre de chaque ligne (voir fig. 1).

Voilà le texte:

ζητκωηητζηργ
ωυβωυλεχωυμ
σχηκυπε: υγε: τω
υλσχη: φμ: εστρω
γηγκυπε: υκζ: τω
υλσχη: ωγδ: ιωυρτ
ωυγαπηλεζωπαγ
εστρυγηγκυπε: κ:
τωυλσχη: μ: αλχαση
κυπε: α: χλωυβρηγ: α:

[1] L'inscription fut publiée l'année suivante en bulgare (Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, XV, Sofia, 1946, p. 146). Nous donnons ici certaines additions à notre premiere lecture sans omettre les considérations de M. Deny, dans sa notice parue dans la Revue des Etudes Byzantines, V, Bucarest, 1947, p. 235.

[2] V. Beševliev, Inscriptions protobulgares, Annuaire de l'Université de Sofia, XXXI, 1, 1964, p. 118 (bulg.).

Les figures 1 et 2 reproduisent le texte de l'inscription. Celle-ci rappelle par l'écriture les inscriptions protobulgares les plus soigneusement éxécutées, celles qui furent trouvées aux environs de Šumen et de Varna. Les lettres sont hautes de 5 à 10 cm. Les formes les plus caractéristiques qu'elles nous offrent, sont: A avec la barre transversale en forme d'angle obtus, B dont la haste horizontale inférieure est prolongée, Z dont les deux lignes parallèles sont légèrment obliques, K avec extrémitées allongées de la ligne verticale, X en forme de croix légèrment inclinée, C et E toujours arrondis.

Fig. 1. L'inscription de Bjal Brjag

Du premier coup d'oeil on distingue dans le texte des chiffres indiquées par des lettres de l'alphabet grec et qui sont séparés du reste du texte par deux points placés devant et derrière le chiffre: ligne 3 υνε=455, ligne 4 φμ=540, ligne 5 υκζ=427, ligne 6 ωνδ=854, ligne 8 κ=20, ligne 9 μ=40, ligne 10, à deux reprises α=1.

Outre les lettres à signification numérique qui peuvent être déchiffrées sans peine, après la sixième lettre de la l. l on remarque l'expression ητζηργωυβωυλε qui doit être identifiée avec le titre ητζηργου βουληα ou ητζηργου βοηλα[1]. Celui-ci nous est bien connu par d'autres textes protobulgares et nous est offert par notre inscription, avec modification dans sa seconde partie, sans porter toute fois des indices d'abrévitation. Dans les cinq dernières lettres de la septième ligne on trouve encore une autre titre, qu'on rencontre égale-

[1] ib. p. 118.

ment dans d'autres inscriptions protobulgares: ζωπαν, ż u p a n[1]. Ces deux titres caractérisent l'inscription comme protobulgare. On rencontre des titres semblables dans un certain nombre d'inscriptions[2] rédigées en grec sur l'ordre des anciens kans-bulgares. Or, dans notre document, malgré l'écriture grecque, on ne découvre pas un seul mot qui rappelle la langue grecque. De plus dans le texte existent des groupes de consonnes qui sont aussi étrangères au grec qu'au vieux bulgare. A la fin de la deuxième et de la troisième ligne on remarque le groupe de trois consonnes: μσχ, a la quatrième, la sixième et la neuvième ligne un groupe de trois autres consonnes: λσχ,

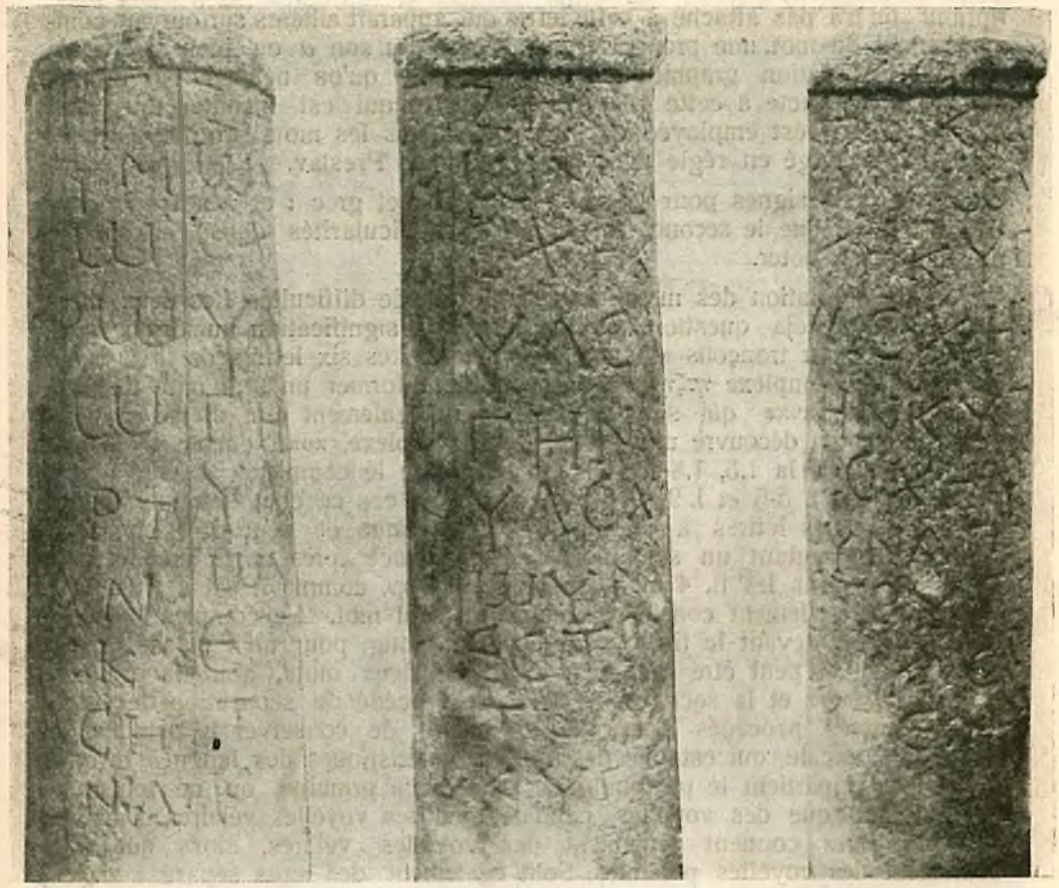

Fig. 2. L'inscription de Bjal Brjag vue de tous côtés

qui n'est pas habituel pour le grec. Ces groupes devaient transcrire au moyen de lettres grecques des sons propres à une autre langue. Tout ceci nous amène à croire que l'inscription est écrite en une langue autre que le grec qui ne peut être que le protobulgare.

---

[1] . 7.

[2] ib. 41 et suiv. nn. 17, 19, 24, 3.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

Les particularités de l'ortographe de l'inscription témoignent en feveur de cette thèse. Le son *o* s'exprime dans l'alphabet grec par deux signes: ο et ω. Dans notre inscription on s'est servi exclusivement de l'ω, tandis que dans les autres inscriptions protobulgares écrites en grec qu'on a trouvées jusqu'a present, on s'est servi du signe ο, sauf de très rares exceptions, quoique l'ortographe exigeât dans certains cas l'emploi de l'ω. Ce dernier signe n'a été employé dans certaines inscriptions qu'au commencement des mots, lorsque ces mots étaient des noms propres protobulgares. Ceci a amené V. Beševliev à conclure que dans ces cas particuliers la lettre ω a servi de majuscule. On pourrait se demander donc, si dans notre inscription[1] on n'a pas attaché à cette lettre qui apparaît ailleurs surtout au commencement du mot, une prononciation spéciale du son *o* ou bien si elle n'a qu'une signification graphique. Il nous semble qu'on ne peut pas donner une réponse exacte à cette question[1]. Mais ce qui est incontestable, c'est que cette lettre est employée de préférence dans les mots protobulgares et que ceci est érigé en régle dans l'inscription de Preslav.

Des deux signes pour le son *i* de l'alphabet grec ι et η notre inscription n'emploit que le second, l'η[2]. D'autres particularités dans l'ortographe ne sont pas à noter.

La délimitation des mots ne presente pas de difficultés. Les deux titres dont il a été déjà question, et les lettres à signification numérique coupent le texte en tronçons de quelques mots. Les six lettres de la l. 1 qui précédent le complexe ητζηργωυβωυλε semblent former un seul mot. Le complexe χωυμσχηκυπε qui suit ce titre, peut également être divisé en deux mots, puisqu'on découvre une partie de ce complexe, κυπε, encore trois fois dans le texte, à la l.5, l.8 et l.9. On rencontre le complexe τωυλσχη à trois reprises, l. 3-4, l. 5-6 et l. 9. Dans tous les trois cas ce complexe est précédé et suivi par des lettres à signification numérique et peut être considéré comme représentant un seul mot. Εστρωγγη placé après un nombre et précédant κυπε dans les ll. 4 et 5, ou bien εστρυγγη, comme il est écrit à la l. 8, doit être également considéré comme un seul mot. Le complexe τωυρτωυναπηλε placé devant le titre ζωπαν est bien long pour qu'il puisse former un seul mot et peut être également coupé en deux mots, dont la première serait τωυρτωυνα et la seconde — πηλε. Ce procédé de séparation des mots a sur d'autres procédés possibles l'avantage de conserver le principe de l'harmonie vocale qui est une des traits caractéristiques des langues turques auxquelles appartient le protobulgare. D'après ce principe, on ne rencontre dans un mot que des voyelles palatales ou des voyelles vélaires. Dans ce cas τωυρτωυνα contient seulement des voyelles vélares, alors que πηλε seulement des voyelles palatales. Sont également des mots séparés: αλχαση placé après un chiffre et devant le mot κυπε; χλωυβρηγ placé entre deux chiffres dans les deux dernières lignes de l'inscripion.

Le texte divisé de la sorte présente une particularité intéressante: on ne rencontre les chiffres qu'après les trois mots suivants: κυπε qu'on trouve à quatre reprises, τωυλσχη employé trois fois et χλωυβρηγ employé une seule fois. Si l'on dispose l'inscription de manière à faire ressortir la particularité en question, elle aurait l'aspect suivant:

---

[1] ib. 14.

[2] ib. 14.

ζητκωη ητζηργ|ωυ βωυλε χωυμ|σχη κυπε υγε′=455
τω|υλσχη . . . φμ′=540
εστρω|γην κυπε υκζ′=427
τω|υλσχη . . . ωγδ′=854
τωυρτ|ωυνα πηλε ζωπαν | εστρυγην κυπε . . κ′=20|
τωυλσχη . . . . . μ′=40|
αλχαση κυπε . . . α′=1
χλωυβρην . . . . α′=1

Cette disposition du texte permet de faire les constations suivantes. Tout d'abord on remarque le rapport entre les chiffres et les deux titres.

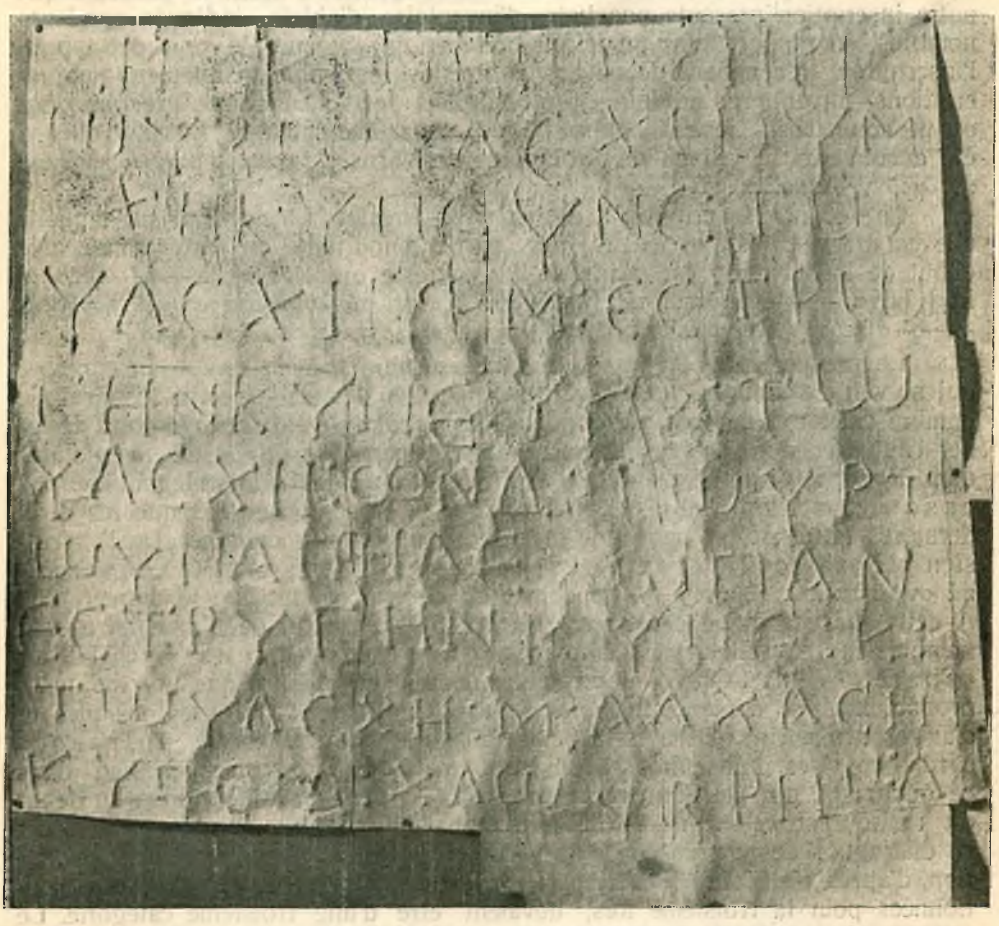

Fig 3. Fac-similé de l'estampage de l'inscription de Bjal Brjag

Tous les chiffres qui suivent le litre ητζηργωυ βωυλε, désignent une quantité supérieure à 400; ceux qui suivent le titre ž u p a n, expriment une quantité inférieure à 40. Si l'on prend en considération la haute fonction de l'ičirgü boila dans l'hiérarchie protobulgare que nous connaissons par une série d'incriptions et par d'autres données, et d'autre part le manque de renseignements sur les fonctions du župan, fonctions sans aucun doute moins importantes, le rapport des nombres qui suivent les deux titres, prouvera

incontestablement que la premiere partie de notre document se rapporte à l'ičirgŭ boila et la seconde au župan.

Un autre fait apparait aussi clairement. Dans notre inscription il est question de certains objets, dont on indique le nombre. La désignation de certains de ces objets n'est placé qu'après le titre de l'ičirgŭ boila: χωυμσχη κυπε. D'autres objets ne sont mentionés qu'après le titre du župan: αλχαση κηπε ετ χλωυβρην. Enfin d'autres suivent indistinctement l'un ou l'autre de ces deux titres: τωυλσχη et εστρυγην κυπε. Il est aussi intéressant de signaler que le nombre qui suit cette dernière expression, est exactement la moitié du nombre qui suit τωυλσχη, quand il est placé après la même expression.

Tout ce que nous venons de constater, nous amène à conclure que notre inscription presente une liste d'inventaire d'objets, indiqués par leurs nombres, en rapport avec un ičirgŭ boila et un župan. Vu sous cet aspect, l'inscription récemment découverte à Preslav ressemble visiblement aux inscriptions—inventaires militaires protobulgares écrites en laugue grecque, dont on ne connaissait jusqu'à présent que deux exemplaires. L'une d'elles a été decouverte au village de Šablă près de Varna[1]: βαγατοὺρ βαγίνου λοράκηα ἤγ ὁμοῦ γγ', κασίδια με'.

La seconde inscription a été trouvé à Preslav. La colonne sur laquelle elle est gravée, est brisée et une partie importante du texte manque; le début de l inscription est perdu et il n'en reste que la fin[2]: |——— ἠσὶγ τὰ] λορ[ι]κ[ηα ——— α]ὐτοῦ τὰ [κασήδ]ηα β' κ[ὲ τὰ λυ]πὰ στ[ρατηκ]ὰ λορή[κηα ———σ]κεύουμ[α ἔ]χουγ σαλμά[ρια] ρςα κὲ τὰ λορήκηα τῶν ἠσὶ[γ] ρςβ'.

Le premier mot du texte, λορήκηα, signifie cuirasses. Le nombre qui suivait ce mot et déterminait la quantité des cuirasses, a disparu. Ce nombre est suivi du mot αὐτοῦ qui selon Kalinka[3] a été employé pour désigner l'appartenance de ces cuirasses à la personne qui a été mentionnée dans la partie disparue du début de l'inscription. Ensuite vient le mot κασήδηα casques et leur nombre, 2. De ce mot ne sont conservées que les deux dernières lettres, c'est pourquoi sa restitution est peu certaine. De l'expression qui suit "et le reste des cuirasses de soldats", κ[τὰ λυ]πὰ στ[ρατηκ]ὰ λορή[κηα], on ne considère comme certain que le dernier mot. A cette place manque également le nombre. A la fin de l'inventaire sont mentionnés 191 selles et 192 cuirasses, "qui sont pour eux"="qui leur appartiennent". On voit donc que les deux inscr.ptions en question indiquent probablement le contenu de certains dépots militaires: cuirasses, casques et d'autres armements. Dans la seconde inscription on rencontre cuirasses à trois reprises. Les cuirasses qui sont mentionées en premier lieu dans ce document, ont été l'armement propre à la personne mentionné au debut du texte, donc ces cuirasses devaient appartenier à des officiers et devaient se distinguer des cuirasses de la seconde catégorie, appelées dans l'inscription, d'après Kalinka,τὰ λυπὰ στρατηκὰ λορήκηα. Les cuirasses qui sont mentionnées pour la troisième fois, devaient être d'une troisième catégorie. Le rapport de ces cuirasses avec les selles doit être expliqué, d'après Kalinka, du fait qu'elles étaient en réalité des caparaçons de cheval.

Il est tout naturel de supposer que dans l'inscription protobulgare récemment découverte à Preslav sont enumérées également des cuirasses et des casques. Le mot qui pourrait exprimer l'idée de cuirasse c'est le mot κυπε'étant donné que dans tous les quatre cas où il est employé, il

[1] Ib. p. 949 n 25.
[2] Ib. p. 49 n. 26 et p. 139.
[3] Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, n. 85.

est précédé de trois mots différents qui peuvent être considérés comme ses déterminatifs: χωυμσχη, εστρωγην ou εσιρυγην et αλχαση.

S'il en est ainsi, les autres mots, suivis de nombre, signifieraient des casques, des selles ou d'autres objets militaires.

Le seul moyen de vérifier l'exactitude des observations faites jousqu'ici, c'est de chercher un appui pour le déchiffrement de l'inscription dans la parenté du protobulgare avec les autres langues et dialectes turcs. En suivant cette méthode il ne faut pas perdre de vue le fait que le document qui nous occupe, date d'une époque réculée, la première moitié du IX-e siècle de notre ère, et que les différentes langues turques ont plus ou moins évolué.

L. 1—2: ζητκωη ητζηργωυ βωυλε.

La première partie du titre i č i r g ü b o i l a ne se distingue pas particulièrement des autres exemples de ce titre connus jusqu'à nos jours [1]. Suivant l'ortogtaphe employé dans l'inscription pour exprimer le son *o* par le signe ω, dans cette partie du titre on trouve ω. La seconde partie de ce titre, donnée dans cette inscription sous la forme βωυλε, présente un intérêt particulier par rapport aux formes déjà connues des incript ons protobulgares en grec: βοηλας[2], βουληας[3]. Cette forme se distingue d'abord par la disparition du σ final: le mot donc apparaît dans sa forme protobulgare et non dans la forme grécisée. Les autres modifications ne peuvent pas être expliquées de la même façon, puisque dans le seul texte protobulgare qui nous soit conservé sur un des vases du tresor de Nagy-Szent Miklós, on voit la forme βωυλα. Comme dans certains mots protobulgares les sons *u* et *o* peuvent alterner de même que les sons *a* et *e*. On peut admettre donc que dans notre inscription a lieu la même alternance vocaliques, de sorte qu'à la place de l'*o* est employé ου et à celle de l'*a* — ε. On n'a pas pu expliquer la disparition de l'ι dans la forme βουλε qui peut apparaître devant ou après λ. La prononciation palatale du λ pourrait expliquer l'emploi de l'ι devant et après λ. Son rôle est d'exprimer precisément la palatalisation. Or, une pareille explication paraît dans son fondement inexacte, puisque dans les inscriptions ouigoures on écrit le mot βοηλα avec le signe d'un *l* vélaire.

Le titre d'ičirgü boila a désigné un b o i l a d e l ' i n t é r i e u r, c'est à dire un boila au service du gouvernement central de l'état.

Dans mon première édition en bulgare il a été soutenu que le mot ζητκωη signifierait le nom propre de l'ičirgü boila. Comme nous allons le voir plus bas, il n'est pas tout a fait certain que ce mot ait la signigication qu'il lui a été attribuée.

L. 2—3: χωυμσχη κυπε υνε′=455.

Comme il a été déjà dit, les mots qui suivent les deux titres dont il a été question ci-dessus, sont probablement des dénominations de différents armements militaires après lesquelles a été indiqué le nombre. Nous avons noté de même que s'il est question dans notre inscription des mêmes armements qui sont énumérés dans l'inscription en grec, trouvée à Preslav, il sera vraissemblable que le mot κυπε signifie c u i r a s s e, étant donné que dans notre inscription il est accomagné de plusieurs épithètes differentes, comme le mot λορήκηον de l'inscription en grec de Preslav. En effet, ayant une signification semblable, le mot κυπε trouve un nombre considérable de conformité

[1] Z l a t a r s k i, Koi sa vătrešnite i vănšni boljari, Receuil dedié à S. S. Bobčev Sofia, 1925.

[2] B e š e v l i e v, ib. 118.

[3] ib. 99, 100.

dans les langues turques apparentées[1]. On rencontre ce mot dans le tchouvach kibe „vêtement", kibke „manteau", dans le tatare köbe „cuirasse", kep „habit", dans le kazan kip „habit", kipec „linceul, couverture", dans le kouman[2] chuba „vestis militaris ex anualis ferreis conserta" et kebermis ou chebermis „vestitus". A ces mots correspond également le mot osmano-turc džube „manteau, cuirasse", le mot bulgare čipag provenant du čipagъ „vetement, cuirasse" en vieux bulgare.

Le mot κυπε, écrit dans notre inscription avec υ, signe pour un son intermédiaire entre *u* et *i*, tient évidemment par la prononciation de ce son une place intermédiaire entre la forme tchouvach et la forme koumane. Sa significat on aurait été „manteau sur lequel on pouvait mettre une cuirasse". La cuirasse pouvait être fait de lamelles métalliques attachées par des anneaux métalliques sur le manteau, fait de peau ou d'étoffe, ou bien des lammelles métalliques jointes entre elles en forme de chaînettes et attachées à l'étoffe même, d'où vient le sens du mot „cuirasse" dans les langues tatares, kazanes et turques.

Selon Jean Deny[3] le mot κυπε a signifié tout d'abord „maille (anneau)" d'où „cotte de mailles". Cette interprétation est bien possible, mais il est également possible que κυπε provient de la racine kap- käp- avec la signification „couvrir" (l'osmano-turc käbe „couverture", käpänäk „manteau, volet") de sorte qu'on peut mettre en doute l'étymologie proposée par M. Deny.

Comme il a été déjà signalé, le mot χωυμσχη serait un détérminatif de κυπε. Il déterminerait le genre de cuirasse. Ce mot devait être comparé peut-être au mot russe ůšman ou ůmšan que l'on emploie de nos jours et qui désigne une sorte de cuirasse. Les petites lamelles mételliques de cette cuirasse formaient un vêtement assez souple. Dans ce cas notre χωυμσχη, écrit avec η pour ι, pourrait signifier justement cette espèce de cuirasse — cuirasse en lamelles. La prononciation de σχ dans ce mot sera éclaircie dans le paragraphe suivant concernant le mot τωυλσχη.

L. 3 et 4: τωυλσχη φμ'=540.

Dans les deux autres inscriptions-inventaires de l'époque protobulgare composees en grec, en dehors de cuirasses il est question de casques d'où viennent nos raisons de chercher le même mot dans notre nouveau document. En turc on trouve le mot tuldża pour désigner le casque[4], auquel correspond le mot toulga en kouman[5] „cassidis species quae superiorem capitis partem operit". La prononciation de ce mot en kouman devait être très proche de la pronontiation turque, du moment que le son *dž* est designé par *g*. Il est évident que notre τωυλσχη est en rapport très étroit avec ces deux mots et doit désigner également le casque. Le groupe σχ dans le mot τωυλσχη, comme dans le mot précédent χωυμσχη, transcrirait dans ce cas le son *dż* ou le son dont celui-ci est dérivé. Mais si l'on prend en considération qu'avec le groupe σχ on désigne également le son š, avec le signe ζ—ž, avec τζ—č,[6] il semble le plus probable qu'avec σχ on a du désigner dans notre inscription le son dž.

---

[1] Radloff, II, pp. 1185, 1397, 1398.
[2] Cuun, Codex Cumanicus p. 118.
[3] J Deny, Revue des Etud s Byzantines V, 1948, p. 237.
[4] Radloff, III p. 1473. = duldża.
[5] Cuun, Codex Cummanicus p. 118.
[6] Beševliev, op. cit., p. 97, 71, 118, 23.

L. 4 et 5: εστρωγγν κυπε υκζ'=427.

Il a déjà été question du mot κυπε, voy. ci-dessus. Le mot εστρωγγν détermine évidemment l'espèce des cuirasses. Le groupe de consonnes στρ qu'on rencotre dans ce mot, n'est pas habituel dans les langues turques. En outre le graveur de l'inscription a écrit le même mot, un peu plus bas, dans la 8-ème ligne, avec υ au lieu de ω. La deuxième forme εστρυγγν est modifiée selon l'harmonie vocale des langues turques. Tout ceci rend peu probable l'origne turque du mot et nous fait croire qu'il appartient plutôt à une langue indo-européene.

Comme les Protobulgares avaient une frontière commune avec les peuples indo-européens, déjà avant leur installation dans la Péninsule balkanique, et entretenaient des relations avec eux, et que sur la Peninsule balkanique ils avaient des sujets qui parlaient diverses langues indo-européennes, il nous paraît tout à fait normal que des mots d'origne indo-européenne ont pu pénetrer dans la langue turque des Ptotobulgares.

Dans l'inscription en grec de Preslav il est question de trois sortes de cuirasses. La deuxième sorte de cuirasse qui suit l'armement personnel du boila, est appelée dans ce document στ[ρατηκ]ὰ λορή[κια]. Malheureusement on n'est pas certain de la restitution de l'adjectif στρατηκά. Il manque cinq lettres de ce mot, de sorte qu'on ne peut cosidérer comme certain que le debut στ et la fin α. Ayant en vue qu'un mot qui commence par *st*, passé dans toutes les langues turques, recevera devant ce groupe consonantique une voyelle prothétique, ordinairement *e*, on peut supposer que le mot εστρυγγν est la forme turcisée de ce même adjectif qui figurait dans l'inscription en grec de Preslav, que Kalinka a. restitué comme στρατηκά.

M. Jean Deny[1] attire l'attention sur la ressemblance du mot εστρωγγν avec le nom de la ville de Gran (en allemand), Strigonium, et le nom hongrois Esztergon d'une part, et du nom de la célèbre famille russe Stragonov ou Straganov d'autre part. Si l'on cherche des parallèles, on doit prendre à mon avis en considération estragon, nom d'une plante appelée de la sorte grâce à la ressemblance de sa racine avec le corps d'un serpent, „artemisia dracunculus". Le turc estragon provient donc du mot grec δράκων „serpent". On peut signaler qu'une certaine espèce de cuirasse, employée dans l'antiquité et au moyen âge, rappele la peau du serpent par les plaquettes dont elles est composée et fut indiquée par le nom latin lorica anguinea (Schlangenschuppen)[2].

L. 6 et 7: τωυρτωυγα πηλε ζωπαν.

La seconde partie de l'inscription commence par une expression de laquelle on ne descerne clairement que le mot župan. Le mot πηλε est probablement une forme pareille à βωυλε. Il nous montre la racine pil- dont provient le verbe pil „regner, gouverner" dans les langues tchouvach et tatare. Le mot pilic „regner, rang" est en rapport avec le verbe précité. Mais le plus proche de notre πηλε est le mot pile à signification „rang, degré". Il est probable que l'expression pileżupan a été employe pour concrétiser la signification du župan. Pourtant une autre explication n'est pas inadmissible.

On peut dire la même chose du mot τωυρτωυγα que pour le mot ζητκωη, c'est-à-dire qu'il ne pourrait pas être un nom propre. Il est évident qu'à cette expression laconique on a attaché la fonction d'expliquer le mot suivant

[1] Op. cit., p. 239.
[2] Aug. Demmin, Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen, p. 46 E.
[3] Золотницкий, Корневой чувашско-руский словар. s. T.

piležupan. On devrait peut-être le rapporter au mot tschouvach tordu[1] „tribu, famille, origine". La présence de *t* pour *d* s'explique facilement. Tordu est en rapport avec le mot jakout torot „origine", le mot ouigour tarik „compatriote", le mot tchagataik toria „famille, origine". Il est probable que tous ces mots proviennent de la racine qui forme le verbe tour à signification "rester, se fixer, se trouver vivre", „voisin", dour-tour, dourak „domicile". Considéré comme dérivé de tour-dour à signification „tribu, famille", le mot turtuna avec la terminaison—*na* rapelle le datif singulier dans les langues turques.

En admettant que le mot pile n'a rien de commun avec la racine pil- „régner, gouverner", comme nous l'avons soutenu ci-desus, il faudrait le rapporter au mot bile „ensemble": l'expression turtuna pile župan pourrait donc avoir le sens de „župan avec sa tribu".

L. 9 et 10: αλχαση κυπε α′=1, χλωυβρηγ α′=1.

Il est évident que le mot αλχαση est une épithète de κυπε, comme le sont εστρωγηγ et χωυμσχη. Si l'on juge d'après le nombre peu élevé qui suit cette expression, on doit conclure qu'il est question ici de l'armement personnel du župan. D'après ce que suppose Kalinka, dans l'inscription grecque de Preslav on a indiqué en premier lieu l'armement personnel de la personne mentionnée dans la partie disparue de l'inscription. Cet armement est indiqué par de petits nombres. Le nombre des cuirasses n'est pas connu, mais celui des casques est indiqué—2. Il n'a été conservé du mot qui d'après Kalinka désignerait „casques", qu'une petite partie, seulement les deux dernièrs lettres [κασί̣δ]ηα. Si le mot αλχαση signifie le premier genre de cuirases et εστρωγηγ la deuxième, alors χωυμσχη désignerait le troisième genre de cuirasse. Mais ceci ne pourrait être exacte que si dans notre inscription il est question des mêmes trois genres de cuirasses qui sont mentionnées dans l'inscription grecque de Preslav.

Il est possible qu'il existe un rapport entre αλχαση et le mot halka signifiant „anneau, maille". Ce mot qu'on rencontre à la fois en arabe sous la forme halka et en persan sous la forme helke, est en rapport directe avec le mot tchouvache et tcheremisque alga „boucles d'oreilles", une forme plus tardive halka.[2] Du même mot proviennent en kazan les mots alkali et alkassimant „composé d'anneaux de maille" et „en forme d'anneau."[3] Dans ce cas le mot αλχαση pourrait signifier également „composé d'anneaux de mailles", c'est-à dire qu'il soit question dans notre expression de cettes de mailles.

Χλωυβρηγ, le dernier mot de l'inscription, désigne également une partie de l'armement personnel du župan. Si l'on prend en considération le fait qu'après chaque sorte de cuirasse suit τωυλσχη qui signifie casque, on est tenté de penser que ce mot aurait également le sens de casque, probablement d'une autre espèce. On ne peut pas trouver des mots correspondants dans les langues apparentées, ce qui aurait éclairci la signification du mot en question, de sorte que cette dernière reste problematique.

Malheureusement on ne connait rien de certain sur la grammaire de la langue de notre inscription. Il serait peu probable que l'inscription ne contient pas de verbe ou de forme verbale qui indiquerait le rapport entre župan et iċirgü boila d'une part et leur armement d'autre part. Si l'on part des inscriptions composées en grec (de Preslav et de Šabla) que nous avons

---

[1] Radloff, pp. 1335 et 1337.
[2] Золотницкий, op. cit., p. 2.
[3] Radloff, I, p. 390.

mentionnées ci dessus, le verbe de notre inscription devrait signifier „avoir", „posséder". On peut bien se demander si le mot ζητκωη, le seul qui n'a pas pu être éclairci, ne serait pas un verbe. Mais comme ζητκωη se trouve au début même de l'incsription, une telle conjecture, bien que séduisante, me paraît risquée étant donné qu'en turc on place ordinairement le verbe à la fin de la phrase. Cependant on doit remarquer que ζητκωη n'est pas un noms propres, car en effet, en tant qu'inventaire, l'inscriprtion ne pourrait contenir de noms propres (contrairement à ce que nous avons soutenu dans notre publication en langue bulgare), ce qu'on constate précisemment dans les deux inscriptions du même genre que nous publions ci-dessous. Mais pourtant il paraît plus probable que le mot ζητκωη exprime d'une certaine façon une action verbale.

Il semble qu'aussi bien le mot boila que le mot župan sont des nominatifs, tandis que le mot tortuna est le seul qui nous offre probablement la désinance connue de datif -*na*.

De tout ce qui précède on doit conclure que: Dans notre inscription il est question de l'armement dont deux nobles bulgares sont tenus responsables. Le premier d'eux, le boila intérieur, en tant que chef, dispose d'un grande nombre de casques et de cuirasses pour les troupes qui se trouvent sous ses ordes. Naturellement le texte ne nous explique pas le dernier fait, puisque cela était un fait bien connu. Au contraire, en ce qui concerne le župan, un chef de tribu, on a du préciser pour qui a été destiné l'armement qui est dans ce cas-là moins considérable qui celui de l'ičirgü boila: pour lui-même un casque (χλωυβρην) et une cuirasse (αλχαση κυπε) et pour son tribu (τωυρτωυ) vingt casqus et dix cuirasses.

2. L'inscription de Čatalar

Comme la plupart des inscriptions protobulgares, celle-ci est gravée sur une colonne, dont malheureusement manque la partie supérieure contenant le début du texte. Le fragment, haut 0·42 m., nous a conservé six lignes.

Les lettres de l'inscription ont de 3·2 à 5·4 cm. de haut. Les lettres suivantes ont des formes caractéristiques: Δ avec allongement de la haste horizontale, K avec allongement de la haste verticale, Z avec une légère inclinaison des hastes horizontales, E et C légèrement arrondis ou écrits d'un seul signe et X légèrement incliné. Par ces particularités les lettres de l'incription se rapprochent des lettres des deux inscriptions-inventaires de Preslav, dont l'une est en grec et l'autre en protobulgare. Dans la quatrième, cinquième et sixième lignes on rencontre des ligatures: π et τ η et ϰ.

Fig. 4. L'inscription de Čatalar

Dans la premiere ligne on distingue la partie inférieure de la lettre ο ainsi que la partie inférieure d'un ρ qui est suivi d'une haste verticale ou légèrement oblique d'une certaine lettre.

Dans la deuxième ligne on distingue clairement les lettres οκα bien que les deux dernières lettres soient sérieusement endommagées.

Au début de la troisème ligne on lit ξδ suivi de trois points rangés verticalement qu'on emploie généralement dans les inventaires pour délimiter les nombres. Il est évident que dans notre inscription ils servent à séparer la fin du nombre ξδ=64 du texte qui suit. Devant les deux signes numériques peut-être y avait-il un troisième pour designer les centaines. On lit ensuite καν, suivi d'une lettre qui par la forme ne peut être que ε, ο ou σ.

Dans la quatrième ligne on lit ..ιγ κδπεσι, suivi du nombre πς=86 précédé et suivi de trois points de délimitation de la même façon que dans l'inscription-inventaire de Preslav qui est écrite en grec.

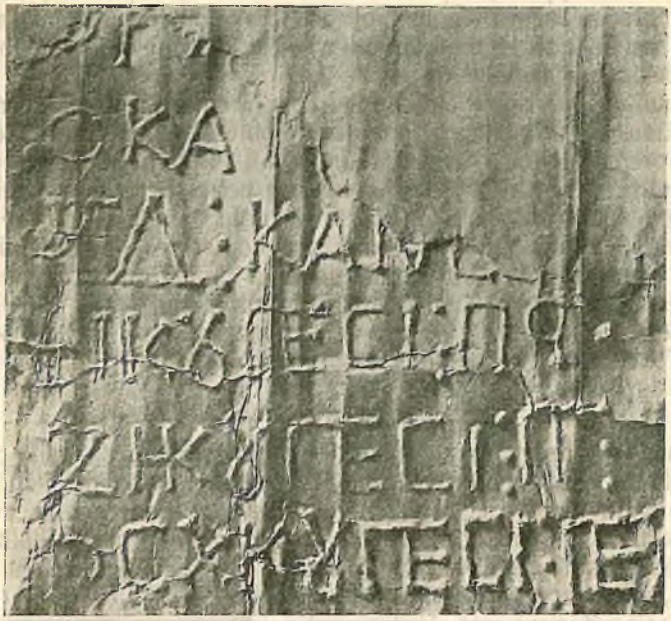

Fig. 5. L'inscription de Čatalar (estampage)

Dans la cinquième ligne on lit également le complexe κδπεσι qui cette fois-ci est précédé des lettres ζι. Le complexe en question est suivi, comme dans la ligne précédante, d'un nombre πγ=83. De même on rencontre l'expression κδπεσι dans la dernière ligne où elle est précédée de trois lettres οσχ et suivie du nombre πε=85, accompagné toujours de trois points de délimitation rangés en ligne verticale. Le texte se présente de la façon suivante:

- - - - - - - - ορ - - -
- - - - - - - - οκα - - -
- - - - ξδ. ⁝ καγε - - -
- - - - - ιγκδπεσι ⁝ πς′ ⁝
5 - - - - ζηκδπεσι ⁝ πγ′ ⁝
- - - - οσχκδπεσι ⁝ πε′ ⁝

On remarquera donc que dans les trois dernières lignes devant les nombres 86, 83 et 85 on rencontre toujours le même complexe qui certainement

représente un mot, le seul de toute l'inscription qui selon nous est intégralement conservé. Vu sa place devant trois nombres, le mot κϑπεσι rappele le mot κυπε de l'inscription protobulgare de Preslav qui, comme il a été déjà établi plus haut, signifiait cuirasse. Du point de vue phonétique il existe une certaine parenté entre les deux mots. La différence essentielle entre eux c'est la particule σι dont se termine le mot de l'inscription de Čatalar. Il est vrai que ce dernier mot est écrit avec 8 et non avec υ comme dans l'inscription de Preslav, mais cette particularité peut être considerée comme purement graphique, surtout si l'on tient compte du fait que le nom propre d'Omortag est écrit de deux façons: Ομουρταγ et Ομυρταγ.

Il faut remarquer d'ailleurs, qu'une forme avec 8, telle que κϑπεσι, ainsi que κυπεσι avec υ, aurait présentée une certaine difficulté pour la phonétique turque, si l'on tient compte de l'harmonie vocale des langues turques, d'aprés laquelle un mot ne peut contenir que des voyelles palatales ou que des voyelles vélaires.

Qant à la terminaison -σι qui apparaît dans la forme κϑπεσι, elle rappele la particule turque -σι qui sert à former le pronom possessif. On ajoute cette particule à la fin des mots pour renforcer leur sens. Elle est placée dans les mots composés, formés par la jonction de deux noms, toujours aprés le second des composants, pour souligner le rapport de celui-ci avec le premier.

Le mot κϑπε de l'inscription de Čatalar signifie donc également cuirasse les noms des armements énumérés dans ce document étant exprimés par des termes protobulgares. Le graveur s'est servi de la forme typique turque du mot κυπε, qu'on ne connaissait pas jusqu'à présent, κϑπεσι.

Dans l'inscription de Čatalar devant le mot κϑπεσι étaient-ils placés les mêmes mots designant l'espèce des cuirasses: χωυμσχη, εστρυγγν, αλχαση qu'on rencontre, comme on l'a dé à vu plus haut, dans l'inscription de Preslav en protobulgare? On ne peut pas donner une réponse affirmative à cette question, parce qu'il manque précisément la partie du texte où ont été indiqués les adjectifs determinant l'espèce des cuirasses. En réalité on en possède là des indices insignifants de la terminaison de l'adjectif. Ainsi dans la quatrième ligne devant κϑπεσι on lit les lettres ιγ qui pourraient être les lettres finales du mot εστρυγγν. Le groupe ζη de la cinquième ligne pourrait être également considéré comme équivalant de ση à titre de terminaison de αλχαση, comme on le rencontre dans l'inscription de Preslav.

Il faut tenir compte que dans ce dernier cas cette espèce de cuirasse faisait probablement partie de l'armement des officiers, alors que dans l'inscription de Čatalar les cuirasses qui sont désignées en nombre bien concidérable, ont été peut-être déstinées aux soldats. Du mot qui précède κϑπεσι, dans la dernière ligne, il n'est conservé que les lettres finales οσχ. Pourrait-il restituer le mot χουμσχη qu'on lit dans l'inscription de Preslav? Etant donné l'absence de μ après ο et de υ après σχ, il me semble qu'une pareille conclusion sera risquée.

En tout cas, il paraît plus probable que dans l'inscription de Čatalar il était question des mêmes espcès de cuirasses qu'on rencontre également dans l'inscription de Preslav, ou du moins de certaines d'entre elles. D'ailleurs il est peu probable qu'il y ait eu un certain nombre d'espèce de cuirasses.

Le fait que les trois dernières lignes de l'inscription se terminent par un nom à signification numérique, prouve que chacune d'elles n'a contenu que la dénomination et le nombre de l'une des sortes de cuirasse. Il n'y a pas cepandant de place dans chacune de ces trois lignes pour le titre du chef, auquel ont été confié ces cuirasses, comme c'est le cas dans les autres

inscriptions. Si l'on admet qu'aux différents chefs ont été confié des cuirasses de type différent et si pour exprimer ce fait on avait ajouté les titres des chefs devant chaque sorte de cuirasse, on aurait obtenu des lignes très longues. C'est pourquoi il parait plus probable que le titre du chef, auquel on a du confier ce dépôt d'armement, a été placé devant le nom designant la première sorte de cuirasse suivi par les deux autres sortes de cuirasse, c'est-à-dire qu'on a confié au chef en question 254 cuirasses des trois espèces. En pareil cas son titre a du commencer à l'endroit où se termine le nombre 64, et a du se terminer au debut de la dénomination de la première espèce de cuirasse qui a du être très probablement, comme on l'a déjà dit plus haut, εστρυγην κδπεσι.

Nous avons donc les trois premières lettres de ce titre: καγ. La dernière lettre conservée à cette ligne ne peut être que ε, ο ou σ. Le titre qui commence avec καγ ne pourrait être que καγε... connu comme premier élément de composition du titre καγα-βοιλα-κολοβρος.[1]

Cet élément de composition est évidemment le mot καγα(ς). dont on designait en protobulgare le souverain, le cnef de l'état. On rencontre ce titre dans une inscription sous la forme καγες, ce qui n'est pas sans intérêt, si l'on tient compte du fait que dans notre document la lettre qui suit le complexe, aurait pu être analogue à celle employée dans l'inscription protobulgare de Preslav βωυλε par rapport à l'ordinaire βοιλα.

Devant ce titre, à la troisième ligne, on lit le nombre 64 qui est suivi de trois points. On ne sait pas ce qui a du être placé devant ce nombre ni s'il s'agit bien du nombre 64 ou bien d'un nombre plus élevé, et s'il n'y a pas eu de centaines devant les dizaines. Il ne nous est pas connu non plus la sorte d'armements désignés par le nombre 64.

En ce qui concerne la deuxième ligne, on ne sait pas, si les cinq lettres qu'on y distingue, forment un ou bien deux mots. Quoiqu'il en soit, on ne peut affirmer avec certitude qu'une chose: indépendamment du nombre de mots differents que renferme ce complexe, il faut constater qu'il n'a été rencontrée jusqu'à present dans aucune des inscriptions protobulgares, et c'est avec raison qu'on peut admettre que dans ce passage de l'inscription de Čatalar on a du énumérer des objets et des armements ou mentionner des titres ou enfin d'autres objets que nous ne connaissons jusqu'à present par aucune autre inscription.

Cependant cette dernière constatation est valable non seulement pour la seconde, mais également pour la premiere ligne de l'inscription de Čatalar où on discerne les lettres ορ et une haste verticale ou légèrement inclinée d'une autre lettre. Le complexe ορ nous suggère le titre βογοιορ-βοιλα qui nous est offert par une autre inscription. Mais malheureusement le ρ qui devait suivre dans notre inscription le complexe en question, n'est pas conservé pour qu'on puisse y lire le début d'un b o i l a ou b a g a i n. Nous nous contentons de signaler ce fait, sans qu'il nous soit possible d'indiquer quelle est la lettre initiale du titre suivant, étant donné que les possibilités sont nombreuses.

L'inscription de Čatalar nous offre donc un texte protobulgare. Il semble qu'il est question de l'armement confié à deux nobles bulgares. Au premier, dont on ne connait pas le titre, on avait probablement confié des sortes d'armements qui n'ont jamais été mentionnés jusqu'à présent dans les inscriptions et dont on connait seulement le nombre de la dernière sorte — 64.

[1] Beševliev, op. cit., p. 46 n. 19.

Le titre du deuxième dignitaire commencait avec καγε suivi très probablement de βοιλα. Celui-ci possédait trois espèces de cuirasses, dont 86 du premier type, probablement εσιρυγην, 83 du second, probablement αλχαση, et 85 d'un troisieme type, dont le terme n'est conservé qu'en partie et qu'on rencontre ici pour la premiere fois.

3. L'inscription de Madara

La troisième inscription est gravée sur la face polie d'un bloc rectangulaire en pierre, haut de 0·47 m. et large de 0·75 m. Son texte comprend quatre lignes en lettres grecques à distance égale l'une de l'autre. Les lettres ont une hauteur de 5·5 a 7·5 cm.

Les plus caractéristiques parmi celles-ci sont les suivantes: K est écrit toujours avec la haste verticale allongée, O est exprimé d'un signe spécial ≤, rappelant la moitié de X, ου est écrit toujours comme un seul signe, de forme angulaire, 8; une seule fois on a exprimé le Z du même signe, dont on exprime le O et ce signe est intersepté au milieu d'un trait horizontal.

Comme unique signe pour le son *i* a été employe H qu'on a exprimé très souvent en ligatures avec d'autres lettres: à la première ligne sont liés η et κ, à la première, la deuxième et la quatrième lignes η et υ, a la deuxième, troisiéme et quatrième lignes η et υ, à la troisième ligne μ, η et ≤, à la quatrième ligne η et β. Comme l'inscription est endommagée dans sa partie droite, la derniere lettre de toutes les quatre lignes n'est pas conservée.

+ υκβοηλα λορηκηα | κς | η
τζηργυ βαγαηνυ | ιβ | ζη
. . ομηρυ | ιζ | υκ βαγαινυ
| κβ | βηρη βαγαηνυ | κβ

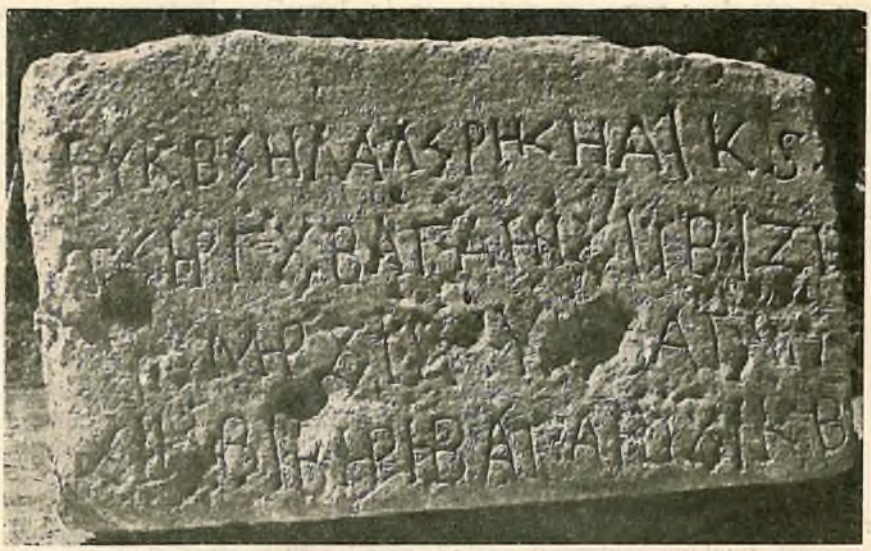

Fig. 6. L'inscription de Madara

Du premier coup d'oeil on se rend compte que c'est une inscription-inventaire en langue grecque comme le prouvent les titres qu'on y rencontre: à la premier ligne b o i l a: βοηλα, à la deuxième, troisième et quatrième lignes b a g a i n: βαγαινγ, ainsi que le mot grec λορήκηα qui, comme nous l'avons déjà vu plus haut, signifierait en protobulgare c u i r a s s e.

La croix, qu'on voit au debut de l'inscription, n'exclue pas son caractère protobulgare. Au contraire, nous savons qu'un certain nombre d'inscriptions de l'époque du kan Omortag commencent précisément par une croix. En tant qu' inscription-inventaire d'armements de l'époque protobulgare, la pierre de Madara est la première qui a non seulement une croix au debut du texte, mais aussi la forme spéciale du rectangle.

Le texte peut être divisé en mots séparés de la facon suivante: à la premiere ligne aussitôt après la croix et devant βοηλα on lit le mot υκ. Comme ce mot n'est pas d'origine grecque, on doit admetre qu'il fait partie du titre du boila. Après βοηλα on lit clairement le mot λορήκηα. Ensuite, entre deux traits verticaux, plus longs des lettres ordinaires, on lit les lettres (κϛ) qui sont visiblement des indices numériques, formant le nombre 26 (κ=20 et ϛ=6). La destination des traits verticaux est la même que celle des trois points placés de chaque côté des nombres, de servir de signes de délimitation qui doivent séparer le nombre du texte.

Ensuite, à la deuxième ligne, on lit ητζηργϑ βαγαηγϑ. Il est évident que c'est le titre protobulgare ητζηργου qui est lié dans notre inscription au titre βαγαινος mis au génétif. Le mot λορήκηα n'est pas répété après le titre, qui est suivi d rectement du nombre ϊβ=12 délimitié de la même façon. Afin de distinguer le signe I du trait de délimitation qui a la fovme d'un I mais un peu plus allongé, on a placé le tréma sur le signe I ayant la valeur numérique de 10.

Après le trait de délimitation qui est placé après le nombre en question on lit à la même ligne ζη qui est la début d'un mot qui continue à la ligne suivante. Malheureusement, le début de la troisième ligne est assez endommagé de sorte qu'on n'arrive à distinguer avec grande peine que deux hastes horizontales; celles-ci sont suivies du signe spécial de la lettre O qu'on n'emploie que dans notre inscription, après lequel on lit le complexe μηρϑ très nettement gravé. C'est un titre inconnu jusqu-à présent: il est suivi du nombre 16, ϊϛ, entouré des deux cotés de traits verticaux de délimitation. Le second chiffre de ce nombre n'est pas bien clair. Il peut être un ϛ signifiant le nombre 6 ou bien un β exprimant le nombre 2. Un peu plus loin, à la même ligne, on lit υκ-βαγαηγϑ. La dernière lettre de ce mot est gravée à la quatrième ligne, suivie du chiffre 22 (κβ), entouré des deux côtés de traits de délimitation. Ensuite, à la dernière ligne, on lit nettement le titre βηρη-βαγαηγϑ suivi également du nombre 22 (κβ) délimité de la même façon.

Ainsi l'inscription de Madara a l'aspect suivant:

υκ βοηλα λορήκηα	κϛ′=26
ητζηργϑ βαγαηγϑ	ϊβ′=12
ζη . . ομηρϑ	ϊϛ′=16
υκ βαγαηγϑ	κβ′=22
βηρη βαγαηγϑ	κβ′=22

La nouveauté ici consiste dans les cinq nouveaux titres, qu'on rencontre pour la premiere fois. Ils sont rangés dans un ordre nouveau. Le mot λορήκηα est employé seulement après le premier titre, alors qu'il est sousentendu après tous les autres.

A la verité υκ qu'on rencontre dans υκ βοηλα, nous est offert encore une fois par l'expresion υκ βαγαηνου qui a également le sens de titre. Enfin, il n'est pas moins intéressant de signaler que dans cette inscription tous les nombres se terminent par le chiffre 2 ou 6.

υκ βοηλα et υκ βαγαηνος. Le titre υκ βοηλα est évidement composé de deux parties: la première υκ qu'on rencontre pour la premiere fois, la seconde βοηλα qu'on connaît déjà. Dans cet aspect le titre υκ βοηλα rappèle d'autres titres composés à boila, comme καγα βοιλα κολοβρος, βαγατουρ βοιλα κολοβρος, ητζηργου βοηλα.[1]

La brièveté de la première partie du nouveau titre facilite d'une certaine façon la recherche de la racine, dont il provient. Malheureusement le manque de tout renseignement sur ce titre est embarrassant et il ne nous reste que la voie purement linguistique. Il est vrai que dans une des inscriptions-inventaires protobulgares en grec, celle qui provient de Preslav, il est question, parmi les armements et les autres objets, notamment de grands bagages militaires. Ceci nous orienterait directement vers le mot ük „charge, fardeau" en ouïgour-altaï et en téleout, „charge, dépôt" en turc; avec cette dernière signification il est passé de turc en protobulgare. Cependant il paraît bien plus probable de comparer υκ avec un autre mot turc. krm. — turc uč „fin, extrémite antérieur, début", en kouman uč „finis", en ancien turc oq ou uq „famille", le mot tchouvach йыx, le mongol yk „début, famille, modèle, cause, racine", en altaï yk „famille, génération".[2]

Dans ce cas-là on arrive à la conclusion que le mot protobulgare υκ aurait le sens de "fin" ou "tribu" qui conviendrait mieux à la fonction des boila bulgares. Ceux ci, comme nous informe Constantin Porphyrogénète, sont de deux catégories: les boilas de l'intérieur qui avaient une importance plus concidérable que leurs collègues les boilas de l'exterieur. Cepandant il reste à écarter encore une difficulté: faut-il concevoir le mot υκ comme signifiant "fin" ou "tribu"? En prenant en considération le fait qu'il nous est attesté chez les Turcs le titre et la fonction de uč-beg "beg-commandant une région limitrophe", on doit accepter que le mot protobulgare υκ avait le sens de "fin" et le υκ-βοηλα signifierait „boila de l'extérieur". Par conséquant en ce qui concerne υκ βαγαην on arrivera à la même conclusion: c'est un titre qui signifirait "bagain de l'extérieur". Cette constatation nous amène enfin à faire un parallèle avec les boilas: les bagains auraient été également de deux catégories, de l'intérieur, ičirgu-bagain, et de l'extérieur, ük-bagain.[3]

Ζη . . ομηρϑ est le trotsième titre de notre document. On ne lit distinctement que les deux premières lettres: ζη; une déterioration de l'instription ne permet pas de dechiffrer les deux lettres qui suivent immédiatement. Le reste du même titre est très nettement lisible: ομηρϑ.

Il est probable que ce titre se compose de deux parties, comme tous les autres titres de cette inscription. La première partie de composition commence par ζη et se termine par ο et la seconde est μηρου. En ce qui concerne la première partie qui nous offre sans doute un mot protobulgare, il faut avouer que tous les essais de réconstitution ont pour le moment échoué. Quant à la seconde partie de ce titre, qui fait au génétif d'après la declinaison grecque μηρου, elle pourait être raportéé à mir „seigneur" qui se rencontre

[1] Beševliev, op. cit. nn. 9, 19.
[2] Radloff, I pp 1719, 1733; Kurén, op. cit. pp. 146,209.
[3] Radloff, II, pp. 2158, 2150.

dans un grand[1] nombre de dialectes turcs: en osman, tchagataïque, chorte, kirghizque etc. Par exemple le mot osman miralaï "colonel", vient de mir et est en relation étroite avec le mot persan mourza, passé de la langue perse dans les langues teleoute et kirghizque. En teleoute on désingnait par le titre mourza[2] les dignitaires des kans kalmouks. En kirghiz le même mot signifie „généreux", „bienfaiteur", „seigneur" et en kazan-tatar il signifie „gentilhomme". Cependant il faut avouer que tout ce qu'on vient de dire au sujet du titre n'est qu'une conjecture, qui n'eclaircit ni le sens, ni la valeur de ce titre.

βηρη βαγαηνδ. On rencontre pour la troisième fois dans notre inscription le titre bagain lié à un nouveau mot βηρη qui en effet nous est offert par un autre titre protobulgare. Dans la biographie de Saint Clément par Théophilacte d'Ohrid, en parlant de l'arrivée des élèves de Cyrille et Méthode en Bulgarie, l'auteur s'exprime de la façon suivante: „En arrivant à Belgrad, la ville la plus illustre des villes danubiennes, ils se présentèrent au Boritarkan, qui avait la garde de la ville à cette époque", et plus loin"... Alors il décida d'envoyer ces étrangers auprès du prince bulgare Boris, dont il était vojvoda (-ad,oint)".

Là, les fonctions du Bori-tarkan sont nettement déterminées: ce vojvoda (-adjoint) du rois Boris a été chargé de la garde de la forteresse de Belgrad. C'est déja Marquart qui remarque que dans la première partie de composition de ce titre on n'a pas observé l'importante lois de l'harmonie vocale des langues turques. Pour accommoder le mot à cet important principe lingistique, il propose la forme böri, c'est-à-dire une forme intermédiaire entre bori et notre biri. En présence d'une forme comme celle-ci, on peut s'expliquer facilement les deux façon d'écrire.

On peut alors établir à l'aide de la forme proposée böri une serie de corrèspondances dans les langues turques. La forme birik en kazan signifie „se fortifier", la forme birkit „fottifier", beriklik en osman „forteresse", berk en kazan „fort, solid", berik en kirghz „solide, fort", berik en djagataïque „devenir fort", barou en osman "refuge, protection, défence, mur, fortersse", bar "défendre", bärä en turkmen "forteresse", barou "remblai".

Si l'on prend en considération qu'à la forme kazane et osmanoturque correspond en protobulgare bori, il faut conclure que celui-ci avait le même sens „forteresse". Par conséquant bori du titre bori-tarkan et biri du titre biri-bagain est un substantif adjectivisé ou bien tout simplement un adjectif au sens de la „forteresse". Autrement dit biri-bagain signifierait „chef de forteresse au rang de bagain".

* * *

Les trois inscriptions que nous publions dans le présent article, nous offrent une nouvelle page de l'histoire bulgare. Elles nous informent d'un tas de faits considérables.

Tout d'abord nous avons devant nous deux documents écrits en protobulgare. L'étude des textes prouve d'une façon définitive l'opinion que le protobulgare fait partie des langues turques. Il est vrai que J. Deny

---

[1] Iv. Dujčev a arrêté mon attention sur l'existence d'un titre ches les Osmano turcs uč-bej, qu'il explique comme boila extérieur. Dans le manuels, dont nous disposions on n'a pas signalé ce titre. Son sens exact faciliterait l'interprétation de notre ux qui san aucun doute est identique avec uč en osmano-turc.

[2] G. Kuun, Codex Cummanicus, pp. 146, 259.

croit qu'il s'agit d'une langue inconnue pleine de termes turcs, mais il suffit de comparer le mot κυπε dans l'inscription de Preslav avec κουπήσι dans celle de Catalar pour nous convaincre que nous avons une declinaison turque par excellence.

C'est un fait intéressant et inattendu que la présence d'inscriptions en protobulgare, puisqu'elle nous montre que pendant le premier royaume bulgare, même à une époque relativement tardive, les Bulgares et les Slaves parlaient des langues différantes.

Mais cela n'épuise pas l'importance de nos inscriptions. Nous apprenons d'autres faits concernant l'organisation de l'état bulgare. C'était une féderation de familles et tribus gouvernée par des magistrats recrutés parmi leurs chefs, les boilas et les bagains.

Enfin nos inscriptions nous informent de l'organisation et du commandement de l'armée bulgare et du contrôle sévère de la part de l'etat. Pourtant je vais consacrer à ces questions une étude speciale, le present article n'ayant qu un but très modeste d'offrire aux turcologues trois inscriptions d'une nouvauté exclusive avec le commentaire nécessaire.

ТРИ ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

1. Надписът от Преслав

През 1946 г. в Преслав бе открит един нов първобългарски надпис единственият до сега изцело на първобългарски език. Публикувах го в Известията на Българския археологически институт XV стр. 146 слл.

Надписът гласи:

Ζητκωη ητζηρ
γωυ βωυλε χωυμ
σχη κυπε: υγε′: τω
υλσχη: φμ′: εστρω
γην κυπε: υκζ′: τω
υλσχη: ωγδ′: τωυρτ
ωυγα πηλε ζωπαγ
εστρυγην κυπε: κ′:
τωυλσχη: μ′: αλχαση
κυπε: α′: χλωυβρην: α′:

В статията, която имаше стойност на предварителна публикация, беше изтъкнато, че надписът представлява един инвентар на военен склад на двама български първенци, единия ичиргю боила — вътрешен боляр, а другия жупан. Подобни инвентарни надписи вече бяха известни от по-рано, написани, обаче, на гръцки език. От съпоставянето на текста на надписа с известните вече надписи, както и от съответствието на думите с сродните тюркски езици се виждаше, че с сигурност може да се приема, че думата κυπε означава ризница, а думата τωυλσχη — шлем. Думите χωυμσχη (рус. юмшан), αλχαση (от тур. халка) и εστρυγην гр. στρατηκὸς? са прилагателни, които означават вида на ризниците. Всичките това въоръжение е поверено на ичиргю боила Житкои и на жупана Туртуна. Думата πηλε означава "чин" и думита χλωυβρην е вероятно название на вид шлем.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

При това тълкуване освен двете титли и числата сигурни оставаха думите κυπε и τωυλσχη, а неизяснени достатъчно думите χωυμσχη, αλχαση и εστρυγην, които беше съвсем ясно че означават вида на ризниците. Рецензията на големия френски турколог J. Deny прие целото това тулкуване, което направих тогава, с незначителни поправки, най съществената от които беше в тълкуването на думата πηλε; за нея той предложи значение на един съюз, който се поставя след думата, която свързва и има значение "всичко", "и".

В един допълнителен доклад, който изнесох в Българския арх. институт още преди излизане от печат на споменатата рецензия, аз се бях досетил за това значение на πηλε.

Към предишните тълкувания на другите думи в надписа сега могат да се отбележат следните допълнения.

Откритите по сетне инвентарни надписи не съдържат имената на лицата, които са били началници на складове, така че думите ξητκωη и τωυρτωυγα не могат да бъдат също собствени имена. В такъв случай в думата ξητκωη може да се види само един епитет, който означава вида на длъжността ичиргю боила, понеже вътрешните боили са няколко или, ако това не е възможно един глагол в смисъл притежавам, макар че обикновенно в тюркските езици глаголът стои в края на изречението. Думата τωυρτωυγα би могла пак да се тълкува в смисъл "племе", "род" от тюрк. tordu. Тогава целият израз би могъл да се тълкува τωυρτωυγα πηλε ξωπαν „и за племето си жупанът (притежава)" или „за племето си жупанът (притежава) всичко".

Нещо повече би могло да се каже и по думата εστρυγην, която означава вида на ризниците. С този термин се означава вероятно една особена ризница, известна в средневековието под името lorica anguinea — змийска ризница. Гръцката дума за змия δράκων е преминала в източните езици като название на едно растение (artemisia dracunculus — змийско коренче, понеже коренчето му прилича на змия), под формата estragon. В такъв случай и нашето εστρυγην може да бъде спокойно една форма от тази гръцка дума и да означава т. нар. lorica anguinea — змийска ризница.

2. Надписът от Чаталар (Цар Крум)

Той е намерен случайно в с. Чаталар, Преславско, и представлява долната част от една колона, вис. 0·45 м., с част от инвентарен надпис, написан на първобългарски език.

- - - - ορ - - -
- - - - οκα - - -
- - - - ξδ΄ : καγε
- - - - ιγ κϑπεσι : πς :
- - - - ξη κϑπεσι : πγ΄ :
- - - - οσχ κϑπεσι : πε΄ :

Макар и незначителен фрагмент, надписът е извънредно важен. В ред 1 не се вижда никаква позната дума, р. 2 също, в р. 3 се чете ξδ — 64, без да може да се каже дали пред него не е имало и цифра за стотиците, след което се чете думата καγε, очевидно част от една сложна титла като напр. кана боила колобър, в форма с ε вм. α както βωυλε срещу βοιλα.

На р. 4 вече се четат имената на ризниците и е означен броя им: ιγ κϑπεσι πζ. Тук ясно думата κϑπεσι представлява една форма от κυπε и σι. κϑπε е писано с 8 вм. υ, както в един надпис е изписано Ομυρταγ вм. Ομουρταγ. Частицата σι, добавена към тази дума представлява една типична за тюркските езици форма на притежателното местоимение, и се употребява за усилване, както в добре познатия турски израз eničar aga и eničar agasi; ιν пред κϑπεσι трябва да се смята като един завършек на името на ризниците, което е могло да бъде [εστρυγ]ηγ.

Р. 5 ξη κϑπεσι: πγ′: — 83 може да се допълни като название на друг вид ризници αλχα]σι κϑπεσι, писано с ζ вм. σ, докато р. 6 предлага вероятно името на един неизвестен досега вид ризници . . . οσχ κϑπεσι.

Важното в този надпис е това, че в него се вижда една типична склонена форма на първобългарското κυπε. Това опровергава напълно изказаното от Deny схващане, че надписът от Преслав е на неизвестен език с тюркски термини. Тук се вижда, че тези термини се скланят на един говорим тюркски език.

3. Надписът от Мадара

Този надпис е издълбан върху четвъртит блок, вис. 0·46 м., шир. 0·75 м., деб. 0·28 м. в четири реда. Надписът е написан на гръцки език и започва с един кръст, както и други първобългарски надписи

┼ υκ βοηλα λορήκηα | κς′ | η
. .τξηργϑ βαγαηγϑ | ϊβ′ | ζη
ομηρϑ | ϊξ | υκ βαγαηγϑ
| κβ′ | βηρη βαγαηγϑ κϐ′

След първата титла в надписа се чете думата λορήκηα и 16, числото на ризниците, и след това вече следват само титли и числа без да е посочен типа на ризниците.

Пръв е посочен в надписа υκ βοηλα, който имал ризници λορήκηα 26 | κς′ | . Думата υκ се среща още веднаж в надписа пред титлата багаин — υκ βαγαηγου. Тя изглежда средно с тюркското üč, uč, ök в значение на „племе“ или „край“ и отговаря по значение на uč beg у селджукските турци, което значи „краен, граничен бег.“ Вероятно с този термин в старата българска държава са се означавали външните боили. Новото, което предлага нашият надпис е това, че в него са споменати и ичиргю багаин ητζηργου βαγαηγου, р. 2, и юк багаин υκ βαγαηγου, р. 3, от които първият има 12 ризници, а втория 22. Вижда се значи, че и по-ниската класа от боилите — багаините са се делели също на вътрешни и външни. Освен това в надписа от Мадара се споменава и един μηρου — мир, на който първата част от титлата не е запазена. Дали тази титла може да се свърже с тюркското mir или murza е трудно да се каже. Той има 16 ризници. Още една титла, която се среща за пръв път в мадарския надпис е βηρη βαγαηγου бири багаин. Вероятно първата съставна част от титлата се съдържа в титлата βορι ταρκαγ бьори таркан, където може би bŏri е имало смисъл на "град", "крепост" и в такъв случай бири багаин ще означава багаинът който е управлявал мадарската крепост. Бьори тарканът е бил управителя на Белград, който е приел св. Седмочисленници, когато те стъпили на българска земя.

ИВАН ВЕНЕДИКОВ

ХРАМ НА ДИОНИС ВЪРХУ ЕДНА МОНЕТА ОТ ФИЛИПОПОЛ

от ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Филипопол е бил един от най-значителните градове във вътрешността на Тракия през римската епоха. Твърде удобното местоположение на града, разположен на дясния бряг на р. Марица (Хеброс), е спомогнало той да достигне голямо благосъстояние.

Подобно на много други благоустроени градове в римските провинции Филипопол е имал множество обществени сгради като храмове, бани, площади, сгради на управлението и др.

За съществуването на такива паметници свидетелствуват намираните случайно при канализацията на днешния Пловдив или изкопи за сгради, останки от монументални строежи, архитектурни украси като капители, архитрави, касети и др.

Тези случайни и твърде откъслечни находки са недостатъчни за проучване и уясняване топографията на античния град. Тя не би могла да се установи и посредством системни археологически разкопки, тъй като върху развалините на Филипопол е разположен днешният Пловдив.

За сега ни е познато само очертанието на крепостната стена на Филипопол, голяма част от основите на която бяха разкрити и проучени през последните години[1]. Също тъй напоследък се установи и местоположението и част от останките на градския стадион, разположен между днешните хълмове Таксим и Сахат-тепе[2].

През 1938 год. при копане основи за една постройка на ъгъла на улиците Патриарх Евтимий и Александър били разкрити основи от една римска баня[3]. По-късно бяха разкопани останки от една друга обществена баня, близо до училището Иоаким Груев[4].

Изказаното преди години от Дякович[5] предположение, че на мястото (при площад „Цар Шишман", източно от Небет-тепе), където са намерени части от антични зидове и вграден в тях като материал един фриз с образи на няколко божества между които и на Асклепий и Хигия, се е издигал някога храм на последните две божества е неоснователно и недоказано.

Към оскъдните археологически паметници важно допълнение за проучване топографията на Филипопол се явяват изображенията в монетите на този град, в които са представени някои от обществените паметници в него. Колко и да са сумарни тия образи, те се явяват като важни свидетелства в това отношение.

---

[1] Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, София 1938, 33 сл.

[2] D. Tsontchev, Contributions à l'histoire du stade antique de Philippopolis, Sofia 1947, 12 сл.

[3] Д. Цончев, Новооткрита римска баня в Пловдив, ГПБМ 1937—1939. 129 сл.

[4] Находките от тази постройка още не са обнародвани.

[5] Б. Дякович, ГПБМ за 1921, 127 сл.

На друго място ние обнародвахме една редка монета на Филипопол с изгледа на един от седемте хълма на града[1]. Въз основа на това монетно изображение ние установихме къде се е намирал главният храм на Аполон Кендризос в града, а също тъй изгледа и формата на този храм, един малък храм, една статуя на Аполон върху висока колона, акведука на града и пр.

В друга монета от Филипопол, сечена при Антонин Пий[2], е представен изгледа на трите хълма, лежащи близо до Марица — днешните Невбет-тепе, Джамбаз-тепе и Таксим-тепе. Върху тях се виждат храмове и статуи. Върху опакото на една редка монета е представен изглед на един от хълмовете на Филипопол със статуя на Аполон и храм в подножието му[3]. В друг монетен образ е даден изгледът на друго тепе със статуя на Херакъл[4]. Също тъй за проучване топографията на Филипопол от значение са монетите на този град с олицетворение на града и реките, на които той е разположен[5].

В следващите редове ние описваме една необнародвана до сега монета от Филипопол, която се явява нов принос за проучване топографията на римския град. Върху нея е представен един непознат от други извори храм на Дионис в Филипопол.

Лице: AV. K. П C/CEVHPOC П. Бюст на С. Север с лавров венец, надясно.

Опако: C/TA BAP/BAPOY/ФIΛIППО/ПОЛ

Лице на храм с триъгълен челник и два стълба с коринтски капители. В средата статуя на Дионис с голи гърди седящ на престол, наляво, В дясната ръка държи патера?, а с лявата тирс. Главата му е обърната надясно. До престола — пантера легнала

Обр. 1. Монета от Филипопол, С. Север

надясно. В ляво сатир прав надясно. В д. ръка той държи неясен предмет. До престола на Дионис — Пан с кривак в д. ръка. В ляво фигура на друг сатир, стоящ наляво. В д. ръка държи две звънчета (кротали). Върху лявото му рамо вероятно дреха.

Музеят в Казанлък (Инв. № 333), бронз. диаметър 29 мм. Обр. 1

---

[1] Т. Герасимов, Монета на Филипопол с изображение на един от хълмовете му, ГПБМ 1937—1939, 161 сл.

[2] F. Imhoof-Blumer, Fluss und Meergötter auf griech. und römischen Münzen 1922, Nr 180 табл. VI 8; Б. Пик. Монетни изображения от римската епоха в България, табл. I I.

[3] Т. Герасимов, Няколко монети и медалиони от Филипопол, ГПБМ 1931—1934, 124, обр. 59.

[4] Н. Мушмов, Античните монети на Пловдив, ГПБМ, 1924, табл. XII, 440.

[5] Т. Герасимов, Монета на Филипопол с персонификация на града и две реки, ИАИ XVII 1950, 312 сл.

Изображението не е добре запазено и затова сега много подробности от представените фигури не личат добре.

Гравьорът е изобразил лицето на храма с два стълба с коринтски капители. Подобни храмове, които са били постройки с по-скромни размери, намираме представени в монети и на други градове от Мизия и Тракия[1].

При нашия случай не е изключено храмът да е имал на предната страна четири стълба, които печаторезачът поради обемистата многофигурна група на Дионис със свитата му, изобразена между колоните, съзнателно е редуцирал на две, за да може да я изобрази в цялостен вид.

Подобен пример на съкращаване колоните на храма с цел да се означи между тях една по-обемиста статуя, намираме пак в друга една филипополска монета[2]. В нея също така гравьорът е редуцирал няколкото стълба на дългата страна на изобразения храм на два, за да опразни място за една конна статуя, намирала се във вътрешността на храма на Аполон Кендризос.

За сега въпросът за числото на колоните на лицевата страна на храма на Дионис от новооткритата монета остава открит, докато не се намерят нови археологически или нумизматични данни.

По аналогия с изображенията на други храмове по монетите на градове от Мизия и Тракия, трябва да приемем, че и този храм на Дионис в Филипопол е представял същият тип сгради с двусклонен покрив, лицевата страна на която е имала триъгълен челник и четири или два стълба с коринтски капители, каквито е имало и в храма на Аполон Кендризос в Филипопол[3] и други обществени постройки в този град[4].

Пред вид на това, че около изображението на храма върху нашата монета няма допълнителни белези като гора, скали или други предмети, ние за сега не можем да посочим де се е издигал този храм в града. Като знаем, че по правило храмовете и светилищата на Дионис са съграждани обикновено по високи планински върхове и места, ще трябва да предположим, че въпросният храм се е намирал върху някой от хълмовете на Филипопол, включени в градската крепостна стена. Днешното Джендем тепе е стояло вън от крепостта и върху темето му се е издигал голямият храм на главния бог на града Аполон Кендризос.

В една редка монета от Филипопол, сечена при Антонин Пий са изобразени трите централни хълма, които са дали на града прозвището trimontium[5]. Върху едното (в ляво) от тях се вижда храм. Не е изключено този храм да е културната сграда на Дионис представена отделно в описаната по-горе монета на Филипопол.

Както и да е, новооткритата монета свидетелствува за един непознат до сега храм на Дионис в античния Филипопол. Култът на Дионис в този град бе засвидетелстван освен с няколко оброчни плочки и от монетите му с няколко отделни образи на божеството[6].

---

[1] B. Pick, Die antiken Münzen von Dakien und Moesien I 1898, табл. III 26 (Никопол на Росица), XX 26 (Томи); Н. Мушмов, Античните монети на Балканския п-ов, 169, 3075 (Августа Траяна).

[2] Герасимов, ГПБМ за 1937—1939 (1940), 162, обр. 1.

[3] Герасимов, ГПБМ за 1937—39, 163 и 165.

[4] Под северозападните скали на Джамбаз-тепе били открити преди доста години осем голями коринтски капители предназначени за някакъв храм или друга обществена сграда в Филипопол. Вж. Дякович, ГПБМ за 1921, 160.

[5] Пик, цит. съч., табл. I 1.

[6] Мушмов, Антич. монети на Пловдив, ГПБМ 1924, № 168, 176, 270 и 425.

Статуята в храма на Дионис в отличие от други култови образи на този бог представя една група от няколко фигури. Централната от тях — седящият Дионис, както се вижда от монетния образ, е била изработена в по-голям ръст.

В тази композиция между отделните фигури няма никаква връзка. Те са подредени от скулптора около централната фигура. Тук Дионис наподобява седящ владетел, заобиколен от своите приближени. В тази група няма оная интимност и движение, която намираме в статуите и релиефите, в които Дионис е представен във весело настроение облегнат на един от неговите сподвижници.

По същия начин, както в нашата група, са третирани статуите намерени при разкопките в Делос и Тасос[1]. И в тях седящият Дионис е ограден от по две фигури на членове от тиаса му, стоящи сами за себе си.

Типът на седящ Дионис освен в нашата монета, намираме и в монети на Томи, сечени при Марк Аврели[2]. В тях Дионис е представен гол, седнал на скала. В едната ръка той държи тирс, а с другата се опира на скалата. Този образ е предаден в два варианта, но изглежда да се касае също така до един статуарен образ на Дионис в този град.

Образът на седящ Дионис е засвидетелствуван до сега в нашите земи само с една мраморна статуйка от Балчик, датираща от III век пр. н. е.[3] В нея Дионис е изобразен седнал на скала; облечен е в хитон и небрида. Нозете му са обути във високи обувки. Изглежда че широка популярност тук е добил типът на стоящия Дионис, представян сам или заедно с членове от неговия тиас[4].

От достигналите до нас малък брой паметници на монументалната скулптура изобразяващи седящ Дионис, виждаме, че този тип е бил по-слабо разпространен. До сега са известни такива статуи едва 4—5 на брой[5].

Като най-стар статуарен образ на седящ Дионис се смята статуята на Дионис Ленайос в Атина, изработена от скулптура Алкаменес[6].

С монетния образ на статуарната група на Дионис и тиаса му ние придобиваме не само нов пример на един култов образ на тоя тракийски бог, но и сведения за изгледа на един нов образец на скулптурата през римската епоха в Тракия.

---

[1] Ch. Pickard, BCH, LXVIII—LXIX (1944—45), 242 сл.

[2] Pick, цит. съч., табл. XVI 34 (Дионис седи наляво); Мушмов, цит, съч., табл. V 19 (Дионис седи надясно).

[3] B. Filow, L'art antique en Bulgarie, Sofia 1925, 27, обр. 19.

[4] В. Добруски. СбНУтв. XVI—XVII 1900, 82 сл.; Б. Филов, ИАД III 1913, 25; G. Kazarow, RE VI A (1936), 490 сл.

[5] S. Reinach, Repertoire de la statuaire graeque et romaine, т. I 383, 6; 383, 2 II 129, 4; Ch. Picard, BCH LXVIII—LXIX. 242 сл.

[6] Ch. Picard, La sculpture graecque II, 2, 563.

UN TEMPLE DE DIONYSOS REPRESENTE SUR UNE MONNAIE DE PHILIPPOPLE

Nous étudions dans les pages précédentes une monnaie rare de Philippople en Thrace, frappée sous Septime Sévère (voir fig. 1).

L'image sur le revers nous donne des renseignements sur un temple de Dionysos dans cette ville, inconnu jusqu'ici.

Entre les colonnes on voit un groupe statuaire de Dionysos avec son thiasos. Le dieu demi nu est représenté assis sur un trône tenant une patère (?) et un thyrse. A sa droite debout un pan et un satyre. A sa gauche un autre satyre, tenant des crotales.

Cette representation monétaire est une nouvelle contribution à l'étude de la topographie de la ville Philippople des temps romains.

Th. Gerassimov

РИСУНКИ НА КОННИЦИ ВЪРХУ ВЪТРЕШНАТА КРЕПОСТ НА ПРЕСЛАВ

от ЛЮБА ОГНЕНОВА

През юли 1949 г., при разчистване на вътрешната крепост на Преслав, върху каменните блокове на вътрешното лице на северната стена, непосредствено до североизточната кула, забелязах рисунки. Те се намират предимно върху оная част от стената, която е била разчистена още през 1905 г.,[1] 3, 50 м. западно от кулата, върху надлъжните и напречните блокове от третия и четвъртия ред от цокъла нагоре (обр. 1). Следи от рисунки се намират и върху очуканите и изветрели блокове от петия ред, както и върху третия, четвъртия и петия ред на източната стена, южно от кулата.

Блоковете вградени в стените на вътрешната крепост са от мек шуплест варовик с гладко одялано лице, високи 0, 33—0, 50 м., надлъжните широки 0, 80—1 м., а напречните — 0, 40—0, 60 м..

Обр. 1. Северната стена на вътрешната крепост на Преслав с рисунки на конници

[1] Шкорпил, К., Паметници на столица Преслав, „България 1000 години", 189 и 192, табл. VIII.

Като се има предвид височината на блоковете става ясно, че именно върху третия, четвъртия и петия ред на стената, от цокъла на горе, е било най-удобно да се дращи и рисува още повече, че към това предразполагало одяланото лице.

Сега лицата на блоковете са разядени и набраздени, понеже варовика от който са отдялани е ронлив и чувствителен към природните стихии.

Изображенията са плитко врезани с остро оръдие с т. н. техника на графити. Контурите на рисунките на места са по-леки поради изронването, на места се губят всред набраздяваната, а на места са съсвем заличени.

Чертите са врезани със сигурна ръка. Въпреки че рисунките са доста примитивни и схематични има известна закръгленост в линиите, които на места се чупят за да подчертаят по-добре формите. Фигурите се третират като прозрачни, обаче пропорциите и особено движенията са доста добре схванати.

Първото изображение е гравирано върху тясното лице на напречен блок от четвъртия ред (обр. 1, първия блок от дясно на ляво).

Представен е въоръжен конник препускащ на ляво — към запад (обр. 2). Ездачът е изтрит почти изцяло. За него загатват само следите

Обр. 2. Рисунка на конник от вътрешната крепост на Преслав (Намалена 2½ пъти)

от коническия шлем, кръглият малък щит и дългото копие. През щита прозира копието. Конят е снажен и с малка глава. Заличени са част от главата на коня, предния десен крак, предния ляв крак от коляното на долу и задните крака от глезените на долу. От опашката са останали само две извити успоредни черти. Следи от збурията на коня са запазени над гръдите и над хълбоците.

В ляво от гореописаната рисунка, върху следващия надлъжен блок, на същия ред, има втора рисунка (обр. 1, втория блок от дясно на ляво). Размерите на гладката площ на камъка са позволявали да бъде представена цяла сцена. Неясни резки има върху цялото лице на камъка, обаче само върху дясната половина личи рисунка на конник (обр. 3),

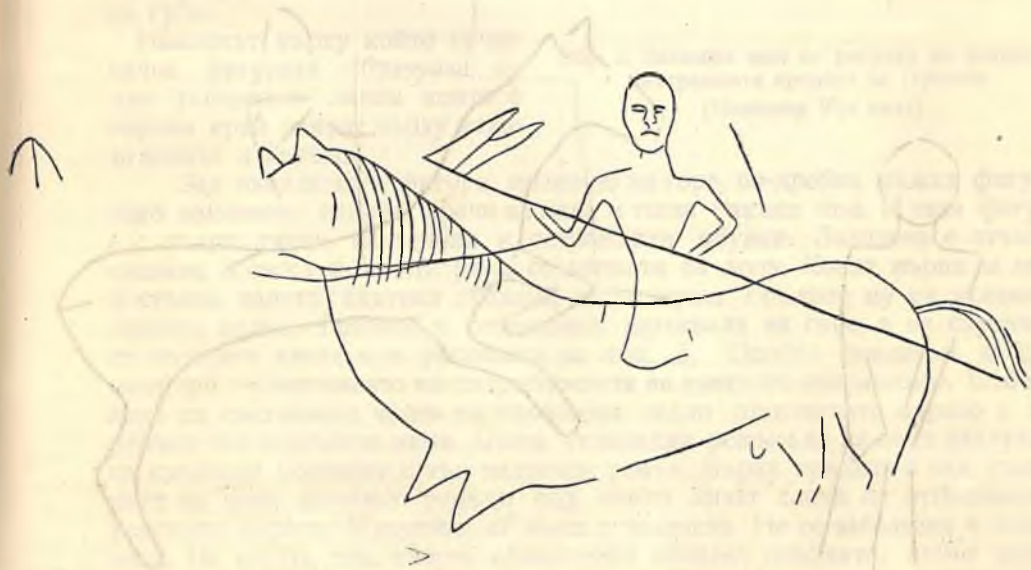

Обр. 3. Рисунка на конник от вътрешната крепост на Преслав
(Намалена 2 пъти)

И този конник язди на ляво. Забележително е лицето на ездача. Конникът с обърнати напред лице и горна половина на тялото държи с двете си ръце дълго копие закичено в горния край с знаме. През дясната ръка на ездача са прехвърлени поводите на коня. Останалата част от фигурата на конника е по-небрежно и схематично предадена, ръцете са тънки, а тялото прозрачно. Не личат никакви подробности от облеклото, а и фигурата на конника от кръста на долу е заличена. Конят е едър жребец. Гривата му е предадена с успоредни штрихи спускащи се по врата. Предните крака при коляното са прекалено изтънени и дори изострени. Опашката е означена с няколко черти. Губят се контурите на муцуната на коня, предните крака от коляното на долу и задните крака от глезените на долу. В дясно от конника личи някаква отвесна черта, а пред коня, малко на горе — знак напомнящ лък с стрела.

В ляво от тази рисунка, върху съседния напречен камък е врезана трета рисунка (обр. 1, третия блок от дясно на ляво). Въпреки че лицето на напречния блок е по-малко, в по-малък мащаб е представена цяла сцена (обр. 4). В дясно е изобразен конник, който както и другите конници язди на ляво. Пред конника стои права фигура, а високо над нея е врезан кръст. Не могат да се забележат подробности от фигурата на конника, слаби следи загатват за неговата фигура и неговия конусовиден шлем. Конят е малък, подвижен и с удължено тяло. Левият преден крак е вдигнат и доста красиво извит, десният е небрежно отбелязан, задният десен изобщо липсва, а от опашката не се виждат следи. Правата фигура

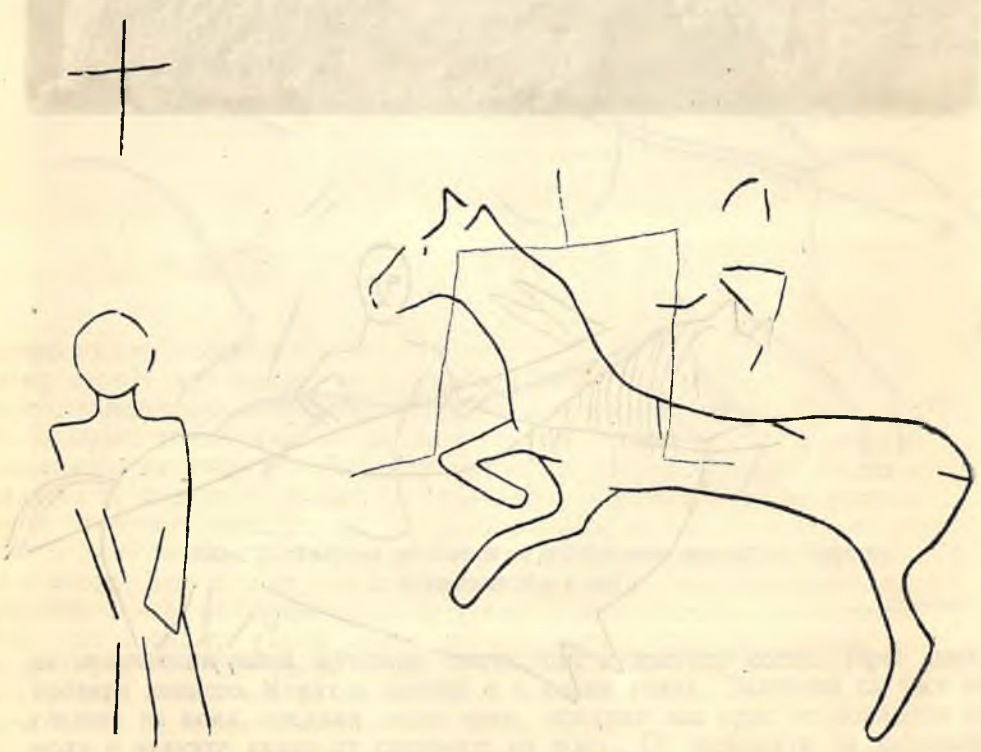

Обр. 4. Рисунка на сцена от вътрешната крепост на Преслав
(Намалена 2 пъти)

застанала пред конника с спуснати на долу и съединени отпред ръце е облечена в дълга дреха с дълги ръкави. Главата на фигурата е отбелязана като кръг.

По-късно, след като ерозията по изтрила малко контурите на рисунката, върху коня е врезан на бързо един знак (обр. 4).

На третия ред блокове, под и малко в ляво от горните рисунки следват други.

Върху един напречен камък личи не много ясно изображение на конник, който също язди на ляво и държи с двете си ръце копие (обр. 1, четвъртия блок от дясно на ляво). Рисунката е по-лоша от другите (обр. 5). Контурите се губят сред набраздяванията. От конника се различава кръглата глава, условно отбелязана, ръцете и копието. От коня се различава само задната половина на тялото.

След разчистването и отстраняването на насипа закриващ стената, в ляво от останалите рисунки, се откри още един надлъжен блок върху който е представена сцена (обр. 6). Една мъжка фигура, обърната на ляво, се изкачва по един наклон, закрачила с левия крак и замахала копие в вдигнатата дясна ръка. Лявата ръка, съобразно с общото движение е разперена назад. Фигурата е облечена в дълги тясни панталони, които напомнят днешните беневреци и обута с островърхи обувки. Други подробности от облеклото не личат. Главата също се губи.

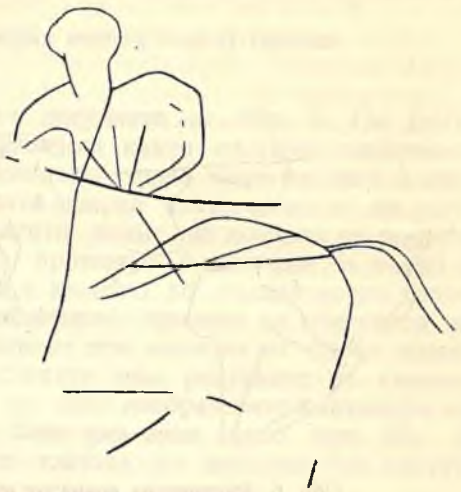

Обр. 5. Запазена част от рисунка на конник от вътрешната крепост на Преслав (Намалена 2½ пъти)

Наклонът върху който се изкачва фигурата образуван от две успоредни линии които с горния край опират върху нещо ъгловато и неясно.

Зад нападащата фигура, малко по на горе, по-дребна мъжка фигура, леко наклонена напред, крачи на ляво и тегли снажен кон. И тази фигура е с дълги тясни панталони и островърхи обувки. Заличена е отчасти главата, а също и лявата ръка от китката на долу. Конят върви на ляво и стъпва напето вдигнал предния десен крак. Гръдите му са мощни, а главата малка. Гривата е отбелязана щръкнала на горе, а не спускаща се по врата както при рисунката на обр. 3, Особен реализъм е проявен при отбелязването на подробностите на конското снаряжение. Отбелязани са съставните части на сложното седло пристегнато здраво с два ремъка под корема на коня. Двата успоредни ремъка за да не се изхлузват са свързани помежду с къс напречен ремък. Върху гръдите и над хълбоците на коня минават ремъци под които личат следи от отбелязаните увиснали украси. Муцуната на коня е заличена. Не се забелязва и оглавника. На шията, там където обикновено минават поводите, личът черти, които се свързват с ремъка с който е теглен коня. Заличени са от глезените на долу задните крака и опашката на коня.

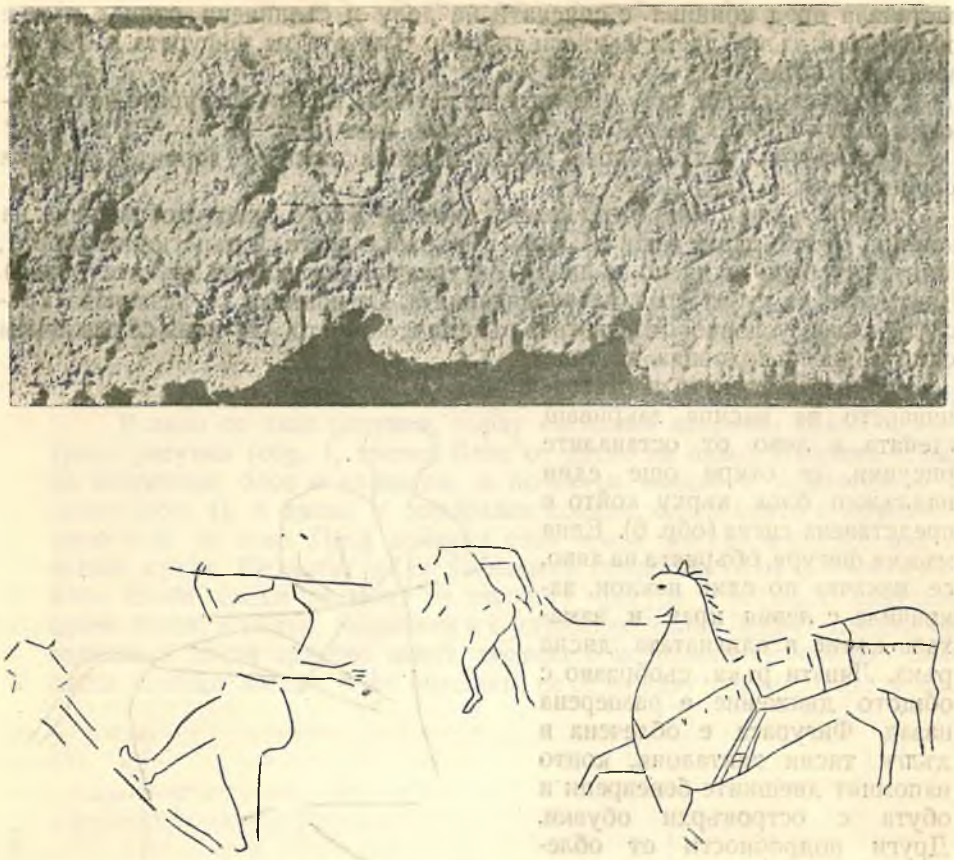

Обр. 6. Рисунка на сцена от вътрешната крепост на Преслав
(Намалена 3½ пъти)

Изобразената сцена може би предава някакво нападение. Въпреки условностите, пропорциите и особено движенията на отделните фигури са доста добре предадени и подчертани. Известни лъкатушкания на контурите може да се дължат по-скоро на шуплестия и пълен с вкаменелости камък отколко на несигурността на ръката на автора.

Един каменнен блок с изображение на конник бе намерен в Преслав, в един двор, още през 1935 г. (обр. 7).[1]

Материалът и размерите на този блок отговарят на блоковете вградени в вътрешната крепост на Преслав. Техниката е същата. Врезаната сцена е също из военния бит. Начинът по който са представени фигурите наподобява този на гореописаните рисунки. Фигурите също са третирани като прозрачни. Въпреки че коня е по-лек и той има пропорциите на конете врезани върху блоковете на стената. И при този кон са подчертани малката глава и мощните гърди. И този върви на ляво вдигнал предния десен крак, както коня от рисунката от обр. 6. Гривата се

[1] Господинов, Йор., Нов старобългарски конник, СпБАН LVIII, 1939, 213, обр. 1, табл. I.

Обр. 7. Рисунка на сцена върху отделен блок от Преслав

спуска по врата както при коня от рисунката от обр. 3. По ремъците на сбурията увисват също украшения както загатват запазените следи при рисунката от обр. 6. Конникът също язди на ляво и горната половина на тялото му е обърната напред както може да се установи и при конника от обр. 3. Дългото копие на конника от по-рано намерения блок, както и на неговия противник е закичено на върха с знаме подобно на това от обр. 3 и е хванато по същия начин както при рисунките от обр. 2, 3, 5. И облеклото прилича на облеклото на конниците от стената. Ясно нарисуваният при конника от блока конически шлем (обр. 7), е загатнат от следите при рисунките от стената обр. 2, 4, а панталоните са подобни на ясно изобразените панталони от рисунката от обр. 6. И върху този блок има знак както при обр. 3 и обр. 4. Знакът е врезан в дясно от главата на конника там където е врезано изображението на орел при неговия противник.

Този известен от по-рано паметник и рисунките от стената отразяват един и същ военен бит. Изображенията дори взаимно се допълват и изясняват. А допълнителното сведение на Иор. Господинов, че нивата от която бил пренесен блока с рисунката се намирала край северната стена на вътрешната крепост оточнява връзката между известния от по-рано блок и крепостната стена. Явно е че блока също е бил вграден в преславската крепост.

Темите на рисунките са взети изключително от военния бит. Върху известния от по-рано блок е представен двубой (обр. 7); върху един от вградените блокове някакво нападение (обр. 6); а върху останалите блокове се различават все въоръжени конници (обр. 2, 3, 4, 5). Ясно е че темите са в тясна връзка с военния паметник върху който са врезани. А темите, местонахождението и местоположението на рисунките подсказват и кои са били авторите на рисунките. Очевидно тези рисунки отразяващи военния бит са врезани върху вътрешното лице на северната стена, непосредствено до кулата от стражите на Преслав. Така че в случая не може да се приеме предположението изказано в връзка с известния от по-рано блок с рисунка, че каменарите които са дялали каменните блокове са се развличали в своята работа опитвайки своята сръчност.[1]

[1] Вж. Сп. БАН LVIII, 216.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

Обстоятелството че рисунките са врезани след вграждането на блоковете в стената ни дава и една сигурна дата след която са били изобразени. И ако се приеме че Преслав е съграден при възцаряването на Симеона, както съобщава „Виденията на пророк Исаия", тогава може да се приеме че преславските конници са врезвани след 893 г.

Преславските войни отразявайки своя бит във врязаните рисунки ни дават най-непосредствените илюстрации на своето облекло и бит. Те ни се представят с островърх конически шлем (обр. 2, 4, 7), ризница (обр. 7), дълги тясни панталони подобни на днешните беневреци (обр. 6, 7) и островърхи обувки. Те са предимно конници с кръгъл малък щит (обр. 2) и дълго копие, което съпоставено с фигурата на коня и ездача изглежда дълго 3 м.[1]. Че авторите са добре запознати с конното дело се вижда и от начина по който са предали конското снаряжение (обр. 6), както и от изобразените коне с малка глава и мощни гърди.

Тези илюстрации отговарят напълно на данните извлечени от миниатюри и писмени извори за облеклото на старите българи[2]. Рисунките подкрепят сведенията, които се дават и за българското военно дело и за важността и ролята на конницата.

Преславските рисунки се отличават и с значителен реализъм. Изображенията врезани върху един и същ блок са свързан разказвателно помежду. Представените сцени са осмислени и характерни и край тях се явяват и характерни знаци. Затова при тълкуването на рисунките трябва да се вземат под внимание и знаците.

Знаци или тамги на цял род или семейство и даже на един човек, след VII в. се срещат върху различни предмети и в много случаи заемат същото място върху предметите което заемат и надписите.[3] Върху разни находки от славянски градища от XI—XII вв. знака се заменя с надпис или букви.[4] Знакът се явява като сурогат или предшественик на надписите или инициалите при разни случаи. Дори и върху някои строителни материали знаците се изместват от инициали, или по точно инициали заемат същото място което заемат и знаците. Докато в Преслав върху строителните материали се срещат знаци характерни за отделни постройки[5] и в Киевска Русия през X—XII вв. знаците на разни князе,[6] върху материалите на построената от Климент църква в Охрид, се срещат инициалите „Кл".[7] И самоличността се оточнява с знаци вместо с надпиис. Върху една икона от XII в. образа на княза Всевлод Юриевич се оточнява от неговия знак отбелязан в дясно от изображението, тъй както и при неговите монети.[8]

---

[1] Шлемове и ризници се споменават и в два надписа-списъци от Преслав, от IX в. (Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, ГСУФФ XXXI, 1, 1946, 26; Венедиков, Ив., Новооткритият в Преслав първобългарски надпис, ИАИ XV, 1946, 146

[2] Ivanov, J., Le costume des anciens bulgares, L'art byzantin chez les slaves' 332—333.

[3] Рыбаков, Б. А., Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., СА VI, 227, 228.

[4] Пак там, 228.

[5] Това се установи през 1948 г. и при доразкопаването на не напълно разчистения манастир в Преслав на дясния бряг на река Тича, на Бял-бряг, под местността „Вълкашина". Знака ⋁, характерен за монастирския комплекс, се среща предимно върху тухли и е известен от по-рано.

[6] Рыбаков Б. А., цит. съч. 24

[7] Коцев, Д., Климентовият манастир „Св. Пантелеймон" во Охрид, Годишен Зборник Унив. Скопие — Скопие I, 1948, 148, обр 14

[8] Рыбаков, Б. А., цит. съч., 235, обр. 18 и обр. 17.

Този смисъл и това предназначение на знаците изяснява и тяхното присъствие край преславските рисунки.

Знакът врязан в дясно от конника при рисунката от обр. 7, се среща и другаде в Преслав. Той е отпечатан и върху дъното на един съд,[1] тъй както са отпечатани върху дъна на съдове и други характерни знаци, а в Киевска Русия и знаците на разни князе, които по този начин са отбелязвали и зависимостта на майстора грънчар от съответния притежател на знака.[2]

Може да се допусне че и при рисунката от обр. 7 знакът се явява вместо надпис и както при образа на Всевлод Юриевич определя самоличноста на сражаващия се конник. Дори и нещо повече би могло да се каже след проучването и установяването на принадлежността на самия знак.

Мястото което заема знакът по отношение на образа на конника при неговия противник се заема от изображение на орел (обр. 7). Сцената не се доминира от орела, той не е еднакво свързан с двете сражаващи се фигури и не може да се приема тълкуването че е представен в тази сцена като символ на сила и юначество.[3] В случая по-скоро трябва да се изтъкне връзката между орела и образа в дясно от който се намира. Тази връзка изглежда е същата която се забелязва и при конника и знака. Орела би трябвало да има и значението на знака. А както знаците се явяват върху печатите и пръстените-печати и едноглав орел се явява към IX или X вв. върху печата на един византийски сановник.[4] През X в. едноглавия орел се явява и върху гербовете на разни западни феодали.[5] Възможно е да има и други отношения между сражаващия се воин и орела, но каквито и да са те в случая орела оточнява противника на конника. Щом като действуващите лица са оточнени, трябва да се допусне че тази преславска рисунка фиксира конкретна идея, а може и случка или събитие. С врезване върху вградения в крепостната стена блок образно е разказано нещо, в случая едно стълкновение един двубой участниците в който са ясно оточнени с знака и орела. Това предположение може да се приложи и за останалите рисунки от преславската крепостна стена. Ясно е че при тяхното изобразяване авторите — преславските воини не толкова са опитвали своята сръчност колкото са се стараели да изразят свои впечатления и да фиксират събития и случки, които са ги вълнували[6].

И при рисунката от обр. 3, където е охарактеризирано самото лице на конника и където може би също е била изобразена цяла сцена, е отбелязан знак. Знака напомня лък с стрела насочен на горе и се среща и в Плиска.[7]

Обаче знака врезан над конника от рисунката от обр. 4, не може да се свърже с самото изображение. Той е врезан по-късно след като ерозията поизтрила рисунката. Същия знак се среща в Мадара върху една тухла.[8] Въпросният знак прилича на една вариация на знака на

---

[1] Станчев, Ст., Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. Разкопки и проучвания на НАМ, III 239, обр. 224.

[2] Рыбаков, цит. съч. 249.

[3] Вж. Сп. БАН LVIII, 219

[4] Solovjev, A. V.. Les emblèmes heraldiques de Byzance et les slaves, Seminarium Kondakovianum VII, 126.

[5] Пак там, 150.

[6] Вж., СпБАН LVIII, 216.

[7] Шкорпил, К., Абоба-Плиска, ИРАИК X, 257, таб. XLIX, № 626. и № 49.

[8] Мадара, 413, обр. 285, № 93.

Рюриковци,[1] който обаче винаги е обърнат на горе.[2] Знака на Рюриковци е отбелязан така както обикновено се среща правилно обърнат и върху български ръкопис от XIV в. — Манасиевата хроника, където в миниатурата с обсадата на Доростол, през 971 г., стърчи над знамето на Святослава.[3] На пръв поглед изглежда допустимо свързването на знака врезан върху преславската стена и проникването на Святослава в Североизточна България и Преслав. Обаче обърнатия на долу знак и появата на други знаци едновременно в Южна Русия и България без някаква прека връзка може да ни разколебае.[4] Установяването на този по-късно врязан знак може да ни помогне за датирането на рисунките и да ни посочи една дата след която е невъзможно да са изобразени. Изобщо знаците до известна степен може да послужат и за датиране. Те се срещат при славянските градища между VII и XII вв.,[5] така че и рисунките от крепостната стена може да се отнесът към този период, още повече че те са свързани с присъствието на войници край кулите и че през втората половиня на този период Преслав е бил охраняван. От този период е и керамиката от културния пласт наслоен от нивото на цокъла на стените на горе.[6] Всред множеството фрагменти славянски тип керамика при разчистването се намери и къс от издутата част на един съд с един от най-известните знаци IY I. Керамиката е изключително средновековна, същата която се среща в Преслав, Плиска, Мадара и пр. и която се отнася към същия период.[7] А тъй като сцените предават впечатления пояснени с знаци вместо с надписи възможно е да са изобразени преди популяризирането на азбуката и преди изместването на знаците с надписи и инициали — преди XI—XII вв.[8]

Рисунки врязани с остро оръдие върху камък у нас са открити в Плиска,[9] Мадара,[10] с. Червен — Русенско и пр.[11]

В Плиска също са врязани рисунки върху вътрешната крепост, от двете страни на стените.[12] Намерени са обаче и върху дворцовите постройки, попадалите блокове на базиликата и върху външната страна на стените на някои новооткрити църкви.[13]

И в Плиска преобладяват конници, които също носят островърхи шлемове и дълги копия.[14] Обаче рисунките от Плиска са надраскани побързо и по просто. Изображенията са по схематични и стилизирани, полеки и подвижни. Отбелязани са предимно ловни сцени и често върху един и същ блок са врязвани безразборно и без връзка разни изображения а по някога и надписи. Върху един блок с подобни изображения

---

[1] Рибаков, цит. съч. 249, обр. 771.

[2] Че знакът на Рюковци, обратно на нашия е винаги обърнат на горе, любезно ми обърна внимание Т. Герасимов.

[3] Рыбаков, Б. А., цит. съч. 243 обр.44; Миниатюрите на Манасиевата хроника табл. XXXVI и XLIV, № 64 лист 173 г.

[4] Репников, Н. И., Городище Эски-Кермен, Археологические исследования РСФСР 1934—1936 гг, 278, обр 78.

[5] Рыбаков, цит. съч. 227—228.

[6] Мнятев, Кр., Славянска керамика, 36; Станчев, Ст., Домашна керамика от Преслав, Разкопки и проучваня на НАМ III, 135.

[7] Рыбаков, цит. съч, 228.

[8] Шкорпил, К., Абеба — Плиска, ИРАИК X, 282—286, табл. LIV и LV.

[9] Попов. Р., Материали от разкопките пръз 1932/35 г., Мадара II, 85. обр. 131—132.

[10] Миков, В., Скални изображения от България, ИАИ V, 291.

[11] Шкорпил, К., цит. съч. 282.

[12] Михайлов, Ст., Разкопки в Плиска през 1945—42 г., Разкопки и проучвания на НАМ III, 176, обр. 12, 188, обр. 17.

[13] Шкорпил, К., цит. съч. табл. LIV и LV.

обаче е врезан по грижливо и един кон който прилича на преславските и по изпълнение[1]. И в Плиска също се срещат рисунки които придружени от надписи разказват и отбелязват конкретни идеи или събития[2] тъй както отбелязва и едно историческо събитие през XII в. един надпис врязан върху един блок.[3]

Образно са разквани и фиксирани събития и другаде. Върху стени и скали са врязвани разни рисунки често примесени с надписи или знаци. Върку стените на едно градище от Южна Русия, датирано между VIII-IX в., врязани са също конници които приличат на преславските и плисковските[4]. Прилича и облеклото. Вижда се същия островърх шлем, а върху един блок и дългата дреха от една от преславските рисунки[4] (обр 4.)

Образно са запечатани събития и в рисунките врязани върху скалите на далечния Сулек в Южен Сибир,[6] където се среща и едно изображение на конник сходно с преславските.[7] Тези рисунки също се отличават с значителен реализъм и също често са примесени с надписи и съпроводени от знаци.[8]

Рисунките на конници от вътрешната крепост на Преслав изтъкват, че част от врязаните изображения у нас не са израз на някакво художествено влечение, а са образни вписвания на известни преживелици, случки или събития, които авторът се е постарал да отбележи. За това свидетелствуват местонахождението, значителния реализъм, бързия и линеарен начин на изобразяване, охарактеризирането и дори оточняването на представените лица. Това се подкрепя и от други сродни паметници от същата епоха намерени другаде.

Приноса на преславските рисунки за бита на Преслав е ценен, защото в тях е отразен бита на самите автори, които не са художници, а обикновени войници. Така че може да се смята, че тези които са врязвали рисунките по малко са се влияли от разни иконографии и предават това което искат да разкажат така както го виждали в самата действителност и така както са умеели да го възпроизведът. Затова може да се смята че рисунките върху крепостната стена на Преслав, макар и доста общо, най-верно хвърлят светлина върху преславската действителност около X в.

---

[1] Пак там, 285, табл. LIV 16.

[2] Пак там, XII 2; Към тази група паметници може да се причисли и един блок намерен при разкопките в Плиска през 1948 г., върху който е врязано изображение на конник приличащо на преславските. Паметникът, които се намира в Софийския музей не е обнародван

[3] Успенский., Абоба — Плиска, ИРАИК X, 237.

[4] Макаренко, Маяцкое городище, ИРАИК XLIII, 1—53, обр. 16; Артамонов, М. И., Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-западной Хазарии, СА VI, 142.

[5] Макаренко, цит. съч. обр. 29.

[6] Киселев, С. В., Древния история Южной Сибири. МИА IX, 1949. 316, табл. LX.

[7] Кацаров, Г., Няколко бележки върху преславския конник, ГНМ VII, 32, обр. 15.

[8] Киселев, цит. съч. 356.

REPRÉSENTATIONS DE CHEVALIERS SUR L'ENCEINTE INTERIEURE DE PRESLAV

RÉSUMÉ

Les représentations ici publiées sont des graffites discernés en 1949, sur les murs de l'enceinte interieure de Preslav, pendant le déblayement autour de la tour d'angle nord-est. Ont les aperçoit, ainsi que des traces d'autres graffites, parmi les sillonnements qui enrayent les faces des blocs emmurés dans les façades intérieures des murs nord et est de l'enceinte, des deux côtés de la tour, à la portée de la stature humaine. Les contours ne sont pas profonds et par endroits ils sont confondus parmi les sillonnements ou éffacés par l'errosion.

Les graffites conservés sont tracés sur les blocs transversaux et latéraux du mur nord(fig. I). Sur un bloc transversal de la quatrième rangée est gravé un chevalier armé galopant vers la gauche (fig. 2). Le bloc latéral suivant porte les traces d'une scéne de laquelle est conserée la moitié gauche — un signe et un chevalier (fig. 3). Une autre scène est gravée sur le bloc transversal suivant. Plus tard sur le chevalier de cette scène est marqué un signe (fig. 4). A la troisième rangée, sur un bloc lateral, est tracé plus maladroitement un chevalier à demi effacé (fig. 5) et sur un bloc latéral une scène (fig. 6).

Ce groupe se complète par le graffite d'un bloc déjà connu (fig. 7). Dans ce graffite le chevalier représenté est précisé par un signe tracé à droite de sont image au même endroit où chez son adversaire est gravé un aigle, qui évidemment a la même predestination.

Visiblement ces représentations dont les thèmes sont empruntés à la vie milltaire et qui se trouvent dans le voisinage d'une tour, sont gravées par des militaires — les sentinelles de Preslav. Outre les thèmes et l'endroit, l'execution rapide, linéaire, mais quand même réalist et narrative l'identification des personages représentés et des semblables graffites trouvés ailleurs démontrent qu'ils ne sont pas tant l'expression d'une inclination artistique mais une narration d'idées ou d'évènenemen que les auteurs ont voulu marquer. Et comme ces auteurs sont des guerriers, qui vraisemblablement ne sont pas influencés par les diverses iconographies, ils nous trensméttent comme ils voyaient et comme ils pouvaient ce qu'ils ont voulu exprimer.

La construction des murs, qui d'aprés les sources a eu lieu vers la fin du IXe siècle, la ceramique de la couche culturelle et l'usage des signes à la place des inscriptions ou des initiales qui a duré jusqu'au XIe et XIIe siècle, indiquent l'époque dans laquelle sont tracé les graffites.

Ainsi, les guerriers de Preslav, par ces graffites illustrent leur époque, leur costume et armement et nous donnent directement une idée sur la vie et les militaires de Preslav autour du Xe siècle.

Luba Ognenova

ТРАКИЙСКАТА ГРОБНА НАХОДКА ОТ С. ДЪЛБОКИ, СТАРОЗАГОРСКО

ОТ ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

На 12 април 1879 год., когато устройвали новото гробище на с. Дълбоки, Старозагорско, била открита гробница, която се оказало, че съдържа твърде богато погребение. При нейното откриване случайно в селото се намирал руският поручик Н. П. Кляузов, изпратен от генерал губернатора на Румелия Столипин да събира статистически сведения. Кляузов отбелязал накратко обстоятелствата на откриването, направил наблюдения върху погребалните съоръжения, които документирал с рисунки на напречния и надлъжния разрез на гробницата и на отделните предмети, открити в нея. Въз основа на рисунките на Кляузов и на неговите бележки находката била обнародвана още на другата година от руския археолог В. Прохоров в една малка брошура под заглавие „Болгарскія раскопки близь Эски-загры", С. П. 1880, 8 стр., 4⁰, с една топографическа карта и 7 таблици.[1] Сведения за тази находка, макар и много кратки, намираме в Статистическия календар на Старозагорския департамент за 1882 год., стр. 51, а също така и у К. Шкорпил, Могили, Пловдив 1898, стр. 130—131. От една къса бележка на E. Strong, Antiques in the Collection of sir Frederick Cook Bart, at Doughts House, Richmond, JHS XXVIII, 1908, 45, се вижда, че почти цялата находка попаднала в Англия, с изключение на една сребърна чаша, която по-късно през 1914 год. била придобита за Ермитажа.[2] В ИАИ VI, 1930—1931, 44—55, се появи статия под надслов „Антична гробница при с. Дълбоки, Старо-загорско", от известния [redacted] на българския трудещ се народ, Филов, която п едставя едно почти просто препечатване на текста на Прохоровата брошура. Кратките добавки, които авторът е направил, разкриват само неговата елементарна библиографска неосведоменост, която беше създала например у нас убеждението, че тази находка се намира в неизвестност. Тези добавки показват повърхностното и некритично отнасяне към предмета и изобщо липсата на чувството за отговорност, които черти са изобщо характерни за Филовата „научна" дейност. За по-нататъшната съдба на находката от Дълбоки ние узнаваме от отчета на Ашмолския музей в Оксфорд от 1948 год.,[3] гдето директорът на античния отдел на музея, D. B. Harden, обнародва съвсем накратко отделните предмети, като възпроизвежда и оригинални снимки на някои от тях. Ние узнаваме, че сега тази находка вече е преминала в притежание на Ашмолския музей в Оксфорд.

Предвид на голямата важност на тази находка за археологията на траките, от която могат да се направят доста интересни изводи, каквито не са направени в досегашните публикации, ние сметнахме, че не ще бъде безполезно гробната находка от Дълбоки да бъде отново проучена и то във връзка с известния ни досега материал от тракийските могилни погребения, като на първо място бъдат използувани оригиналните снимки на предметите от Дълбоки.[4]

Ние трябва с благодарност да си спомняме името на поручик Кляузов, който макар и както изглежда, не специалист, все пак се е отнесъл много сериозно към находката, като е направил ценни наблюдения в процеса на откриването на гробницата и което е най-важно, направил е извънредно ценните рисунки на отделните предмети и на разрезите на гробницата. А че ние можем да се доверим на тези рисунки, показва голямата точност и вярност, с които той е предал формата на предметите. Това може да се проконтролира сега с оригиналните снимки на същите предмети, които имаме на ръка. С благодарност трябва да си спомняме и името на руския археолог Прохоров, който с своята публи-

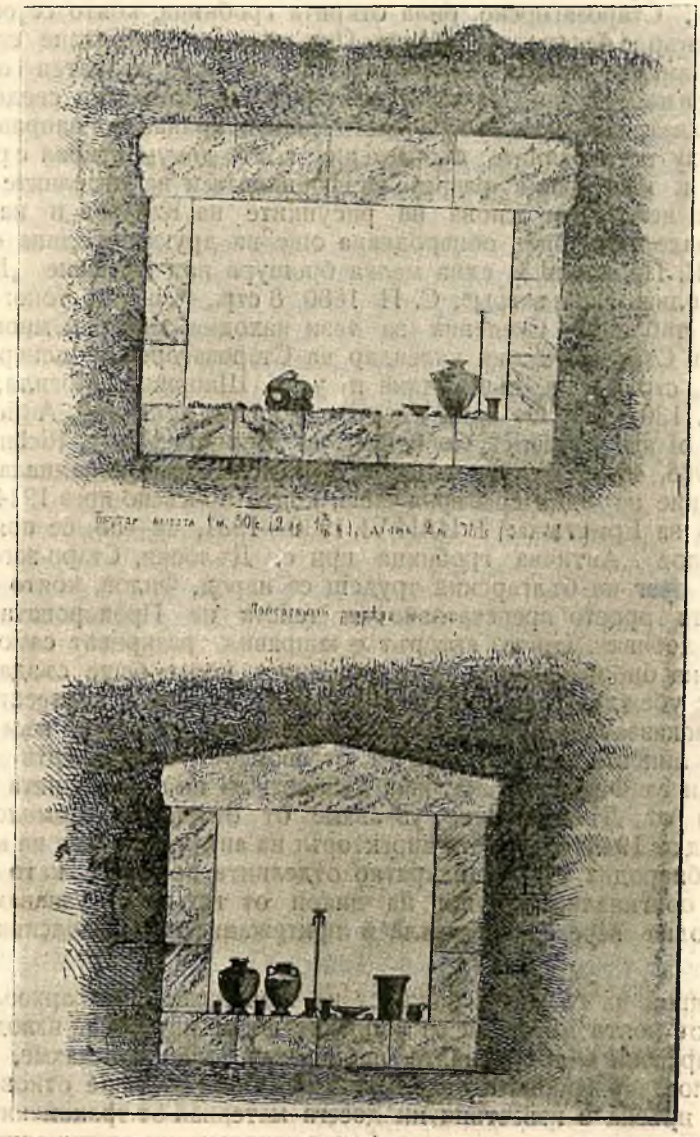

Обр. 1. Надлъжен и напречен разрез на гробницата при Дълбоки според Прохоров

кация ни е запазил извънредно ценните наблюдения и скици на Кляузов. Въз основа на всички тези данни, допълнени с някои отделни сведения от по-старата българска археологическа литература, ние имаме възможност да си дадем ясна представа не само за наличността на погребалния инвентар, но също и за погребалния обряд и гробничните съоръжения, приложени в погребението при Дълбоки.

Според сведенията на Прохоров, гробницата, която се е намирала на 60 см. дълбочина от повърхността на земята, е била съградена от варовикови плочи, дебели 36 см. Тя е била дълга 2·35 м., широка 1·60 м. и висока 1·50 м. Четири плочи, издялани стреховидно, образували покрива ѝ (обр. 1). „Земля над склепом представляла совершенно ровную поверхност" пише Прохоров (стр. 1), който израз Филов перифразира, и безкритично, без да се справи с по-старата литература, своеволно коментира в смисъл, че гробницата е лежала на съвсем равно място и над нея не е имало

Обр. 2. Предмети от гробницата при Дълбоки според Прохоров

могила (стр. 46). У Шкорпил (Могили, 130—131) обаче има едно извънредно важно сведение, което представя в съвсем друг вид гробничните съоръжения на това погребение. Той именно, изрично твърди, че „на мястото ѝ (на гробницата, б. м.) помнят, че е била могила, която се е снишила от разработването на лозята.“ Ние нямаме основание да не вярваме на Шкорпил, който много е обикалял по тези места и то както изглежда, само 3—4 години след откриването на гробницата, когато споменът за нея още е бил пресен сред местното население.[5] Освен това и рисунката на Кляузов, даваща напречния разрез на гробницата, показва терена слабо полегат. По този начин днес ние можем да приемем, че действително и погребението при с. Дълбоки спада към тракийските могилни погребения.

Трябва да си представим, че и тук, както това се среща и при други случаи, гробницата е била построена в предварително издълбан трап в земята и след това е била насипана вероятно не много висока могила.

Обр. 3. Предмети от гробницата при Дълбоки според Прохоров

В гробницата бил намерен изгнил скелет в броня, на предната страна на която се намирало златно украшение; скелетът е бил положен с глава към запад.

Как е било положено тялото, дали направо в гробницата или в дървен саркофаг, не може да се каже със сигурност, защото сведенията на Прохоров са неясни. Действително той говори на две места за остатъци от изгнило дърво, обаче, докато на стр. 7 той свързва тези остатъци ясно с намерените железни копия, на стр. 2 изказването му е така неопределено, щото може да се заключи, че и тук се касае за същите остатъци от дървените части на дв те копия.

Около скелета и в краката му се намерили съдове и късове от разрушени железни предмети — копия. При краката се намирал железен светилник с три крака, счупен на две. 5 глинени, 3 бронзови и 4 сребърни съда, а също и късове от изгнило дърво (обр. 2 и 3). Положението на вещите претърпяло известно изменение при разкриването на гробницата, тъй като част от пръстта се сринала вътре. Освен това, дъждовната вода прониквала през покривните плочи, които не били споени, увличайки със себе си пръст, която се наслоила във вид на тънък пласт на пода. (Прохоров, стр. 2).

От цялата тази находка в Ашмолския музей са постъпили следните предмети: 1) златен нагръдник; 2) две сребърни чаши; 3) сребърно канче; 4) фрагменти от два чернофирнисови киликса; 5) бронзова броня; 6) бронзова хидрия; 7) бронзова ситула; 8) бронзова купа с две дръжки върху подставка с три прешленообразни крака; 9) фрагментирана глинена амфора с кафяво-черен фирнис; 10) еднодръжна купа от местна сива глина; 11) железен светилник, счупен на две и 12) различни фрагменти от желязно оръжие и от броня.[6] Сравнявайки инвентара на гробницата така, както е даден у Прохоров и у Harden, ние оставаме с

Обр. 4. Гръдна страна на бронята от Дълбоки (снимка на Ашмолския музей)

впечатлението, че в Ашмолския музей не е постъпила цялата гробна колекция от Дълбоки. Ако приемем, че в споменатите от Harden various fragments of iron weepons and armour се включват и двете копия, изобразени у Прохоров на табл. III, 4 и малкия железен предмет, табл. IV, 3, който е принадлежал към бронята, (Прохоров, стр. 6), то значи, като загубено от находката остава малкото глинено съдче на табл. III 8. В същност не е съвсем ясен въпросът и за броя на сребърните предмети, защото Прохоров говори за четири сребърни предмети стр. 2. На табл. II са изобразени две чаши, повторени още веднаж на табл. V. Трета чаша се намира в Ермитажа. Ако сега като четвърти предмет Прохоров счита

Обр. 5. Гръбна страна на бронята от Дълбоки
(снимка на Ашмолския музей)

сребърното канче с дръжка, табл. III, 10, то значи, че и среброто е в наличност. Обаче в напречния разрез на гробницата (Прохоров, табл. I) ние виждаме ясно изобразени освен сребърното канче, още четири чаши. Ако скицата е вярна, а за това, ние казахме, надали може да се съмняваме,

то трябва да се предполага, че действително от цялата находка за сега остава неизвестна само една четвърта, вероятно сребърна чаша. Че част от находката е била разпиляна, се вижда не само от обстоятелството, че едната чаша е попаднала от ръка на ръка чак в 1914 г. в Ермитажа, но и че един от чернофирнисовите килики е попаднал в ръцете на английския археолог G. D. Beazley и от там в колекцията на Ашмолския музей.[7]

Да разгледаме сега отделните предмети от находката:

1. Покойникът е бил положен облечен в броня от бронз (обр. 2, 4 и 5) вис. 37·5 см. (Прохоров 5, 6, табл. III, 1, 2; ИАИ VI, 1930—31, 53, № 7.) И двете части на бронята, гръбната и гръдната са добре запазени. Ръбът е бил обточен с железен бордюр, от който са останали само следи. Пристягането на двете части се е постигнало чрез железни четвъртити халки, някои от които са били намерени в гробницата (Прохоров, табл. IV., 3). Бронята показва схематично линеарно очертаване на гръдните и коремните мускули, както и на плешките на гърба. Тя носи върху гръбната и гръдната част по една кръпка, които в оригиналната снимка едва личат, обаче в гравюрите на Прохоров са ясно означени. На какво се дължат тези повреди не може със сигурност да се каже. А че те са причинени от промушване във време на сражение[8]) остава само едно

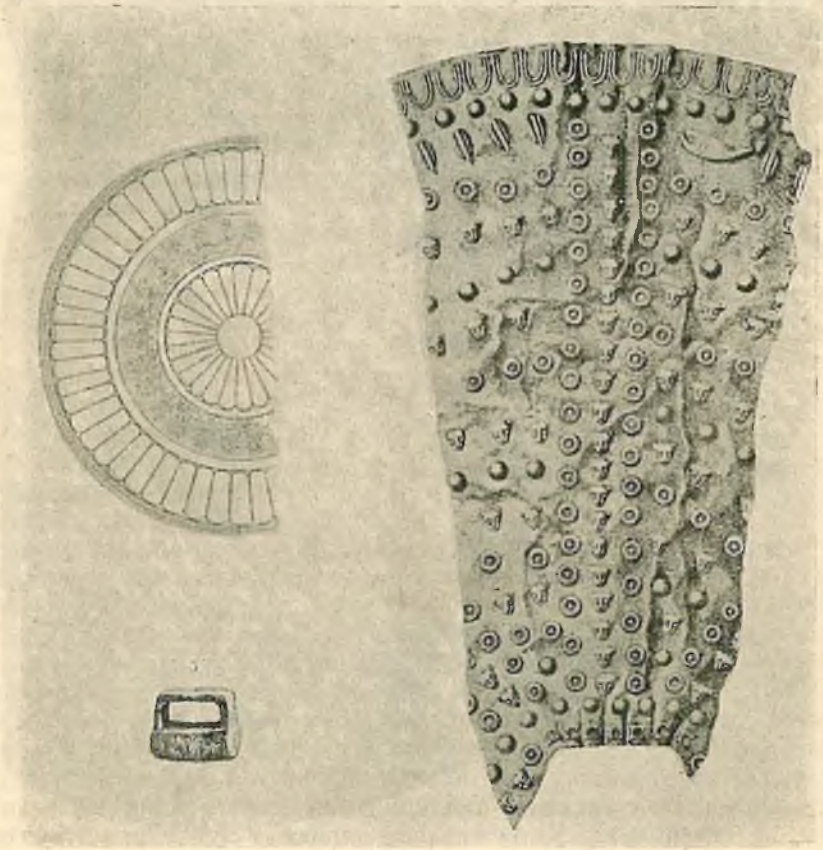

Обр. 6. Част от златния нагръдник от Дълбоки според Прохоров

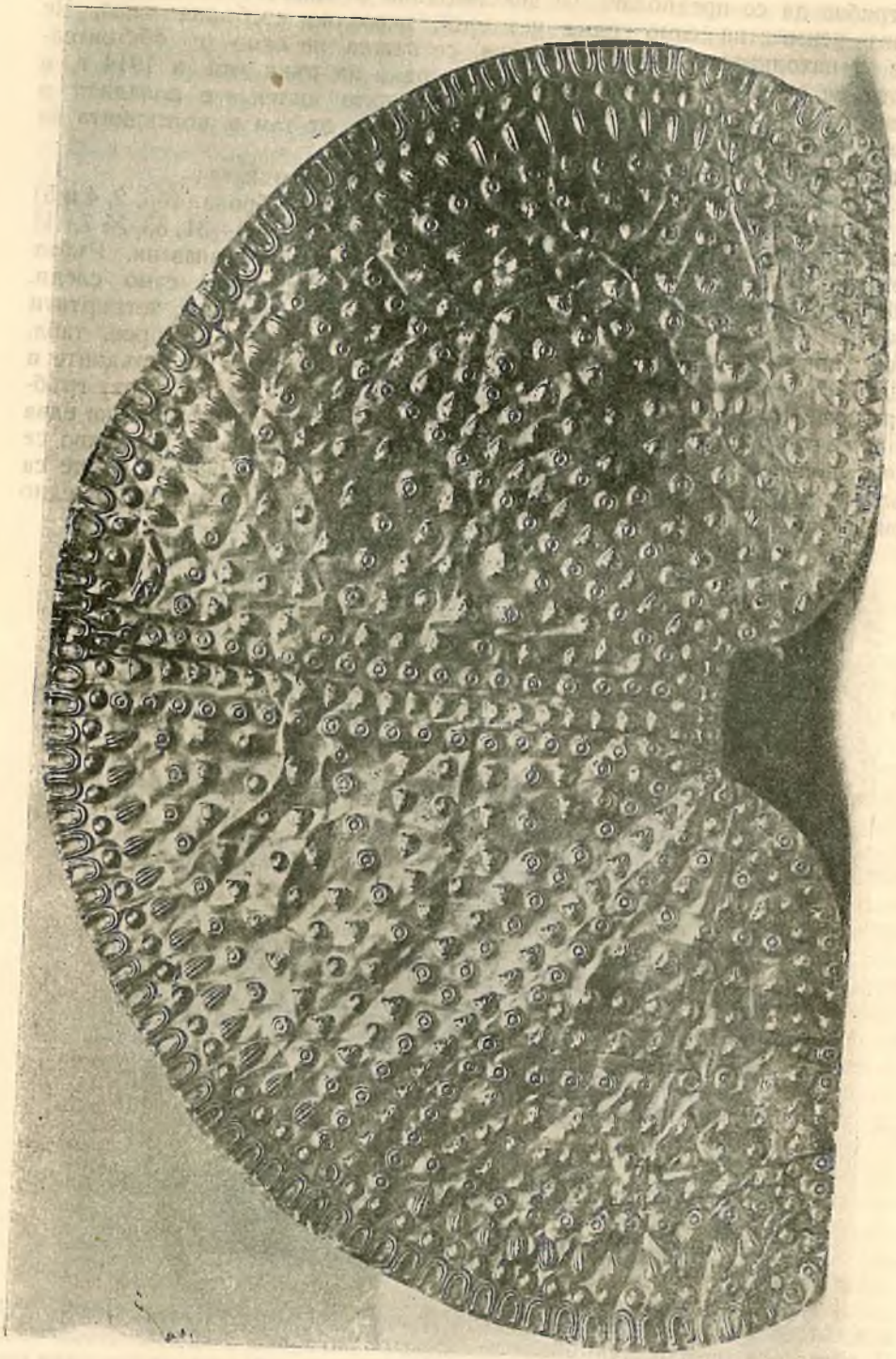

Обр. 7. Златен нагръдник от Дълбоки (снимка на Ашмолския музей)

предположение. Бронята по своя тип спада към тъй наречените камбановидни брони. Характерно за тях е долното хоризонтално сечение и графичното схематично очертаване на гръдните и коремни мускули, както и на плешките. Този тип броня е архаичен. Поставя се от 700—500 год. пр. н. е. Около 490 г. се появява нов вид броня, в която намясто схематично и линеарно предаване на мускулите се проявява тенденция за тяхното пластично изтъкване, което довежда до тъй наречената мускулна броня. Тя имитира напълно релиефа на голото човешко тяло. Мускулната броня е характерна за времето от V век насам. Все пак архаичният тип броня не изчезва изведнаж; с известни незначителни изменения той се задържа наред с преходните форми към мускулната броня чак до края на V век.[9]

2. Върху бронята е бил положен златен нагръдник във вид на тънка полукръгла пластинка с изрез на горния хоризонтален ръб; максимална дължина 35 см., максимална ширина 22·5[10] (обр. 2, 6 и 7). Повърхността е покрита с разнообразни мотиви, изпълнени в техниката на пресуван релиеф. Дъгата завършва с бордюр от листовиден орнамент от вида на ионийската кима. Под него се редува низ от полусфери и ред от зърна. От така образувания бордюр се спускат радиално към центъра три ивици, образувани от ред глави на пантери, заградени от по един ред розетки. Образуваните четири сектора са изпълнени от концентрично разположени редове от розетки и под тях глави на пантери, полусфери и т. н. В двата ъгла горе се намира по една дупка за окачване. Авторът на статията в ИАИ VI., 1930—31, 54, се помъчи да види в украсата на нагръдника от Дълбоки мотиви, които „са стилизирани в духа на строгия стил". Методологическата грешка е явна, защото той поиска да открие „духа" на стила на нагръдника въз основа на гравюрите на Прохоров. Този метод е обаче напълно погрешен. Оригиналната фотография, която ние притежаваме не дава възможност да се открият в украсата на нагръдника елементи от строгия стил, нито пък от кой да е гръцки стил. Защото украсата на нагръдника е третирана в същност в познатия варварски стил на тракийските паметници. Изобщо, въпреки че от разкопките на тракийските могили са известни до сега 15 нагръдници, които се намират в погребения от V и IV век, ние все още нямаме възможност да установим

Обр. 8. Бронзова хидрия от Дълбоки (снимка на Ашмолския музей)

едно типологическо развитие в дадените хронологически рамки, както това ще видим по-долу.

3. Върхове на две железни копия с ръб по средата, силно разядени, дълж. 24 см. (обр. 2). Около тях е било намерено изгнило дърво, вероятно от техните дръжки. (Прохоров, 7, табл. III_4; ИАИ VI, 1930—31, 53, № 9).

4. Бронзова хидрия, вис. 40 см., диам. на устието 16·2 см., липсва шията на съда (обр. 3, 8).[12] Ръбът на устието е украсен с перлов низ и яйцевиден орнамент, дръжките са гладки.

Бронзовите хидрии се срещат често в тракийските могилни погребения. Могилите при Дуванлий дадоха богат материал в това отношение. Обаче, повече от известните до сега бронзови хидрии се отличават по своята по-богата украса. Така например почти всички имат канелирани дръжки, а вертикалната дръжка на някои от тях стъпва върху художествено изработена основа.[13] Най-близко до хидрията от Дълбоки стои хидрията от Мушовица (Дуванлий, обр. 111). В сбирките на нашите музеи има още доста необнародвани екземпляри, които произхождат също от могилни погребения. Между тях особено важна е хидрията в Нова Загора, която произхожда обаче от Мъглиш, Казанлъшко, висока 45 см., липсва една от хоризонталните ѝ дръжки, които са канелирани Устието ѝ е украсено с перлов низ и яйцевиден орнамент. Вертикалната дръжка завършва долу с релиеф на сирена, която е изпълнена в строгия стил (480—450) (обр. 9, 10).

Обр. 9. Бронзова хидрия от Мъглиш, Казанлъшко (снимка Димитров)

5. Наред с бронзовата хидрия е била поставена и една глинена амфора, вис 36·25 см., която според Прохоров, е била строшена при пренасянето ѝ.[14] В музея Ashmol е постъпила силно фрагментирана. Липсват голяма част от търбуха и стъпката ѝ (обр. 3, 11). Според Harden, Report, 20, тя е покрита с кафяво-чер фирнис, което я поставя в кръга на гръцкото керамично производство. С това се опровергава твърдението на Филов, че тази ваза е от местен произход.

6. Бронзов съд без дръжки във форма на голяма чаша с извит навън ръб — ситула.[15] Вис. 27·5 см. Върху съда са запазени следи от позлата (обр. 2, 12). Подобен съд не ни е познат от досегашните могилни находки.

7. Бронзова дълбока паница с две дръжки, едната от които липсва, и с трикрака подставка, вис. 9 см., диам. на отвора 26 см.[16] (обр. 2, 13). Въпреки, че рисунката на Прохоров възпроизвежда съвсем точно този съд, Филов беше изказал съмнение относно верността на реконструкцията, изтъквайки че „тези крачета се явяват като нещо съвсем необикновено при гръцките бронзови съдове от това време“ (стр. 53). В същност и тук Филов

не можа да скрие своята голяма неосведоменост относно фактическия материал, защото той, който четеше сказки за римската и помпейска живопис, непростено е да не познава всеизвестната мозайка с гълъбите от Sosos, чието римско копие бе открито във вилата на Хадриана. То е възпроизведено в редица съчинения [17] (обр. 14). Тук ние виждаме представени четири гълъби върху една широка бронзова паница. За нейна подставка служи запоеният кръг със същите прешленовидни крачета, три на брой. Но непростено е, че Филов не е взел предвид в случая и сребърната ваза от Чертомлишката могила [18] както и онзи бронзов съд — широка паница с две дръжки от Руец (Юруклер), (Търговишко), която има също така за подставка кръг с прешленовидни крачета (обр. 15) Филов не е използувал тази чудесна аналогия, въпреки че съдът е издаден от Ив. Велков в ИАИ V, 1928/29, 45, № 6, обр. 63. Както се вижда, в същност, всред гръцките сребърни и бронзови съдове подставката с такива прешленовидни крачета съвсем не представя нещо необикновено, само трябва да се познава материалът. При това най-важното в случая е, че тази форма на подставка не е свързана с един по-тесен период от време. Тя се явява и в V в., както е случаят със съда от Руец (Юруклер), който се датира точно с един фрагмент от червенофигурна ваза от края на V век, така и в елинистическата епоха, както е случаят с изображението върху мозайката на Sosos, който работи в Пергам. Действително посочените тук успоредици засягат предимно формата на подставката, дръжките, обаче, се различни от дръжките на съда от Дълбоки. Но и своеобразните дръжки на съда от Дълбоки намират успоредици в два съда от тракийски могилни погребения. Съдът от Езерово (Първомайско) е много разрушен (обр. 16). Той произхожда от една могила, която е била разкопана от иманяри и впоследствие проучвана.[19] При това положение може да се предполага, че някои от находките са разпиляни. Ето защо, по-вероятно е да се предположи, след като имаме съда от Дълбоки, че и езеровият съд ще е имал две дръжки, а третата ще трябва да се отдаде на друг подобен съд, части от който впрочем са били намерени. Вторият (обр. 17) съд с такава дръжка е също много повреден. [20] Той произхожда от едно могилно погребение при Аязлар (Поповско), което също така е било разкрито от иманяри. И този съд има две дръжки, а от долу личи мястото, гдето е бил запоен бронзов

Обр. 10. Подробност от същата хидрия (снимка Димитров)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

кръг. Може би този кръг, който сега е загубен, е имал същите крачета в форма на прешлени.

8. Сребърно канче с една дръжка, вис. 9·40 см., диам. на устието 9·20 см. [21] (обр. 18). Стените му са гладки, дръжката е без украса. Подобни по форма сребърни канчета, обаче с канелирани стени са открити в гроба на Башова могила при Дуванлий.[22]

9. Сребърна чаша с изтеглен навън ръб, вис. 11·3 см., диам. на отвора 8·4 см., на дъното 5·6 см. [23] (обр. 19). Повърхността е украсена с гравирани орнаменти, разпределени в няколко пояса: под устието — фриз от редуващи се палметки с лотосови цветове, страничните листа на които се свързват под върха на палметките, като образуват дъга. Под тази ивица следва ред от люсповиден орнамент с нарези по краищата на отделните люспи, които завършват с центрирани колелца. Третата ивица е изпълнена с плетеница. При основата на чашата е гравиран същият люспест орнамент, само че в три реда, най-горният от които завършва с центрирани колелца. Цялата декоративна система завършва с една двойна и една проста гравирана линия над самото дъно, което от вън е украсено с четири кръстовидно разположени палметки между лотосови пъпки. (Прохоров, табл. V_1 (обр. 20_1).

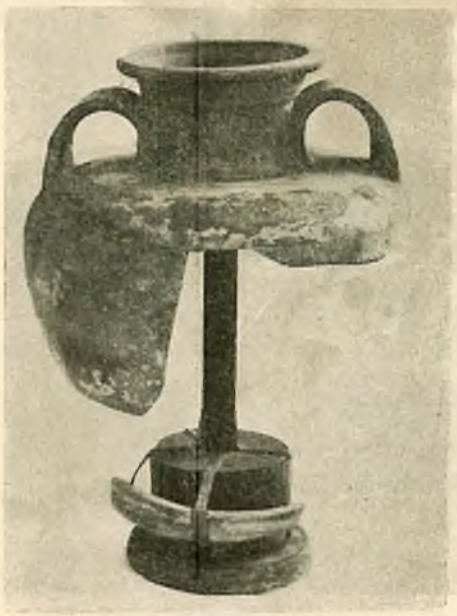

Обр. 11. Глинена амфора от Дълбоки (снимка на Ашмолския музей

10. Сребърна чаша по форма като предидущата, само че малко по-голяма, вис. 12·5 см., диам. на отвора 9·2 см., на дъното 6 см. [24] (обр. 21). Орнаментът на тази чаша е опростен. Състои се само от фриз с палмети и лотосови цветове, горе при устието, а долу при дъното — от люспестия трореден орнамент. Горният фриз почива върху тънка ивица от полегато нанесени нарези между две успоредни линии. Тази чаша не е изобразена у Прохоров, защото там изобразената чаша завършва с три успоредни линии, точно така, както завършва декорацията на третата чаша която се пази в Ермитажа в Ленинград (обр. 22 23). Harden в лаконическото описание, което дава на предметите, не казва нищо, дали тази чаша е украсена на дъното с някакъв орнамент, както предходната чаша или както ленинградската.

11. Ленинградската чаша[25] (обр. 22) се отличава от втората чаша само по това, че има под люспестия орнамент три успоредни линии, вместо две. При сравнение с рисунката у Прохоров се вижда, че тази рисунка възпроизвежда тъкмо ленинградския екземпляр. На дъното на ленинградската чаша е гравиран почти същият орнамент, както при по-малката оксфордска чаша, само че по-несръчно (обр. 23). В ИАИ VI, 1930/31, обр. 39, не се дават размерите на ленинградската чаша, но понеже у Прохоров, табл. I, са дадени две еднакви по големина чаши, то трябва

да приемем, че оксфордската и ленинградската чаша в действителност са еднакви по своите размери.

В досега разкопаните гробове у нас сребърни чаши от този вид не са намирани. Действително при Требенище бяха открити няколко сребърни чаши,[26] обаче не само че те са значително по-високи и стройни, напр. вис. 19·5 см., с диам. на устието 9·8 см., на дъното 6 см.; вис. 24 см., диаметри 10 и 8 см., но и орнаментът около устието и дъното е изработен отделно, позлатен и запоен. Инак тук срещаме около дъното също така три реда люспест орнамент, при това люспите, които са от борови шишарки тук са запазили по-ясно своя органически произход, отколкото

Обр. 12. Бронзов съд (ситула) от Дълбоки
(снимка на Ашмолския музей)

при чашите от Дълбоки, гдето тези форми са стилизирани и дадени по-схематично. Друга една сребърна чаша произхожда от Букьовци (Оряховско), вис. 12·2 см., диам. на устието 9·2 см., на дъното 5·6 см. И тя се различава не само с много по-разлатото си устие, но и с украсата си: под устието е гравиран фриз от палмети и лотосови пъпки, а тялото е канелирано хоризонтално. чашата носи позлата на фриза и на гладката ивица при дъното.[27]

Трите чаши от гробницата при с. Дълбоки са много интересни. Чашата № 9 носи напълно характерен за гръцкото изкуство орнамент. Палметките и лотосовите цветове представят все още строгите форми на гръцкия орнамент от края на VI и началото на V век. Плетеницата, е един от любимите орнаменти на родоските архаични вази[30], също така я намираме и върху украсата на саркофазите от Клазомене[31]. Също и украсата на дъното на чашата, както е дадена на рисунката у Прохо-

Обо. 13. Бронзов съд от Дълбоки (снимка на Ашмолскиу музей)

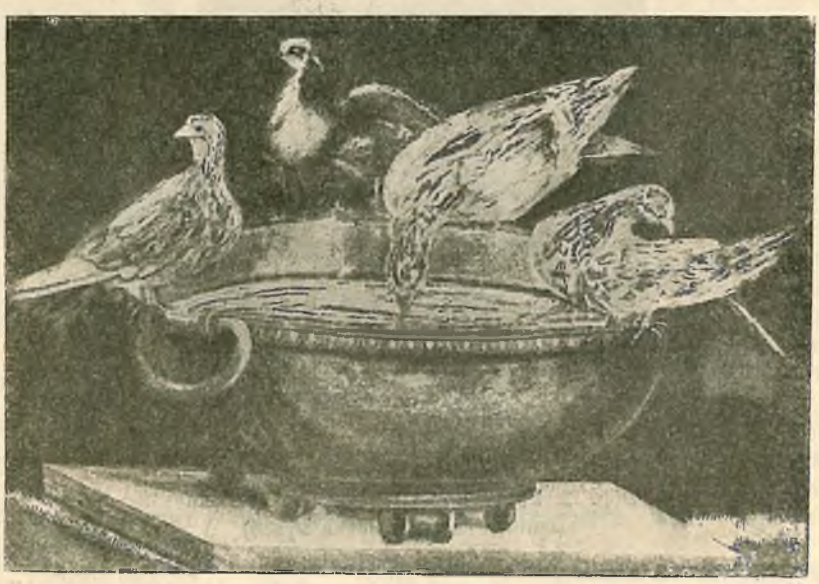

Обр. 14. Римско копие от мозайка на Sosos (според Pfuhl)

ров, показва същите строги форми. Като предстепен могат да се посочат подобни орнаменти от архаичните щитове, открити в Олимпия.[32] Въз основа на тези сравнения можем да отнесем сребърната чаша № 9 към края на късния архаизъм или началото на строгия стил. Сребърната чаша

№ 9, не може да има съмнение, е едно произведение на гръцката промишленост, попаднала тук вероятно по пътя на търговската размяна.

За останалите две чаши обаче ние не можем да твърдим същото. Не е важно в случая, че останалите две чаши се отличават с по-бедната си откъм мотиви украса; важното е, че третирането на орнамента е много по-грубо, липсва точността и тънкостта на изработката на чашата № 9. Но тук не се касае само за един по-неопитен майстор, а изобщо за един майстор, комуто значението на мотивите са неясни, тъй като някои от тях, той не е могъл даже да разбере. В случая особено поразително е третирането на фриза от палметки и лотосови цветове. Гравьорът на

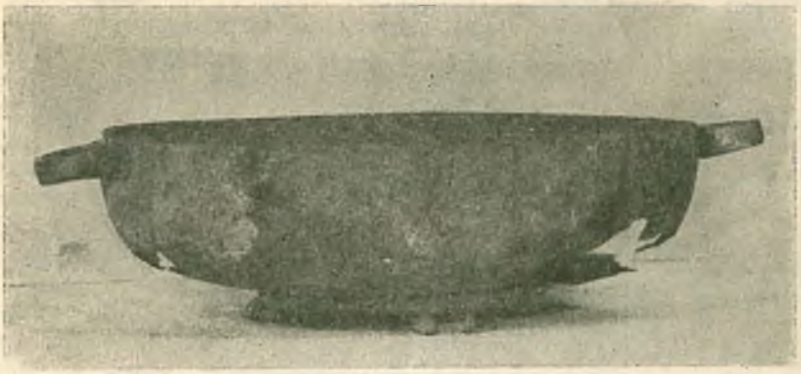

Обр. 15. Бронзова паница от Руец. Снимка на Нар. арх. музей (П. Хлебаров)

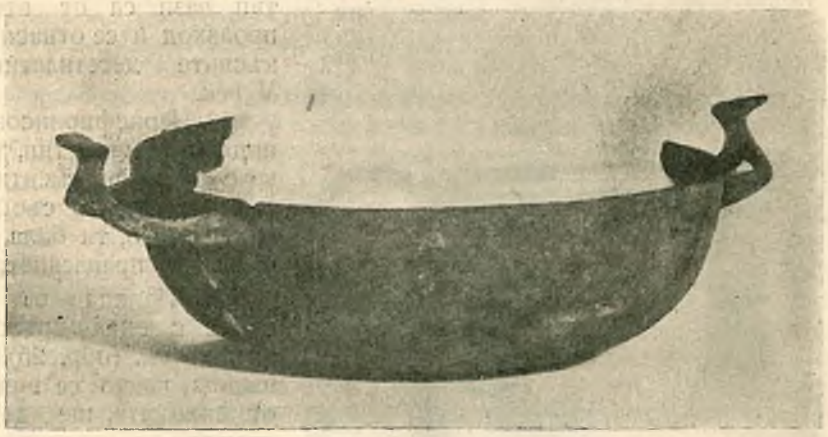

Обр. 16. Бронзов съд от Езерово. Снимка на Нар. арх. музей (П. Хлебаров)

чашите № 10 и 11 преди всичко не притежава смелия замах на гръцкия гравьор, той не е проумял освен това строежа на лотосовия цвят. Така, вместо да отдели предните външни листа на цветната чашка, като ги извие навън, той прокарва съвсем механично отвесни, пък даже и наклонени навътре линии, с което органическият характер на лотосовия цвят се загубва напълно. Налага се заключението, че тези две чаши не са

работени от гръцки майстор, те не могат да бъдат произведения на гръцката фина торевтика, те са една имитация на гръцки първообрази, направени от местни тракийски майстори.

12. Чернофирнисова глинена паница с две хоризонтални, извити малко нагоре дръжки,[33] вис. 5·4 см., диам. 18 см. (обр. 24). Дъното е било украсено с щамповани орнаменти, наредени в концентрични ивици, представа за които ни дава рисунката у Прохоров, табл. IV, 2 (обр. 6).

Обр. 17. Бронзов съд от Азлар. Снимка на Нар. арх. музей (П. Хлебаров)

Обр. 18. Сребърно канче от Дълбоки. Снимка на Ашмолския музей

Според Beazley този тип вази са от атински произход и се отнасят към късните десетилетия на V век.

13. Чернофирнисова паница от същия тип,[34] само че е силно фрагментирана, тъй като, както съобщава Прохоров, 5, тя била строшена при пренасянето.

14. Паница от сива глина с една дръжка, [35] вис. 8·5 см. (обр. 25). Тази паница, както се вижда и от снимката, ще да е от онзи вид грънчарски произведения, които често намираме в или около тракийските гробове. Те имат сив цвят, глината е добре пречистена и са приготвени на грънчарско колело.

15. Паничка от сива глина без дръжка,[36] вис.

5·6 см. В рисунката у Прохоров този съд е изобразен строшен на две. У Harden не се споменава; вероятно е изчезнала (обр. 2).

16 Железен светилник с триножник, счупен на две части,[37] вис. 78 см. (обр. 3). Светилници се намират често в могилните погребения.

Относно датата на погребението досега са изказани различни мнения. Авторът на статията в ИАИ VI, 1930—1931, 54, приема втората половина на V в. пр. н. ера, М. Ростовец[38] поставя нашата гробница наред с най-старите погребения от Дуванлий, именно от края на VI или първите десетилетия на V век. Ростовцев обаче не привежда никакви доводи за такова ранно датиране. В същност от инвентара на гробницата няма нито един предмет, който съвсем точно и абсолютно сигурно да се датира. Бронята е от архаичния тип, обаче, както видяхме, този тип се задържа за дълго време наред с, появилата се около 480 г. мускулна броня за да изчезне съвсем едва към края на V век. Чашата № 9 по стил не може в никакъв случай да се постави по-рано от първата половина на V в. Най-късните предмети са двата чернофирнисови киликса, които са характерни за атическата керамична промишленост от края на V в. [39] Тези предмети ни дават сравнително сигурния terminus post quem за погребението. Следователно ние можем да приемем, че погребението е станало към края на V век.

Обр. 19. Сребърна чаша от Дълбоки. Снимка на Ашмолския музей

Погребението от Дълбоки спада към богатите тракийски погребения. Тук е бил погребан някой знатен тракиец. Градената с блокове гробница, натрупаната могила, богатото въоръжение, преобладаващия брой на скъпи и импортирани предмети на разкоша показват социалния произход на покойния. Той е от ранга на онези племенни вождове от V в., чийто гробници намираме при Дуванлий в Голямата могила[40] и в Башова могила,[41] при Розовец (Рахманлий),[42] при Александрово, Ловчанско,[43] Руец (Юруклер), Търговищко,[44] Аязлар, Поповско[45] и Брезово, Пловдивско,[46] всички точно датирани от V в. пр. н. е.

Градежът на гробницата от Дълбоки намира пълен паралел в гробницата от Голямата могила при Дуванлий.[47] И тази гробница е градена от квадрати и отгоре покрита с няколко блока стреховидно издялани, така че има формата на саркофаг. Размерите ѝ са много близки до размерите на гробницата от Дълбоки. Голямата могила се датира с право от края на V век, защото конникът върху златния пръстен по своя стил е немислим преди фриза на Партенона.[48] Този синхронизъм между двете гробници е много важен. Каменната фронтонна гробница от Дълбоки в края на V век идва да подкрепи правилността на очертаната напоследък схема в развитието на погребалните съоръжения у траките във връзка с процеса на имуществената диференциация и класообразуване в средата на разлагащата се първобитна община у много

тракийски племена.[49] Докато за периода от VIII-VI век у тракитс съществуват погребения без съоръжения, или извършвани в ями, изградени и покрити с греди, в ями с обикновено обкръжаване с недялани камъни, в края на този период се явяват зачатъци на каменни гробници, а в V век и началото на IV век ние виждаме тези саркофагоподобни гробници да се развиват в цели каменни камери, като например гробницата при Ветрен, Пазарджишко,[50] без предверието 2·90 × 2·10 X 3·50, и Руец (Търговишко).[51] Докато най-после се явява и мегаронния тип при Старо Ново село, Пловдивско,[52] който отразява взаимовлиянията на тракий-

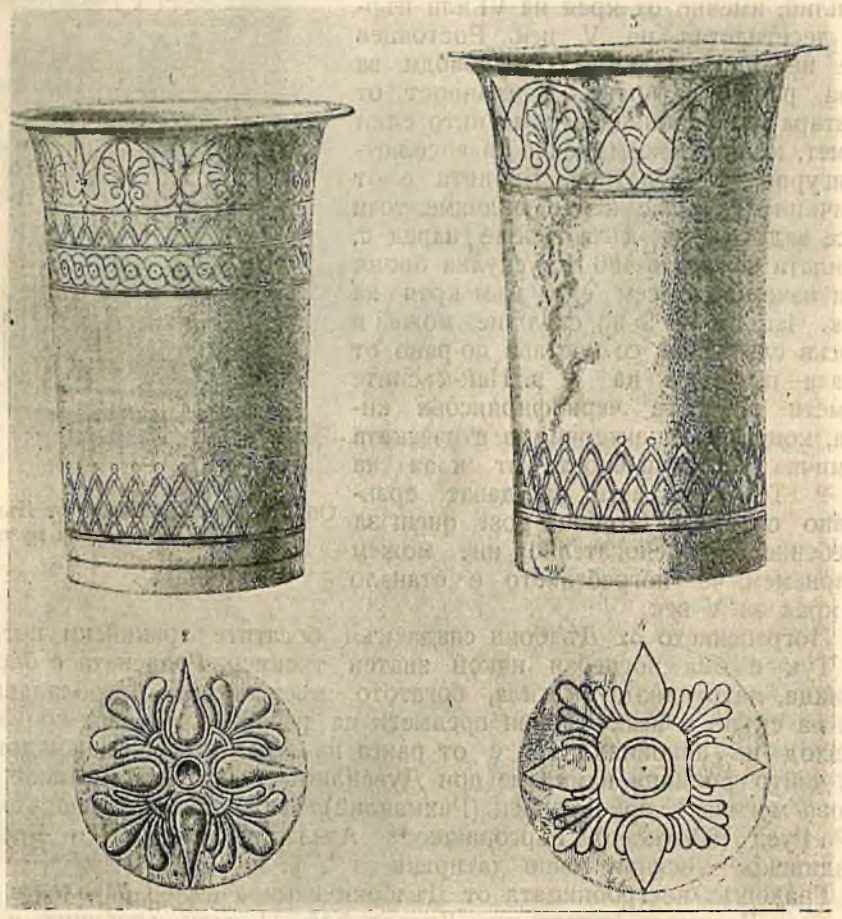

Обр. 20. Сребърни чаши от Дълбоки според Прохоров

ските и гръцки обичаи по отношение на погребалните съоръжения. Този тип гробници, както и особено разпространените куполни гробници са резултат на по-нататъшното развитие на производителните сили и производствените отношения у траките в периода на V и особено на IV век. Те ясно посочват по-нататъшния процес на имущественото разслоение и класово оформяване, за което между другото съдействуват и все по оживените търговски връзки на траките от хинтерланда с стоящите на по-висока обществено-икономическа степен гръцки колонисти по край-

брежието. Заедно със засилване на търговския обмен между гръцките колонии и тракийската аристокрация, се създават условия и за културни взаимоотношения. Така например тези културни взаимоотношения намират в случая израз и в погребалните съоръжения на гробницата от Старо Ново село. Докато в плана на гробницата ние виждаме ясното проникване на елементи на гръцкия антов храм, — колоните между антите на предверието, — затрупването ѝ с камъни и могилен насип показва все още непоклатимото придържане на местната аристокрация към старите погребални традиции.

Във гробните съоръжения на Дълбоки старите традиции са все още напълно запазени, обаче инвентарът на погребалните дарове отра-

Обр. 21. Сребърна чаша от Дълбоки
Снимки на Ашмолския музей

Обр. 22 Сребърна чаша от Дълбоки.
Снимка на Ермитажа

зява ясно наличието на оживени икономически и културни връзки между гръцкия свят и имуществената класа на тракийското население в вътрешна Тракия, съответно в областта на с. Дълбоки. Бронзовата хидрия и глинена амфора, двата чернофирнисови киликса, бронзовият съд с трикраката подставка и ситулата са обикновеният гръцки импорт на предмети на разкоша, каквито намираме както в некропола от Дуванлий така и в други могилни погребения. Тук трябва да причислим и сребърното канче, както и сребърната чаша № 9. Що се отнася до останалите две сребърни чаши, ние видяхме, че те не могат да бъдат дело на гръцки майстор, те могат да бъдат само местна имитация на гръцки произведения и в това отношение представят особен интерес за изучаването на тракийското художествено занаятчийство. Широкото разпространение на произведенията на гръцкото художествено занаятчийство в Тракия от VI век насам показва особената и все по-засилващата се склонност на местната върхушка към чуждестранната промишленост. Това предизвиква известно

преустройство в продукцията и на местните занаятчийски работилници, които ще трябва да се приспособят към вкуса на богатата класа. Така ние забелязваме особено в погребенията от IV век да се появяват предмети, изображенията и орнаментите на които издават гръцки образци, обаче изпълнени не в стила на гръцкото изкуство.[53] Такива са например златният пръстен от Брезово,[54] сребърните кръгове и сребърната пластинка с изображение на сирена и Херакъл от Панагюрище,[55] сребърният колан от Ловеч (Старозагорско), с изображение на ловни сцени.[56] Разбира се, при тези предмети се вижда ясно, че копирането на гръцките образци не е ставало механично, бил е възприеман само сюжетът който обаче е изменяван и преработван в един своеобразен варварски стил. Обаче, тракийските златари и бронзари от рано са успели да постигнат и такава имитация на произведенията на гръцката торевтика, че могли в много случаи и да заместят импорта с местното производство. В това отношение много характерни са следните два случая. В могилата Мушовица при Дуванлий при златния нагръдник бяха намерени две златни фибули тракийски тип,[57] свързани с по едно златно украшение, състоящо се от по три плетени верижки, завършващи с шишарковидни висулки. Украси, завършващи с подобни висулки се срещат често в находките на Южна Русия.[58] Ростовцев смята тези украси с висулки от Южна Русия за произведение на гръцката художествена промишленост.[59] Действително те се отличават с тънката си и високо художествена изработка. От тук и убеждението на нашите археолози, че и златните украси с висулки от Мушовица са също така произведения, излезли от златарските ателиета на гръцките йонийски центрове.[60] В същност обаче това твърдение е съвършено погрешно и то почива на безкритично възприемане на мнението на Ростовцев. Защото тези златни украси от Мушовица не са изолирани. Те са свързани с двете златни фибули, които са от тракийски произход. Те представят един комплект с златния нагръдник, който също нашите автори отдават на тракийската художествена промишленост. Щом това е така, немислимо е да се разкъсва този цял комплект така, че една негова част да се отдава на тракийски майстори, а друга на гръцките ателиета. Явно е, че целият комплект произхожда от златарските ателиета на Тракия. Този комплект в своята „гръцка" част показва само едно — колко съвършено вече тракийският майстор

Обр. 23. Дъното на ленинградската чаша. Снимка на Ермитажа

Обр. 24. Глинена паница от Дълбоки. Снимка на Ашмолския музей

е успял да имитира гръцките образци и да ги съчетае със тракийски форми.

Особено характерен, обаче, в това отношение е друг един случай. В тракийските могилни погребения много често между погребалните дарове се среща един особен вид фиали с омфалос. Такива съдове притежаваме от богатите погребения при Дуванлйи: Кукова могила, Мушовица,[61] от Александрово[62] произхождат триподобни тасчета, от Букьовци[63] две тасчета, от Тетевенско[64] три тасчета, от Брезово[65] две тасчета, от Панагюрище[66] две тасчета, от Радювене[67] девет тасчета. По-голямата част от тези фиали спадат към т. н. езичести тип, тъй като основата на декорацията се състои от радиално излизащи от центъра на дъното езичести вдлъбнатини, широката част на които образуват периферията на дъното. Фиалата от Кукова могила се отнася към произведенията на гърко-персийската торевтика.[68] Останалите принадлежат вероятно на работилниците на някой отдалечен северно-гръцки център, който преработва обаче източни образци.[69] Всички тези съдове се отли-

Обр. 25. Глинена паничка от Дълбоки. Снимка на Ашмолския музей

Обр. 26. Сребърен тас от Мезек. Снимка на Нар. арх. музей (Г. Хлебаров)

чават с тънката си и високо изящна орнаментация и изработка. Не отдавна обаче в малката сбирка на археологическия семинар при Университета постъпи една малка сребърна фиала, която се отличава значително от

Обр. 27. Сребърна фиала от Градница. Снимка Нар. арх. музеи (П. Хлебаров)

известните намерени до сега у нас подобни съдове.[70] Тази фиала (обр. 27и 28) е намерена при с. Градница, Севлиевско. Ръбът на устието ѝ е бил също така извит навън, обаче той е силно повреден от намервачите, които са

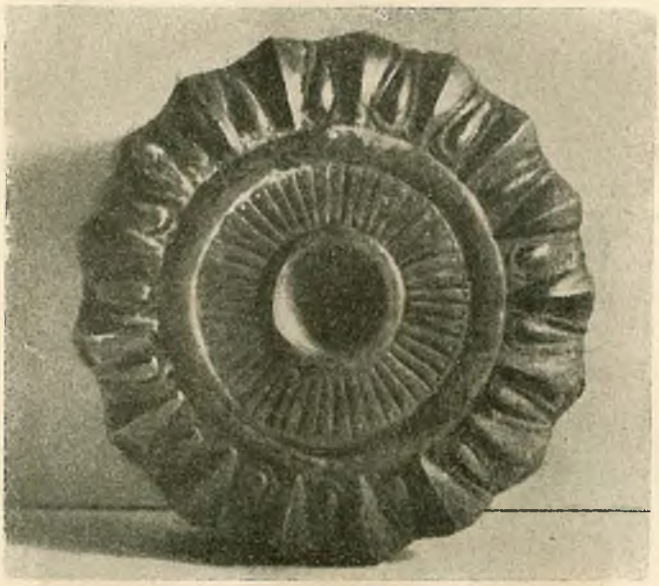

Обр. 28. Сребърна фиала от Градница. Снимка Нар. арх. музей (П. Хлебаров)

го изрязали. Фиалата е изработена от тънка сребърна тенекия чрез пресоване. Дъното е центрирано с омфалос и кръг, изпълнен с гъсто разположени радиални жлебове, а по периферията на дъното се редят 17

Обр. 29. Бронзова броня от Руец. Снимка на Нар. арх. музей (П. Хлебаров)

овоидни с ръб по средата кухи мотиви, насочени с върха към центъра, сменяващи се с пълнежи, заобиколени с шнур. Този тип фиала намира своите най-близки паралели в кръга на ориенталската художествена промишленост. [1] Трактовката обаче на мотивите е лишена от онази тънкост и широк замах, характерен за гръцките и ориенталски произведения. Грубият варварски стил тук се изявява напълно ясно и ето защо и в тази фиала ние сме принудени да виждаме едно произведение на местната тракийска промишленост, която имитира и разработва чуждестранни образци, но все още не скъсва окончателно с традициите на своеобразния, самобитен вкус на своите местни консуматори.

Обр. 30. Бронзова броня от Търничене
гръдна страна. Снимка Димитров

Старите местни традиции намират отражение и в наличността на местна керамика в гробния инвентар. Това са двата глинени съда № 14 и 15. За жалост ние нямаме възможност да кажем нещо по-подробно върху техниката им, обаче съдейки от находките в другите тракийски погребения от V век

трябва да предполагаме, че те принадлежат към тъй наречената сива тракийска керамика. Глината на тези съдове е добре пречистена; те са работени на грънчарско колело, добре изпечени и имат оловно синкавосив цвят. По формата и те имитират често пъти метални гръцки съдове или гръцка фина керамика, но в много случаи показват и оригинални форми и украса: двойни и тройни паралелни или преплетени дръжки и др. Прави впечатление, че такива съдове се срещат и в някои от най-богатите погребения при Дуванлий като например в Мушовица (Дуванлий, 93, № 15, обр. 117). Една кана с двойна висока дръжка е намерена разтрошена в Башовата могила вън от гроба. В гроба на Червенковата могила при Брезово са намерени два съда от този вид керамика (Велков, ИАИ VIII, 1934, 6, № 6, 7, обр. 4, 7). Този вид керамика намираме в некропола на Байлово (Р. Попов ИАИ, 1 1922, 73, обр. 56). Тук тя наред с копията и мечовете от мъжките погребения е единственият гробничен инвентар. Наличието на такава керамика в богатите погребения при Дуванлий, Брезово и Дълбоки всред останалия скъп инвентар стои вероятно във връзка с неизживяни погребални традиции у тракийската аристокрация, които водят началото си към онова време, когато производителните сили у тях не бяха стигнали онази степен на развитие, че да се развие задморска търговия и да се получи внос на чуждестранни предмети на разкоша. В това време именно траките в хинтерланда както ни показват находките от Байлово се задоволяваха да поставят в гробовете на своите покойници само предмети на своята домашна грънчарска промишленост, който обичай именно ние намираме запазен до късно време всред оформилата се богата господствуваща класа.

Все във връзка с развитието на местната тракийска промишленост и във връзка с културните взаимовлияния на тракийската богата класа и гръцките робовладелци, стои и въпросът за оръжейната промишленост у траките. Освен двете железни копия в гробницата на Дълбоки е намерена, както видяхме, и една много добре запазена бронзова броня. Друго въоръжение не е намерено. От богатите мъжки погребения при Дуванлий също така произхождат оръжия. От Башова могила, освен двете железни копия, 40 триръби бронзови стрели, части от меч, произхожда и една бронзова броня.[72] В гроба на Голямата могила бяха намерени покрай традиционно срещаните две железни копия, също така един железен меч и бронзовите части на кожен шлем и металните украси вероятно на кожена ризница[73] В гроба на Червенковата могила при Брезово[74] бяха открити от въоръжението на погребания само четири върха на копия и повече от 20 бронзови триръби стрели. Между придобитите от Народния музей в София гробни дарове от Руец, Търговишко, се намира бронзова броня, бронзов шлем, железен меч, две железни копия, единадесет бронзови стрели.[75] От могилното погребение при Аязлар, Поповско, произхождат две железни копия, бронзова броня, фрагменти от кръгъл щит.[76] Погребенията от Розовец (Рахманлий) и Върбица също са съдържали въоръжение на погребаните, обаче дали е било то пълно или частично, не може да се каже. От Голямата могила при Розовец са известни един железен меч, железен връх от копие и фрагменти от шлем.[77] От Върбица са постъпили в Народния музей бронзов шлем и железен меч.[78] Не отдавна в Народния археологически музей е постъпила и една извънредно важна находка, състояща се от бронзов шлем от тракийски тип и бронзови наколенници, сигнирани с името вероятно на производителя Ἀγαθάγωρ. От допълнително събраните сведения се установило, че към

това въоръжение е принадлежала и една ризница, съдбата на която обаче е неизвестна. Тази находка произхожда от Асеновград и се датира от края на V или началото на IV в. пр. н. е.[79] В случая голямо значение имат наколенниците, защото гръцкото име, с което са сигнирани, сочи ясно импортния, чуждоземен характер на това въоръжение. Но трябва ли въз основа на този факт само да приемем, че изобщо въоръжението на тракийската аристокрация има чуждоземен произход. Тъкмо тези наколенници произхождат от защитния комплект, на който шлемът спада към т. н. тракийски тип. До скоро се смяташе, че този тип шлемове, макар и да произхожда по форма от тракийската шапка (ἀλωπεκίς) е гръцко производство.[80] Сега, когато само от Тракия са известни 6 екземпляра от тракийския тип шлемове, въпросът за тяхното произвеждане в Тракия не може да не излезе отново на дневен ред.[81] Що се отнася до железните върхове на копия, то тяхното местно производство стои вън от съмнение. Същото се отнася и до върховете от триръби стрели, въпреки че те имат типичната форма на скитските стрели.[82] Тяхното широко разпространение в Тракия говори не само за общите черти в материалната култура на тези два народа, но и че такъв тип стрели са били произвеждани и в Тракия.[83] Остава да видим как стои въпросът с бронзовата броня от Дълбоки. Ние отбелязахме, че подобни брони са известни от Башова могила,[84] при Дуванлий, Руец, Търговишко.[85] Четвърти екземпляр произхожда от Татарево, Първомайско,[86] пети от Аязлар, Поповско[87] и най-после шестият, който тук възпроизвеждаме, произхожда от с. Търничене (Казанлъшко) и се пази в Казанлъшкия музей.[88] (Инв. № 8021) (обр. 30—31) Всички тези брони спадат към типа на гръцките камбановидни брони. Те са от архаичния тип, повечето от тях произхождат обаче от погребения от V век, а тази от Дълбоки от края на V век, тогава, когато този тип в Гърция отдавна почти е бил излязъл от употребление и е бил заместен от мускулната броня. Може ли да обясним задържането на тази архаична форма на бронята в погребенията от края на V век с предположението, че гръцките работилници продължават да произвеждат тази форма само за експорт за варварските страни? Или че тук се касае за вещи, получени по наследство от по-ранните генерации и, излезли вече от употребление, като непотребни, са поставени като погребални дарове? Действително, бронята от Дълбоки носи белезите на дълго употребявано предпазно оръжие, тя носи ясните следи на поправка, именно две кръпки на гръбната и гръдната страна. Обаче останалият инвентар както в гробницата от Дълбоки, така и в гробниците от Дуванлий съдържа толкова обилен скъпоценен, далеч не изваден от употребление, материал, че второто предположение става съвсем неприемливо. Остава като твърде вероятно предположението, че тракийските оръжейни занаятчии наред с кованието на копия, изливането на стрели, приготвянето на шлемове, са могли да

Обр. 31. Бронзова броня от Търничене (гръбна страна). Снимка Димитров

ковaт и брони, наподобявайки гръцките образци от архаичния тип, които най-напред са били внасяни в Тракия, а по-късно и имитирани от тракийските оръжейни занаятчии. Обстоятелството, че както бронята от Дълбоки, така и вторият шлем от Асеновград, носят белезите на репаратура показва ясно, че занаятчии оръжейници са съществували и по това време вече у траките. За тракийската металургия ни дава известни сведения още Илиядата, за което ще стане въпрос по-долу.

Един от най-интересните предмети между погребалните дарове в гробницата при Дълбоки е безспорно златният нагръдник. Броят на подобни нагръдници у нас е вече нарастнал, както казахме. на 13: Дуванлий (Кукова могила[89], Башова могила[90]), Мушовица,[91] Голямата могила — два екземпляра,[92] Арабаджийската могила,[93] Брезово[94] Червенкова могила, Езерово[95], Войниците[96], Опълченец[97], (обр. 32) Горняни,[98] Голяма желязна[99]

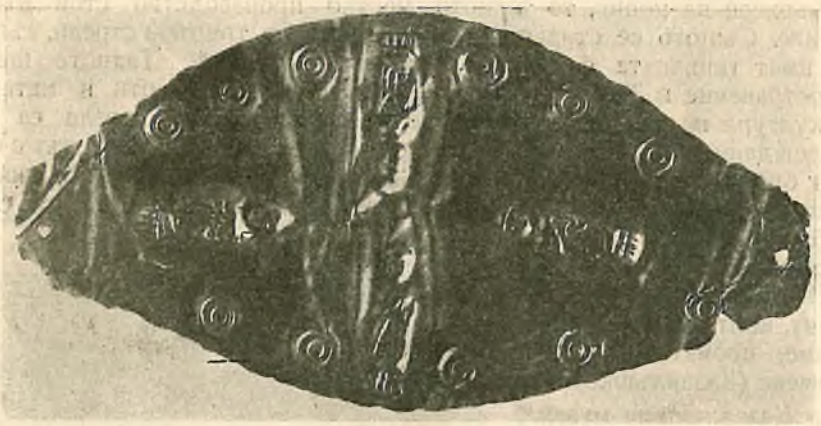

Обр. 32. Златен нагръдник от Опълченец. Снимка на Нар. арх. музей

и Дълбоки. Към тях трябва да се прибави железният нагръдник, покрит с сребърна пластинка от Мезек,[100] който обаче значително се отличава по своя стил от останалите, и един сребърен в Хасковския музей, който не е обнародван.[101] Известните досега нагръдници, които могат със сигурност да се датират, се откриват в могилни погребения от V и IV век. Като най-ранен може да се посочи този от Мушовица при Дуванлий, от края на VI или началото на V в, а като най-късен (от IV в.) от Горняне, датиран с една Филипова монета. По своята форма и украса тези нагръдници ни поднасят голямо разнообразие, което обаче не се подава на никаква хронологическа систематика. Действително ние бихме могли да отделим една група, именно нагръдниците от Дълбоки, двата екземпляра от Дуванлий, от Голямата могила (обр. 33) и от Башова могила (обр. 34), както и екземпляра от Мезек, характерният белег на които е полукръглата изрязка на горния край.[102] Опитът обаче на Schefold[103] да обособи тази група хронологически като по-късна и да изтъкне ромбовидните и елипсовидни нагръдници като първична форма, бе опроверган от по-късните находки. Нагръдникът от Горняни е най-късният за сега екземпляр и има ясна ромбична форма (обр. 35). Също и хипотезата на Schefold[104], че изработката на нагръдниците с полукръгла изрязка трябва да се отдаде на гръцки майстори, не може да се приеме. Като се изключи може би железният нагръдник от Мезек, в който има много мотиви, заети от гръцкото

изкуство, при това трактовката е гръцка, всички други нагръдници от двете групи, както по мотивите на украсата, така и по своята техника принадлежат на варварското изкуство и без съмнение са производство

Обр. 33. Златни нагръдници от Голямата могила при Дуванлий. Снимка Нар. арх. музей

на местни тракийски майстори.[105] Във връзка с групата нагръдници със полукръгла изрязка може да се отбележи само това, че действително те всички произхождат от мъжки погребения, обаче и в това отношение не може да се прокара някакво типологическо правило, тъй като в мъжки погребения се срещат и ромбовидни нагръдници, както е случаят с находката от Горняни и елипсовидни нагръдници, както е случаят с находката от Брезово.[106]

Обр. 34. — Златен нагръдник от Башова могила при Дуванлий. Снимка Нар. арх. музей

Досегашните находки на нагръдници от могилните погребения произхождат от македоно-тракийската област. В гръцките погребения те не се срещат. Обаче златни нагръдници са известни от микенските кладенчови гробове[107] и от архаични етруски погребения,[108] както и от гробовете при Требенище.[109] Предназначението на нагръдниците от микенските гробове и от Требенище е ясно. Наличието на лицева маска и други покрив-

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД

ни части като златни пластинки във форма на ръце показват, че това са предмети, които са имали непосредствена връзка с някакви погребални обичаи да покриват известна част от трупа. От тук произлиза именно и убеждението у някои български археолози, че и тракийските нагръдници не са имали битово предназначение, а също така са стояли във връзка с известни погребални обичаи и са „служили за украсяване трупа на мъртвия преди неговото погребение.“[110] Напоследък съветската архео-

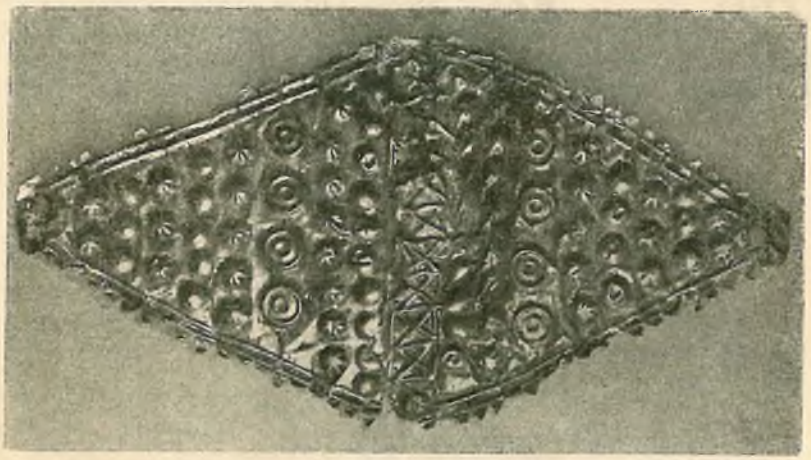

Обр. 35. Златен нагръдник от Горняни. Снимки Нар. арх. музей

ложка А. П. Манцевич,[111] разглеждайки редица шийни украси от гробните находки на Северното Причерноморие, състоящи се от мрежа от златни тръбички и мониста с златни висулки, ги сравнява с шийните украси на персите от Александровата мозайка и дойде до заключението, че шийните украси във вид на мрежа са една особеност на богатия мъжки костюм на жителите на Северното Причерноморие. Отчитайки, че този тип шийни украшения не са известни от други места, Манцевич ги свързва с нагръдниците от Тракия. които макар и от друг тип, все пак имат същото предназначение, както и мрежестите шийни украшения от Северното Причерноморие. Така, благодарение на това изследване на съветската археоложка можа да бъде установен още един „момент в културната близост на тези две области.“ Този момент обаче се засилва и от обстоятелството, че благодарение на гореспоменатата студия на Манцевич ни стана известно, че един нагръдник от типа на тракийските е бил открит и в Ильнецката могила в Северното Причерноморие, с което географския обхват на разпространението на тракийския тип нагръдници се разшири. Сега се включват и обширните области на Северното Причерноморие, с което към веригата от факти за взаимновлиянията на културата на тези земи през тракоскитския период се прибавя още една здрава брънка. Изследването на Манцевич обаче ни налага да направим един важен извод във връзка с предназначението на тракийските нагръдници. Ние трябва да отхвърлим обяснението на българските буржоазни учени относно сепулкралното значение на тези нагръдници, обяснение, което се гради изключително на изолираното и на едностранчивото изследване на археологическите паметници и на идеалистическия подход при обяснението на фактите. Погребалните дарове в богатите гробове от Дуванлий, Брезово, Дълбоки и др.

имат всички битово предназначение. Те съпровождат покойния в задгробния му живот. Те всички съставят неотменима част на неговия бит и рисуват ясно картината на разкошна среда и охолство, в които тракийската аристокрация живее. Ние подчертаваме тракийската аристокрация, защото антинаучни са изводите, които буржоазните български археолози начело с Филов правеха от тези находки, като изтъкваха, че те говорят изобщо за благосъстояние на тракийското население.[112] В случая нямаме никакво основание да смятаме, че и тракийските нагръдници не принадлежат на обичайната украса на костюма на представителите на местната аристокрация от двата пола, така както златните пръстени, огърлици и торкви, които се намират в изобилие в техните гробове. Може би това са били един вид инсигнии, които, носени прикрепени към облеклото или върху бронята, са били едни от най-характерните белези за господствуващото положение на техните притежатели, един признак за началнишко достойнство у мъжете.

В това отношение особено важен е нагръдникът от Дълбоки. Преди всичко той прави впечатление с своите големи размери: 36 × 21 см. Той е за сега най-големият от златните нагръдници. Големият нагръдник от Голямата могила при Дуванлий има размери 38·5 × 9·5 см. Окачена върху бронята, тази украса покривала цялата гръдна област, като закривала голяма част от бронята и допринасяла за още по-големия блясък и пищност на цялото бронзово и защитно въоръжение, което и без това блестяло с своя естествен златожълт цвят. Ефектът и въздействието, които този външен блясък е упражнявал над низшите слоеве на съплеменниците, а също така и на гърците-колонизатори, които за първи път влизали в досег с тракийските вождове, бил поразяващ. Гръцката писмена традиция е запазила две интересни места в това отношение. Този ефект е намерил израз в образа на тракийския цар Рез, възпят в X песен на Илиадата и в едноименната драма на Псевдоеврипид. Ето какви думи на удивление влага гръцкият поет в устата на троянеца Долон, който е хванат и разпитван от Диомеда и Одисея. „Но защо ме разпитвате подробно за всичко това? Та ако желаете да се вмъкнете в троянския стан, там на страна са скородошлите тракийци, разположени най-накрая от всички; между тях е цар Рез, син на Ейонея. Аз видях неговите коне, най-хубави и най-едри, по-бели от сняг, бързобеги като вихър. Колесницата му е хубаво украсена с злато и сребро. Той дойде, с оръжия златни, огромни, дивни да ги видиш; не прилича на смъртни мъже да ги носят, а на безсмъртни богове.[113] Троянският пастир в драмата Рез също така смаен разказва на Хектора за блестящия и божествен изглед на току що пристигналия тракийски владетел: „и като чух всичко, което исках да узная, застанах и видях Реза като бог, застанал прав в своята колесница, подета от тракийски коне. Златен ярем навеждаше врата на конете, по-бели от сняг, и златообкованият щит блестеше върху раменете му. Медна Горгона, като че ли от егидата на богинята Атина, прикрепена на конските чела, всяваше ужас със звъна на многото си хлопки... Само видът му би вселил страх у враговете." Хектор е убеден да приеме този съюзник. „Ти ме съветваш разумно, казва той на вестителя, — блестящия със златното си оръжие Рез нека бъде посрещнат като съюзник на тази земя!", а хорът на драмата приглася: „О Тракиьо, ти откърми един господар, чуден на глед! Виж златното оръжие в ръцете му! Чуй и звука на дрънкащите хлопки, които звънят по ремъците на щита му!"[114]

Действително аналогията между бляскавия образ на Рез от X песен на Илиадата и погребаните в могилите при Дълбоки и Дуванлий тра-

кийски мъже с тяхното тежко въоръжение и с тяхното злато, сребро и бронз е поразяваща. Още навремето някои учени бяха изказали предположението, че X песен на Илиадата е една късна прибавка, в която се отразяват борбите на гърците с траките при колонизацията на Абдера и Маронея през VII век[115] или на атиняните за завладяването на тракийския Херсонес около 560 г. пр. н. е.[116] Не отдавна обаче проф. Хр. Данов в своята студия „Към материалната култура на тракийците през Омировата епоха," Ист. Пр. IV, 1947/48, кн. 1, 15 сл., беше направил опит да обясни еднаквия облик на материалната култура на тракийските и гръцки герои на Илиадата като резултат на особен поетически похват на гръцкия поет или с други думи, той искаше да види в образа на Рез една поетическа фикция. Сега в светлината на археологическите находки от Дълбоки и Дуванлий образът на Рез в Илиадата добива значението на поетическо отражение на една обективна реалност. Десетата песен на Илиадата отразява един определен стадий на обществено икономическото развитие на тракийските племена по егейското крайбрежие от Струма до Хелеспонта в момента, когато това крайбрежие със своите природни богатства става обект на гръцките робовладелци колонизатори. Действително материалната култура на траките от Илиадата не отстъпва в нищо на материалната култура на гърците, което показва, че и едните и другите се намират на един и същ стадий на обществено икономическо развитие. Омировският епос отразява бита на гръцкото общество на стадия на разложението на родовата община, това е епохата на военната демокрация.[117] Това значи, че в първобитната община, вследствие на развитието на производителните сили са настъпили значителни промени, от които най-важните са отделянето на занаята от земеделието, поява на производството за размяна — стоковото производство, а заедно с него и търговията. при това не само вътрешна и на племенните граници, но и зад море. Различието между богати и бедни изпъква успоредно с това между свободни и роби, което довежда до класообразувания в обществото. Работната земя се дава за използуване на отделни семейства и семейството, което почива вече на моногамията, става стопанска единица в обществото. Съюзът на родствени племена става навред една необходимост. Военният вожд става един необходим военен чиновник, обаче той решава общите работи с помощта на съвета от старейшините и на народното събрание. Частната собственост е вече факт. Натрупаните богатства привличат съседните племена. Войната сега се води само за грабеж и става един постоянен поминъчен клон. „Не за лудо стърчат страшните стени около новоукрепените градове, казва Енгелс, в техните окопи зее гробът на родовата уредба, техните кули достигат вече цивилизацията."[118]

Колкото и оскъдни да са сведенията за траките по егейското крайбрежие в Омировия епос, все пак те рисуват такива обществено икономически отношения, които недвусмислено показват. че тук първобитно общинният строй се намира в процес на разпадане. Преди всичко производителните сили се намират на твърде висока степен на развитие, металургията е развита, всичките тракийски вождове са богато въоръжени с копия, мечове, брони,[119] колесници, Илиядата познава и специален меч тракийски тип.[120] Производството на скъпи художествени съдове стои също на известна висота. Приам притежава скъпоценна сребърна чаша, която му е подарена от тракийски мъже,[121] а Одисей получава дар от Марона, жрец на Аполона в Исмар седем таланта красиво изработено злато и кратер от чисто сребро.[122] Грънчарството е също така

развито. Одисей получава от Марона дванадесет делви чисто вино.[123] Развитието на скотовъдството е също така споменато. Тракия се нарича майка на овце,[124] а траките се славят като коневъдци.[125] След завземането на Исмар, Одисей и другарите му закалат много овце и много влекокраки говеда.[126] Особено голям ръст обаче според Илиядата е достигнало в тези земи земеделието. Тракия, разбира се, Егейска, носи епитета ἐριβῶλαξ т. е. тлъстопочвена.[127] За лозарството можем да съдим от изобилното производство на вино, което в това време вече се изнася и далеч навън. Ежедневно ахейските кораби докарвали вино от Тракия за Агамемнон при Троя.[128] При необикновения ръст на земеделското производство, при отделянето на ръчните занаяти ние вече имаме и търговски обмен с далечни задморски страни. Илиядата и Одисеята познават вече и тракийския град: Исмар, Сест, Енос се явяват като центрове на отделни племена. Зад стените им се крият несметни богатства, които привличат съседните племена или скитащите пирати. Одисей превзема града на киконите Исмар, градът е опустошен. Жените са заробени, заграбен е и толкова имот, че никой не е останал без да получи равен дял.[129] И тук целият живот е построен на военни начала. Превземането на Исмар вдига цялото племе на киконите и те в боева готовност с колесниците изгонват пришълците гърци[130]. Рез и другите предводители на траки и пеонци са типични представители на една ясно оформена през това време военна аристокрация, която обаче владее богати делове от земи, ниви и лозя. Марон, жрецът на Аполона от Исмар отразява другата страна на живота на тази военноземеделческа аристокрация. Той е натрупал несметни богатства от злато, сребро, от които прави щедри подаръци на Одисея. Той трябва да притежава и много лозя, защото се явява като производител на вино, на Одисей той налива цели дванадесет амфори сладко божествено питие. Неговият дом е богат с прислуга-роби, там живее с любимата си жена.[131] Ние виждаме, впрочем, че по своите черти, битът на траките от Омировия епос не се отличава от този на гърците, а тези черти са характерни за стадия на военната демокрация. Тези черти отразяват разбира се обществено икономическото развитие само на най-южно разположените в полуострова тракийски племена. Омирова Гърция, т. е. епохата на военната демокрация, когато гръцкият род се намира в стадия на своето разложение, обхваща времето от XII до VIII век пр. н. е. Приемайки изказаните вече твърде вероятни предположения, че както X песен на Илиядата, така и останалите епизоди от Одисеята с траките са късни прибавки в Омировския епос, отразяващи борбите на гръцките колонисти с тракийските племена през VII—VI век, естествено е да приемем, че гореизтъкнатите обществено-икономически отношения в приегейските тракийски племена са се сложили няколко века по-късно, отколкото в Омирова Гърция. С други думи, когато в Гърция настъпва преходния период от господството на родовата аристокрация към образуването на класическата робовладелска държава — полис, т. е. от VIII до VI век тракийските племена в егейската област стоят все още на стадия на разпадането на първобитно общинните отношения.

Ние изтъкнахме онази поразяваща аналогия, която изпъкваше като сравнявахме външния изглед на Рез с неговите оръжия и предполагаемия изглед на тежко въоръжения знатен погребан в могилата при с. Дълбоки. В същност, данните на археологическите находки от Дълбоки, Дуванлий, Руец (Юруклер) ни разкриват много черти от бита на траките в най-северната част на Тракия и южната част на Мизия, които имат

много общо с бита на приегейските траки в епохата на разложението на първобитно общинния строй. Една от най-характерните особености на тези находки е голямото изобилие на оръжие, бронзови щитове, шлемове, копия и стрели, което сочи за високия уровен, до който достига и тук военното дело и което е едно също така неоспоримо свидетелство за особено важното значение на войната в живота и на тези северни племена. Това изобилие на оръжие свидетелствува за превръщането тук на войната в една постоянна промишленост като резултат на процеса на разложението на първобитно общинния строй. Редица други елементи за този стадий на обществено икономическото развитие тук са също на лице. И високия ръст на производството, което намира косвен израз в развитата търговия с задморски центрове (наличността именно на значителен импорт от Гърция и Мала Азия), и наличието на местно занаятчийско производство и ясно установената частна собственост с последвалите я натрупвания на големи имущества в отделни семейства и обособяването на една господствуваща военно-земеделска аристокрация.

Съдейки въз основа на тези елементи, ние би трябвало да приемем, че и тракийските племена около Дълбоки, Дуванлий даже и в V век, все още се намират на стадия на военната демокрация. Обаче от историческата традиция ние знаем, че в V век голяма част от тракийските племена минала вече на по-висока степен на обществено развитие, именно на степента на класовото общество, което довело до възникването на Одриската държава, държава от варварски тип, с множество преживелици от родово общинния строй, които дълго останали да живеят в тракийското общество.[132] Според Гукидид II, 96, границите на Одриската държава през втората половина на V век са обхващали тракийците, населяващи земите между Хем и Родопите, чак до Черно море и Хелеспонта. Следователно, тракийските племена, населяващи земите около днешния Дълбоки и Дуванлий, са били включени в Одриската държава. Гробните находки обаче от Дълбоки и Дуванлий показват, че тези племена влезли в състава на Одриската държава без обаче да са били изживяли напълно порядките на първобитно общинния строй.

З А Б Е Л Е Ж К А

[1] От тази брошура, доколкото ми е известно, у нас има само един екземпляр, който притежава библиотеката на музея в Стара Загора. Благодарение на любезността на уредника на музея др. Хр. Райков, тази брошура ми бе изпратена в София, за да я използувам.

[2] ИАИ VI, 1930—31, 445 сл.

[3] Ashmolean Museum, Report of the Visitors 1948, Oxford, 20 сл., таб. II-III.

[4] Снимки от повечето предмети получих от директора Harden заедно с разрешение да ги възпроизведа, за което тук му изказвам моята бл годарност. Междувременно в заседанието на Археологическия институт на 25. XII. 1949 год. беше направено едно кратко съобщение от името на др. академик Г. И. Кацаров, което имаше за цел да осведоми нашите археологически кръгове относно местонахождението на тази находка в Оксфорд. Впрочем, на мене това беше известно от данните в гореспоменатия Отчет на Ашмолския музей и аз се намирах вече в процеса на проучването на находката. Съобщението на др. академик Кацаров се обнародва в ИАИ XVII, 232—234.

[5] Бр. Шкорпилови в труда си „Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия", излязъл в 1885 год изрично говорят, че са посетили с. Оряховица, Старозагорско (стр. 42), което не е далеч от с. Дълбоки, а също така изброяват и редица други крепости из Старозагорско, включително и крепостта при с. Дълбоки (стр. 45). Значи, сведенията, които Шкорпил дава за гробницата при с. Дъл-

боки в работата си „Могили“ (1898 год.), могат да произхождат още от неговото пътуване преди 1885 г.

[6] Harden, Report, 20 сл.

[7] Пак там, 21.

[8] ИАИ VI, 1930—31, 53, № 7.

[9] Срв. A. Hagemann, Griechische Panzerung. Leipzig 1919, 14 сл.

[10] Прохоров, табл. III$_3$, IV$_1$; ИАИ VI, 1930—31, 47; А. П. Манцевич, Шейные уборы скифского периода, Краткие сообщения ИИМК XXII, обр. 19; Harden, Report, табл. II.

[11] Прохоров, табл. II$_{1,2}$; ИАИ VI, 1930—31, 50.

[5] Срв. Дуванлий, обр. 61—64 (Кукова могила), 85, 86 (Башова могила), 111 (Мушовица), 136 (Голямата могила); Шкорпил. ИАИ VI, 1930—31, 69, обр. 51; Ив. Велков, ИАИ V, 1928—29, 38, обр. 48—49 (Руец); Г. И. Кацаров, ИАД II, 1911, 264, обр. 7; АМ XXXVI, 1911, 311, обр. 4.

[16] Прохоров, табл. II$_3$; ИАИ VI, 1930—31, 53, № 10.

[17] Прохоров, 7, табл. III$_5$; ИАИ VI, 1930—31, 51, № 5; Harden, Report, 20.

[18] Прохоров, III$_6$; ИАИ VI, 1930—31, 51, № 6; Harden, Report, 20.

[19] Вж. K. Woermann, Geschichte der Kunst I. Leipzig 1915, 403, обр. 440; E. Pfuhl, Malerei und Zeichnung der Griechen, München 1923, III, 311, обр. 700; напоследък тази мозайка е възпроизведена и у W. H. Schuchhardt, Die Kunstder Griechen. Berlin 1940, 437 обр. 407.

[20] И. Толстой, Н. Кондаков, Русскія древности в памятниках искусства II С. П. 1889, 110, обр. 97.

[21] ИАД III, 1912—13, 207, обр. 114,

[22] Велков, ИАИ V, 1928—29, 50 обр. 72.

[23] Прохоров III$_{10}$; ИАИ VI, 1930—31, 50, № 3; Harden, Report, 20 табл. III B.

[24] Велков, ИАИ VI, 1930—31, 10, № 8, обр. 14; JdI XLV, 1930, 296.

[25] Прохоров II$_5$, V$_1$; ИАИ VI, 1930—31, 47; Harden, Report, 20, табл. III A.

[26] Harden, Report, 20, табл. III C.

[27] ИАИ VI, 1930—31, обр. 39; Прохоров II$_4$, V$_3$.

[28] N. Vulić, ÖJh XXVII, 1932, 12 сл., обр. 15 сл.; AA XLV, 1930, 283 сл., обр. 9.

[29] Велков, ИАИ XII, 1938, 435, обр. 223.

[30] Вж. Clara Rhodos, III, обр. 67; IV, обр. 13—15, 19, 24, 49, 65 и т. н.; VI-VII обр. 17, 21, 92.

[31] Пак там, VIII, 39.

[32] II Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. JdI LIII, 1938, 86, обр. 54 сл.

[33] Прохоров, 5, табл. II$_9$, табл. I,V$_2$; ИАИ VI, 1930—31, 54, № 12; Harden, Report, 20, 21.

[34] ИАИ VI, 1930—31, 54; Harden, Report, 20,

[35] Прохоров, 5, табл. III$_7$; ИАИ VI, 1930—31, 53, № 11; Harden, Report, 20.

[36] Прохоров, 5, табл. III$_8$; ИАИ VI, 1930—31 53, № 11.

[37] Прохоров, табл. II$_6$; ИАИ VI, 1930—31, 53, № 8; Harden, Report, 20.

[38] The social and economic History of the Hellenistic World I. Oxford 1941, 112.

[39] Вж. Harden, Report, 21.

[40] Дуванлий, 98 сл.

[41] Пак там, 59 сл.

[42] Пак там, 158 сл.

[43] Пак там, 180.

[44] Велков, ИАИ V, 1928—29, 37 сл.

[45] Пак там, 50 сл.

[46] Велков, ИАИ VIII, 1934, 3 сл.

[47] Дуванлий, обр. 123 сл.

[48] Срв. K. Schefold, Gnomon XII, 1936, 575.

[49] А. М. Иванов, Этнические и культурные связи между фракийцами и скифами в VIII-IV вв. до н. э. (Автореферат) 4 сл.

[50] Ив. Венедиков, ИАИ XV, 1946, 194 сл., обр. 93 сл.

[51] Велков, ИАИ V, 1928—29, 37 сл., обр. 46.

[52] Велков, Тракийската гробница при Старо Ново село. ГПНБМ 1925, 171 сл.

[53] Вж. ИАД VI, 1916—18, 39 сл; RM XXXII, 1917, 56 сл.

[54] ИАД VI, 1916—18, табл. I$_1$.; RM, XXXII 1917, 24, обр. 1.

[55] ИАД VI, 1916—18, III$_{1-4}$; RM XXXII, 1917, 40 сл., обр. 25—30.

[56] Велков, ИАИ VIII, 1934, 18 сл.

[57] Велков, ИАИ VI, 1930—31, табл. X$_{2-4}$ JdI XLV, 1930, 307 обр. 29; Дуванлий, 86, обр. 107.

[58] Срв. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia. Oxford 1922' табл. XVIII; E. Minns, Skythians and Greeks, 179, 195, 208, 217, 401, 426, 427, обр. 74' 88, 106, 119, 294, 316, 318; Толстой-Кондаков, Русскія древности I, 57, обр. 75' 61, обр. 82; II, 86 обр. 65; 87о бр. 66. А. П. Манцевич, Шейные уборы скифского периода. Краткие сообщ ния XXII, обр. 16, 18.

[59] Iranians and Greeks in South Russia, 79. Напоследък А. П. Манцевич, се опитва да докаже, че богатите златни съдове и украси от Северното Черноморие не само не са дело на гръцки майстори, но и че голяма част от тях са изработени в Тракия, гдето според нея торевтиката е била на много по-висока степен на развитие, отколкото се приемаше до сега. Срв. Ко вопросу о теревтике в скифскую эпоху, Вестник древней истории. 1949, 2, 218—220.

[60] Велков, ИАИ VI, 1930—31, 42; Филов и тук майсторски се изплъзва да вземе определено становище относно въпроса за произхода на тези украси с висулки (Дуванлий, 197 сл.; JdI XLV, 1930, 308 сл.) обаче относно останалите златни огърлици от Дуванлий, той приема, че те са произведения на гръцкото златарско изкуство (ИАИ IV, 1926—27, 54 сл.; JdI XLV, 1930, 32; Дуванлий, (193). Всред тези „гръцки" произведения той не забелязва, че има и висулки, които са непълно сходни с висулките от Мушовица; срв. централния прешлен на огърлицата от Кукова могила, представен на обр. 47 в книгата надгробните могили при Дуванлий.

[61] Пак там, обр. 60, 110.

[62] Пак там 180 сл., обр. 202 сл.

[63] Велков и Данов, ИАИ XII, 1938, обр. 225, 226.

[64] Пак там, обр. 233.

[65] ИАД VI, 1916—18, 10, обр. 9, 10; RM XXXII, 1917, 31, обр. 14, 15

[66] ИАД VI, 1916—18, 22. RM XXXII, 1917. 44.

[67] ИАД VI, 1916—18, обр. 29—30; RM XXXII, 1917, обр. 53, 54.

[68] H. Luschey, Die Phiale, 89.

[69] Пак там, 91.

[70] Тази фиала беше донесена от студентката Събка Димитрова от с. Градница, Севлиевско, без да може да укаже обстоятелствата на намирането.

[71] Вж. редица примери у Luschey, пос. съч., обр. 17 сл.

[72] Велков, ИАИ VI, 1930—31, 9, № 6, обр. 12, 13; Дуванлий, 72 сл., № 11 сл. обр. 91—93.

[73] Дуванлий, 116 сл., № 8 сл.

[74] Велков, ИАИ VIII, 1934, 5 сл., обр. 5, 6.

[75] Велков, ИАИ V, 1928—29, 37 сл., обр. 53 сл.

[76] Пак там, 52, обр. 78.

[77] Дуванлий, 163.

[78] Пак там, 178 сл.

[79] Вж. Т. Иванов, Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, Разкопки и проучв ния I, 1948, 99 сл.

[80] Срв. Б. З. Рабинович, Шлемы скифского периода, Труды отдела истории первобытной культуры I, Ленинград 1941, 124 сл. и 129 сл.

[81] Вж. B. Schröder, Thrakische Helme, JdI XXVII, 1912, 343 сл. Т. Иванов, Разкоки и проучвания I, 1948, 106.

[82] Вж. M. Ebert, Ebert, RL XIII, 64.

[83] А. П. Манцевич, Вестник древней истории 1949, 2, 220. Установено е, че в Олбия е съществувало производство на бронзови върхове на скитски тип стрели, вж. А. А. Иессен, Греческая колонизация северного Причерноморья. Ленинград 1947, 73.

[84] Велков, ИАИ VI, 1930—31, 9, № 6, обр. 12 сл.

[85] Велков, ИАИ V, 1928—29, 39, № 4, обр. 53 сл.

[86] Пак там, обр. 44, 56 сл.; A. Hagemann, Griechische Panzerung, 142 сл., обр. 158—159.

[87] Велков, ИАИ V, 1928—29, 52, обр. 78.

[88] Тук изказвам благодарността си на уредника на музея, др. Чудомир Чорбаджийски, който ми разреши да обнародвам този паметник.

[89] Дуванлий, табл. I$_1$.

[90] Велков, ИАИ VI, 1930—31, табл. I$_1$.

[91] Пак там, табл. X$_1$.

[92] ИАИ VII, 1932—33, 229, обр. 12.

[93] Пак там, 207, обр. 43.

[94] Велков, ИАИ VIII, 1934, 5, обр. 2.

[95] ИАД III, 1912—13, табл. III$_1$.

[96] Пак там, табл. III$_2$.

[97] Б. Дякович, ГПБМ 1930, 188, обр. 1; Дуванлий, табл. II$_2$.

[98] В. Миков, ИАИ XI, 1937, 209, обр. 190.
[99] Миков, ИАИ XVII, 148, обр. 85.
[100] ИАИ XI, 1937, 68 сл., обр. 75 сл.
[101] Миков, ИАИ XVII, 150. За тракийските нагръдници вж. А. П. Манцевич, Краткие сообщения ИИМК XXII; Дуванлий, 194 сл.
[102] Срв. А. П. Манцевич, Краткие сообщения XXII, 72.
[103] Gnomon, XXII, 1936, 577.
[104] Пак там, 577.
[105] Срв. А. П. Манцевич, Краткие сообщения XXII, 73.
[106] Велков, ИАИ VIII, 1934, 5, обр. 2.
[107] Срв. G. Karo, Die Schachtgraber von Mykenai. München 1930, табл. LIV сл.
[108] Срв. P. Ducati, Storia dell'arte etrusca. Firenze 1927, I, 134; II, табл. 41, 135.
[109] Дуванлий, 196.
[110] ИАИ XI, 1937, 72.
[111] Краткие сообщения, XXII, 72.
[112] Дуванлий, 236; JdI XLV, 1930, 322; Д. Цончев, ИАИ XIV, 1940—42, 66: „За спокойния живот, голямото благосъстояние на старите траки в този край, както и за търговските им сношения с античния свят през класическата епоха ни говорят още и двете бронзови кофи . . . "
[113] Преводът на Бешевлиев и Кацаров, Г. И. Кацаров, Д. Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, второ изд. София, 1949 год., 9.
[114] Вж. Пак там, 43 сл.
[115] Wilamovitz Moellendorff, Die Ilias und Homer. Berlin 1920, 62 сл.; E. Bethe, Homer. Leipzig 1922, III, 3, 64.
[116] W. Schmid — O. Stählin, Geschichte der griechischen Literatur II. München 1929, 151, заб. 5; Вж. Г. И. Кацаров, Тракия в Омировия епос, ИИД XI-XII, 1931—1932, 134.
[117] Ф. Енгелс, Произходът на семейството, частната собственост и държавата, Изд. Гологанов 1945, 123. В. С. Сергеев, История древней Греции, второ издание 1948, 110, А. В. Мишулин, Антична история на Гърция и Рим, Партиздат. София 1945, 31.
[118] Ф. Енгелс. Произходът на семейството, частната собственост и дър авата, Изд. Гологанов, София 1945, 194 сл.
[119] Il. XXIV, 234; XXIII, 560, 798 сл.; IV 533.
[120] Il. XIII, 576; XXIII, 807; Г. И. Кацаров, Тракия в омировия епос, ИИД XI-XII, 1931—32, 129 сл.
[121] Il. XXIV, 234.
[122] Od. IX, 198.
[123] Пак там.
[124] Il. XI, 222.
[125] Il. XIII, 4; XIV 227.
[126] Od. IX, 39 сл.
[127] Od. XI, 222.
[128] Il. IX, 65 сл.; Od. IX, 39 сл., 196 сл.
[129] Od. IX, 39 сл.
[130] Пак там.
[131] Пак там.
[132] Срв. А. М. Иванов, Этнические и культурные связи между фракийцами и скифами в VIII-IV вв. до н. э., 5.
[133] Ние напълно споделяме възгледа на академик Державин, че процесът на разпадането на първобитно общинни стройу траките не се е извършвал едновременно у всички племена, вж. История Болгарии I, 1945. 49.
[134] Настоящата студия бе докладвана в заседанието на АИ на 15. IV. 1950. Тя беше вече окончателно набрана, когато излезе в Ист Пр VI, 1950, кн. 4—5 извънредно интересната статия на А. Милчев, Социално-икономическият и обществено-политически строй на траките (VIII—IV в н. е.), 526—552, която за съжаление обаче не можах да използувам за настоящата студия.

TROUVAILLES FUNERAIRES DE DĂLBOKI, ARR. DE STARA-ZAGORA

L'auteur publie les trouvailles d'un tombeau thrace de Dălboki (arr. de Stara-Zagora) ou été trouvés les objets suivants:

1) Une cuirasse en bronze (fig. 4 et 5); 2) Une plaque pectorale en or. (fig. 7); 3) Deux pointes de lance; 4) Une hydrie en bronze (fig. 8); 5) Une amphore en argile (fig. 2); 6) Un vase en bronze sans anses (fig. 12); 7) Un bassin en bronze à deux anses (fig. 13); 8) Une vase en argent (fig. 18); 9) Trois gobelets en argent (fig. 19, 21 et 22); 10) Deux vases en argile, reconverts de vernis noir (fig. 24); 11) Une vase en argile sans anses; 12) Une vase en argile à une anses fig. 25).

Ces objets prouvent que le tombeau a appartenu à quelque riche chef de tribu de la fin du Ve siècle. La plupart des objets sont importés du dehors; seuls les gobelets en argent, la plaque pectorale en or et les deux vases en argile sont d'origine locale. L'armure a, peut-être, la même origine.

L'auteur admet, contrairemente, à ce qui a été jusqu'à présent l'opinion prédominant, que les plaques pectorales en or, trouvés dans les tombeaux thraces, n'ont eu aucune signification sépulcrale, mais ont fait partie de l'ornement du costume de l'aristocratie locale et, portés sur les vêtements ou sur l'armure, ils ont été le signe de l'état privilégié de leurs propiétaires. L'effet que cet éclat extérieur a exercé sur les couches inférieurs de la population thrace, ainsi que sur la colonisateurs grecs entrant pour la première fois en relation avec les chefs de tribus thraces, a été saisissant. Cet effet a trouvé son expression dans le Xe chant de l'Illiade ou Homère a chanté le roi thrace Résos. En analysant les données de l'Illiade au sujet de Thraces, L'auteur conclut que ceux-ci y sont représentés dans l'étape de leur développement social et économique qui correspond à la démocratie militaire, d'après Fr. Engels.

Tandis que, semble-t-il, certaines tribus thraces des bords de la mer Egée avaient atteint ce degré de développement dès le VIIe et le VIe siècles, d'autres tribus, de l'intérieur surtout, sont arrivées à ce degré de développement vers le Ve siècle seulement.

D. P. Dimitrov

TABLE DES ILLUSTRATIONS

fig.

1. Coupe longitudinale et transversale du tombeau de Dălboki (d'après Prohorov).
2. Objets trouvés dans le tombeau de Dălboki (d'après Prohorov).
3. Objets trouvés dans le tombeau de Dălboki (d'preès Prohorov).
4. Cuirasse en bronze de Dălboki, partie pectoral (photo du musée Ashmol).
5. La même cuirsase, vue de dos (photo du musée Ashmol).
6. Détail de la plaque pectorale en or de Dălboki d'après Prohorov.
7. Plaque pectorale en or de Dălboki (photo du musée Ashmol).
8. Hydrie en bronze de Dălboki (photo du musée d'Ashmol).
9. Hydrie en bronze de Maglis (photo Dimitrov).
10. Détails de la même hydrie photo Dimitrov).
11. Amphore en argile de Dălboki (photo du musée Aschmol).
12. Vase en argile de Dălboki (photo du musée Aschmol).
13. Bassin en bronze de Dălboki (photo du musée Aschmol).
14. Mosaïque de Sosos (d'après Pfuhl).
15. Bassin en bronze de Ruec (photo du musée national, P. Hlebarov).
16. Bassin en bronze d'Ezerovo (photo du Musée national, P. Hlebarov).
17. Vase en argile de Ajzlar (photo du Musée national P. Hlebarov).
18. Vase en argent de Dălboki (photo de musée Aschmol).
19. Gobelet en argent de Dălboki (photo du musée Aschmol).
20. Gobelet en argent de Dălboki (D'aprèes Prohorov).
21. Gobelet en argent de Dălboki (photo du musée Aschmol).
22. Gobelet en argent de Dălboki (photo d'Ermitage).
23. Le fond du vasse de Leningrade (photo d'Ermitage).
24. Vase en argiles de Dălboki (photo du musée Aşchmol).
25. Vase en argil de Dălboki (photo du musée Ashmol).
26. Coupe en argent d Mezek (photo du Musée national P. Hlebarov).
27. Coupe en argent de Gradnica (photo du Musée national P. Hlebarov).
28. La même coupe (photo du Musée national P. Hlebarov).
29. Cuirasse en bronze de Ruec. (photo du Musée national P. Glebarov).
30. Cuirasse en bronze de Tărnicenè (photo Dimitrov).
31. La même cuirasse vue de dos (photo Dimitrov).
32. Plaque pectorale en or de Opalčenec, (photo du Musée national).
33. Plaque pectoral en or de Goliamata mogila près de Duvanli (poto du Musée).
34. Plaque pectoral en or de Bašova mogila (photo du Musée national).
35. Plague pectoral en or de Govnjeni (photo du Musée national).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА ЦЪРКОВНИТЕ СТАРИНИ В НЕСЕБЪР В МИНАЛОТО И ПРЕДСТОЯЩИ ЗАДАЧИ

С. ПОКРОВСКИ

Настоящата статия няма претенция да даде изчерпателна история на археологическите проучвания на Несебър в течение на XIX и XX век и не дава окончателни проучвания за бъдещите археологически изследвания там. Статията в първата си част само набелязва главните моменти и факти, показващи, как постепенно, макар и доста инцидентно, е вървяло археологическото запознаване с този красив по своето положение и наситен с оргиналии паметници кът на България, а в втората си част статията дава израз на желанието ни да покажем, че сериозно проучване на старините, в Несебър а заедно с това и определяне на тяхното място и значение едвам сега става възможно.

До колкото ми е известно първото указание за несебърските църковни старини е дадено след руско-турската война от 1829—30 год., когато по желание на Николая I е бил стъкмен и издаден в Париж албум, илюстриращ пътуването на императора в заетите от руските войски източни части на Балканския полуостров. Авторите на албума и на придружаващия го текст („Album d'un vogage en Turquie fait par ordre de sa Majesté l'empereur Nicolas I-er en 1829 et 1830"), художниците C. Sayger и A Desarnod дават рисунки на „Старата Митрополия" и на църквите „Пантократор" и „Архангелите Михаил и Гаврил". Но това е случайно указание, станало възможно благодарение на войната и чуждата окупация. В мирно време Турция, до самото освобождение, представлявала затворена страна, почти недостъпна за чужденци, съвсем недостъпна за тяхното любопитство и любознателност. В течение на следующите 40 години само френецът Hommaire de Hell имал възможност, пътувайки през Балканския полуостров през 1846—48 години, да посети Несебър и даже да направи няколко рисунки от църквата „Иван Алитургатос", издадени в книгата Voyage en Turquie et en Perse, напечатана в Париж в 1859 година.

В самото надвечерие на Освободителната война за Несебър пише бележитият виенчанин F. Kanitz в своята „Donau-Bulgarien und der Balkan", толкова знаменита в делото за запознаването на Европа с България и нейния живот. Освен няколко страници в текста, с доста интересни забележки, в първото издание на книгата, Каниц помества няколко рисунки от църквите на Несебър и общ изглед на града.

Интересът и симпатиите към Българския народ, вследствие на тежката му съдба, спонтанният и неудържим стремеж към свобода и независимост и развоя първата освободителна война събуждат в чужбина особено и сериозно внимание към България, предимно в славянския свят. През 1876 г. излиза на немски и чешки „История на България" на многозаслужилия чех Константин Иречек, в която въз основа на извори, предимно гръцки хроники, са сумирани събития и факти,

говорещи и за Несебър. В другата книга на Иречека „Cesty po Bulharsku“ (българският превод „Пътувания по България“ напечатан в 1899 г.) — резултати на добре подготвено програмно пътуване на автора из цяла България през 1883—85 години — Иричек дава списък на несебърските църкви и първо кратко описание на „Старата митрополия“. „Иван Алитургатос“, „Пантократор“, „Новата митрополия“, „Св. Иван (Кръстител)“, „Архангелите Михаил и Гаврил“, „св. Параскева“ и „Аналепсис“ и дава сведения за изчезналите църкви Χριστὸς Ἀκροτήριος и патриаршеския манастир τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Ἀκροπολίτου.

Въпреки отличната обща култура и интерес към археологията, респективно християнска, на България (трябва да спомена статията „Християнският елемент в топографическата номенклатура на славянските земи“), въпреки на обмислена програма за планомерните археологически проучвания на България, въпреки убеждението, че Несебър представя първокласен археологически паметник, Иречек не е могъл, да упражни своето влияние нито като главен секретар, нито като попосле министър на Просветата, в делото за опазване и изучаване на Несебър.

Обаче Иречековата археологическа програма и апел за незабавни действия подтикнаха двама сънародници на Иречека — братя Херминтилд и Карел Шкорпил към археологическите проучвания на черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. Като резултат на тяхната любознателност и труд се появиха редица статии, и в една от тях, напечатана в книга III на „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина“ през 1890 година, ние четеме за средновековните християнски паметници на Несебър. Обобщавайки своите наблюдения, братя Шкорпили с право писали: „От старите християнски времена са се съхранили в Месемврия красиви черкви, — най-любопитните паметници в архитектурно отношение в цела България, В стила на църквите виждаме целото променение от базиликата до кубевидния византийски стил, виждаме развитието и разцъвтяването на този стил паданието и изчезването му. Месемврийските църкви са истински бисер на паметниците из Българско“. Братя Шкорпилови попълнили, Иречековия регистър на старините с прибавка на църквите: св. „Тодор“ св. „Георги Малки“ и св.„Георги Голями“. Но особената тяхна заслуга се състои в това, че те са дали за пръв път плановете на почти всички църкви на Несебър и тяхното описание. Макар, че точността на обмериге, а следователно на плановете е само приблизителна, културна България и чужбина се запознали с един архитектурно-археологически комплекс, извънредно интересен и свеж по своята красота и археологическо значение. Какво влияние статията е имала на времето, ние можеме да съдиме по факта, че тя, едва няколко години след появяването ѝ е подтикнала към работа в Несебър един от възпитаниците на прочутото архитектурно отделение в Петерсбурската художествена академия, Петр Петрович Покришкин, впоследствие известен архитект-археолог. Той, току-що завършил академията, отишел в Несебър и направил точни обмери на трите църкви („Пантократор“, „Иван Алитургитос“ и „Архангелите Михаил и Гавриил“) и дал превъзходни акварелни чертежи (планове, разрези и фасади), Те са напечатани в списанието „Архитектурны музей Императорской Академи Художестве “, вып. 1 и 2, Спб. 1902 г. Понеже в България тази книга и до сега не е известна, предполагам, че ня правя грешка, давайки за нея и за автора повече сведения. В България познават Покришкин, като автор на една друга книга — „Православна

церковная архактетура XII—XVIII ст. в нынешнем сербском королевстве", Спб. 1907 г. и като участник на известната историко-етнографска експедиция в Македония, организирана през 1900-тната година от Руската академия на науките, на чело с академика Никодим Павлович Кондаков. Както е известно, „главнейшею задачею экспедиции было собрание материалов на месте для будущею историко—этнографическою исследования важнеших местностей и пунктов в Македонии; целю было предположено стремиться к установлению таких научных историко-археологических и филологических основании, которими можно было бы воспользоваться в будущем при постановке крупного политического вопроса, образуемого как современным положением Македонии в турецкой империи, так и отношениями к ней и ее племенному составу соседних стран и национальностей Балканского полуострова". Не ще съмнение, че този експедиция имала политически характер; несъмненно и значението на събраните от експедицията материали, които са останали и ще останат дълго време сигурен източник за обективната преценка на сложните политически международни отношения на Балканите. В тази отговорна експедиция участвува и Покрышкин. Дългогодишен професор в Петербурската академия (ред години едновременно и на Московската), като учен архитект на Археологическата комисия в Петербург, висше учреждение, дирижиращо цялата археологическа дейност на предреволюционна Русия, Покрышкин е бил дълги години най-меродавното лице по въпроса за запазване и разставриране на архитектурните паметници. Между многобройните му реставрации ще отбележиме: реставрацията на великокняжеската църква в Овруч, на църквата Спас на Берестово в Киев, на Успенската катедрала в Москва и на църквата Спас — Нередица до Новгорд, която уви, през време на втората отечествена война, заедно с прочутите ѝ фрески, станала жертва на германската агресия. И ето същият Покрышкин, още млад стипендиант на Академията, избира за програмната си работа църквите на Несебър и с прочутата си точност и рисувално майсторство описва, обмерва и рисува най-интересната група от църквите. За отбелязване е, че докладът на Покрышкина за извършената командировка в Месемврия, направен в заседанието на Петербурското археологическо дружество, привлекъл сериозно внимание в археологическите среди и в кръговете, симпатизиращи на славянското дело.

През 1913 г. са напечатани „Beiträge zur Kenntnis christlicher Baudenkmäler in Bulgarien" на Max Zimmermann. Приносите представляват дипломна дисертация при Висшата техническа школа в Дрезден, при катедрата на известния инженер професор Cornelius Gurlitt. В дисертацията са разгледани група от несебърските църкви („Старата Митрополия", „св. Параскева", „Архангелите Михаил и Гаврил", „Иван Кръстител", „Пантократор", „Иван Алитургитос" и „Новата Митрополия") и са дадени техните планове. Приблизително по това време текстът на дисртацията е буквално препечатан и в друго издание: „Alte Bauten in Bulgarien" на Ernst wasmuth без обозначение на годината. Тази дисертация е съпроводена, освен с планове на църквите, още и с разрези, фасади и детайли из текста и върху разкошни таблици. И името на референта (Gurlitt) и фирмата на издателството (Wasmuth) са давали гаранция за нещо ценно, поне от архитектурна гледна точка. Обаче изданието, подхвърлено на по-внимателно проучване, показа, че то е интересно само с своите таблици — фотографии, а че текстът и част

от чертежите са съвсем незадоволителни нито от археологична гледна точка, нито от чисто архитектурна, защото почиват на невнимателни обмери и наблюдения и затова са пълни с грешки, измислени детайли и неверни заключения.

Все по това време излезнаха и наблюденията на румънските учени G. Balç и N. Ghika Budeşti, стъкмени в статията: Ruinele bizantine din Messembria, напечатани в том V-ти на списанието „Buletinul comisiunii Monumentelor Istorice (Bucureşti 1912). В това издание несебърските църкви („Старата Митрополия", „Новата Митрополия", „Иван Кръстител", „Иван Алитургитос", „Пантократор", „Архангелите Михаил и Гаврил", и „св. Параскева") са описани в сбити редове, и за първи път е направен опит за свързване несебърските паметници с църквите от Търново.

Рецензирайки с неодобрение изданието Цимерман—Гурлит, професор Мутафчиев в IV-я том на известията на българското археологическо дружество е писал: „Архитектурните паметници на нашата страна са тъй малко изследвани и тъй неизвестни, че ние с радост ще посрещаме всеки посветен тем труд" и констатирал, че „остава все още открита нуждата от едно основателно и всестранно проучване на старите месемврийски църкви".

Появилото се през 1932 г. съвместно издание на Българския археологически институт и Народния археологичкски музей в София, написано от покойния мой шеф и другар архитект Ал. Рашенов под надслов „Месемврийски църкви", с моето скромно сътрудничество, е опит за такъво по-основателно описание на несебърските християнски старини. Без ненужна скромност, но и при строга самокритика сега виждам главните достоинства на този труд — скруполезна работа, извършена при отмерване на църквите и системност и грижливост при изработване на чертежите. Наслада беше за нас, Решенова и мен, да работиме в Несебър, да пипаме с око и ръце нейните толкова наситени с мека интимна прелест камъни, да се възхищаваме от архитектурните форми, конструктивната изобретателност и декоративното богатство. Не е чудно, че събраният при такъво психологическо състояние през 1922, през сезоните 1927 и 1928 г. материал образува фонд, достатъчен за едно издание. Няколкомесечни обмервания, водени според метода на Покрышкана. обмервания камък по камък, тухла по тухла — това е предварителната работа, легнала в основата при изработване на несебърските чертежи с сепия и акварел, повече върху големи картони (от тях в книгата са напечатани 67 чертежа). Уместно да отбележа с дълбоко съжаление, че всичките тези лертежи са изгорели при пожара в музея през 1944 година. Изданието, за което, според думите на Рашенова, бяха направени „всички усилия за да бъде по възможност най-добро" „при непсносимо тежките условия" на тогавашната работа на Археологическия институт, намери ласкав прием в България и чужбина. Наистина сега можем да сметнеме, че описателната част в проучванията на паметниците на месемврийската архитектура почти е завършена. Понататък са възможни само допълвания.

Както видяхме, паметниците на Несебър отдавна са привличали вниманието на пътешественици, любители на старините и специалисти. Не само са привличали внимнието, но и са ги възхитили. Най-възторжените думи произнесе харковският професор Феодор Шмит. Той през 1909 година в статията „Паметниците на Българската Старина" (Период.

Сп. том 70-и, 1900, е писал: „Месемврия е българската Равенна. Това е чуден музей на средновековна църковна архитектура, в който са представени всевъзможни видове куполни постройки". След изказванията на Шмит, ние виждаме в археологическата литература доста опити за преминаване от неговата възторжена, но много обща оценка към по-конкретни доказателства за значението на несебърските старини. Тези опити поемат задача да преценят Несебър в връзка с общата история на изкуството, да причислят несебърските църкви към една или друга архитектурна група, да определят тяхния произход и стил. Ще посоча някои от тези опити.

Френският учен Gabriel Millet в книгата „L'école grecque dans l'architecture byzantine" (Paris 1916) включва несебърските църкви в гръцката архитектурна школа, различна от цариградската, посочва несебърските църкви „Иван Кръстител", „Иван Алитургитос" и „Пантократор" като примери на кръстовидна куполна конструкция, почиваща или на местна традиция („Иван Кръстител") или свързана конструктивно и декоративно с цариградската школа („Текфур — Сарай"). Мийе отбелязва очудващото разнообразие на мотивите на тухлената и мраморна декорация, на гледжосаната керамика върху стените. Той привлича несебърския материал при разрешаване на въпроса за източен или латински произход на камбанариите в църквите на Цариград и изобщо на Балканския полуостров.

Втора интересна работа принадлежи на съветския учен Н. Брунов. Тя е напечатана в V том на Изв. на Бълг. Арх. Институт. (София 1929) под надслов: „К вопросу об архитектурном стиле эпохи Палеологов в Константинополе". Авторът, въз основа на литературата по въпроса и собствени наблюдения в Цариград, поддържа, противоположно на мнението на Стжиговски, убеждението на О. Вулф (Altchristliche und byzantinische Kunst", Berlin 1915) и Г. Мийе за световното значение на цариградската архитектурна школа. Въз основа на стилистическия анализ, Брунов посочва належаща задача за детайлно обсъждане на общите и специални архитектурни проблеми, необходимост от критична проверка и осветление на вече изказаните гледни точки (той особено визира книгата на K. Wulzinger, „Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel". Hannover 1925]. Той желае „органическо свързване на скрупулезните наблюдения с общата картина на развитие на византийската архитектура" с цел — изясняване на световното значение на Цариград за страните на византийската култура, определяне на чисто столични форми и елементи и самобитни особености на архитектурата в Сърбия, България и Русия. Под светлината на тези основни идеи, Брунов посочва декоративната украса на несебърските църкви „Иван Алитургитос" и „Архангелите Михаил и Гавриил" и я свързва с украсата на „Текфур-Сарай" в Цариград.

Малко по-късно след Брунова, несебърските църкви са били разгледани от Н. Мавродинов в книгата му „Еднокорабната и кръстовидната църкви по българските земи до края на XIV в." (София 1931). Мавродинов говори за църквите „св. Параскева", „Иван Кръстител", „Пантократор", „Иван Алитургитос", „Архангели", описва техните планове, дава анализ на конструктивните форми и „керамопластичния декор", говори за кръстосаните влияния на сирийската, ломбардската и цариградската архитектурни школи и отбезязва значението на несебърските църкви при опита за възстановяване на фасадите на търновските църкви. Особено, той подчертава значението в това отношение на несебърската църква „св. Параскева", като единствена запазена от групата еднокорабни засво-

дени църкви „с напречни пояси и вградени стълбове, даващи възможност да си представим „какъв е бил общия вид на изчезналите търновски църкви" на Трапезица. Анализът довежда Мавродинова до извода, че „Месемврийската архитектура, имайки свои отличителни белези, изглежда, черпи планове и форми от Търново. Глинените емайлирани панички върху фасадите той „безсъмнено" смята за изобретение на българската архитектура, като пръв пример посочва в ц. св. Димитър в Търново от 1186 г.

Все по това време за школата на несебърските църкви се е изказал А. Рашенов в статията „Българска школа във византийския стил „(ИБ АИ, т. VI — София 1932), напечатана почти едновременно с книгата „Месемврийски църкви" и представляваща един вид заключение, обобщаващо наблюденията над църквите. Самото заглавие на статията показва, че авторът отнася несебърските църковни паметници към българската самобитна архитектурна школа. Според Рашенова, тази школа с живописен стил е създадена от славянски етнически елемент. В нашето съдбоносно за славяните време, време на изострено славянско самочувствие, идеята на Рашенова заслужава внимание.

Въз основа предимно на сръбските църковни паметници, пражският професор Н. Л. Окунев, в статията „Некоторые черты восточных влияний в средневековом искустве южных славян" (сборник в чест на В. Н. Златарски, София, 1925) разглежда въпроса за влиянието на грузинската и арменска архитектура върху Балканските паметници и засяга въпроса за произхода на една от особеностите на несебърските църкви — ярко изразени камбанарии-кули.

Аз споменах само най-главните трудове, говорещи за несебърските средневековни старини, но мога да кажа, че почти във всяка книга или статия, засягаща църковни паметници от географски райони, свързани с Цариград, било в Русия, било в страни от Балканския полуостров, когато става въпрос за конструктивни особености и декоративна украса на църквите от XI I и XIV век, има посочване на несебърските църкви. Какво, например, има общо между Несебър и град Чернигов в Русия? Но ето в напечатаната през 1948 г. статия за катедралата на Пятницкия манастир в Чернигов от XI в. е описан („Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР", М. — Л. 1948, стр. 22) току що открития меандров пояс и други тухлени мотиви, и авторът указва веднага на несебърските им аналогии.

Посочените примери доказват притегателната сила на несебърските паметници и тяхното сериозно значение при разрешаване на общите въпроси от историята на архитектурата. Благодарение на Несебър пак излиза на сцената въпросът: „Orient oder Rom. . . oder Konstantinopel?"

Отговорът на въпроса обаче зависи от понататъшните действия на българските археологически учреждения, начело с Археологическия институт. Той трябва да даде на учения свят възможност да види паметниците на Несебър и то в подобаващ вид.

Тук преминавам към втората част на моето съобщение, към въпроса за предстоящите задачи, подлежащи за разрешаване от археологическите власти в Несебър. За по-голяма прегледност на въпроса, трябва предварително да уточня, какво изобщо очакват от нас обекти, подобно на несебърските? Другояче казано, какво е положението на старините в градчетата, лежащи по периферията на държавата ни, извън магистралните линии на економическия и културен живот?

Още във време на Иречековото пътуване из България, един гръцки весел несебърски поп, определяйки състоянието на града, казал на Иречека: „Имаме много чист въздух, много здраве, но малко пари, малко напредък и малко бъдаще". Уви и ние, 80 години по-късно, говорейки за днешния Несебър, сме принудени да повториме думите на гръцкия свещеник. Положението в Несебър почти не се е променило. Докато ние виждаме грамадните промени в живота на всичките градове на България, Несебър е останал тих изпаднал ориенталски град. До като, например, съседното Поморие пред нашите очи основно е променило своя външен вид и начин на културен живот, Несебър едва се събужда. Причините за това са необикновената бедностия на града и зависимостта на поминъка само от благоволението на природата. Общинската каса е винаги в затруднение и в невъзможност да предприеме нещо за градското благоустройство. Следователно археологическите учреждения трябва да помнят твърдо, че те при сегашните условия едва ли могат да получат парично съдействие от местния народен съвет, на територията на който съдбата е запазила един от първокласните археологически обекти.

След тая доста песимистична забележка преминавам към историята на досегашните практически действия на археологическите учреждения в Несебър с цел за запазване на паметниците. Този въпрос познавам от 28 години, като непосреден участник в практическата дейност по ремонта на старините в града. А ето вече системно, в течение на три последователни строителни сезона през годините 1946—48, аз извършвах там (през сезона 1946 година заедно с архитекта Г. Ганев) закрепване и разкопки.

След 9 септември инициативата и провеждането на акцията по ремонта пое Софийският народен археологически музей. По негово искане, през март и април 1945 година бях командирован в Несебър с цел, да направя проучвания на състоянието на старините и да изясня въпроса, какво трябва да се направи за тяхното закрепване. Моят доклад приет от министерството, е легнал в основата на програмата за ремонта през годините 1946 — 1948.

От многогодишния опит в Русия и в България сега виждам, че за по-голям резултат в проучването и запазването на археологическите обекти със сложен състав, — а такива са и несебърските старини, — теоретически и идеално гледано, необходими са диференциация, системност и последователност в действията. Какво представлява Несебър в археологическо отношение, и в какво състояние той се намира в настоящия момент? Това е основният въпрос, определящ задачите на археологическата програма тук.

Причерноморски малък остров-град с непрекъснат исторически живот в течение на 25 столетия, основан от мегарския Халкедон към 510 година преди н. е. като античен град — Месемврия, с тракийски хинтерланд, преживял римско владичество и влияние, станал провинциален, но тясно свързан с Цариград, град на византийската империя, страдал под турско робство, сега малко градче — курорт на българската република — това са етапите на историята на Несебър. Претърпял много политически смени и военни катастрофи, много пъти обсаждан, ограбван и разрушаван, той в своите недра, въпреки всичко, крие остатъци от гръцки, римски, старохристиянски и средневековни древности, като на открито той е запазил доста паметници от средновековието. Тези старини постоянно са атакувани от местното население, сгъ-

стено в малка и ограничена територия, население принудено да смята старините за свой враг, защото те намалявали възможностите за неговото увеличение и пречат на повседневната работа. Оттук излизат постоянните конфликти между жителите и археологическите власти, борба между живота и „закона за старините". И ето тази история и днешното състояние на града определят следните пунктове, от предстоящата програмна деятелност в Несебър на Българския археологически институт, като върховен орган на археологическото дяло в България

I. Охраняване и поддържане на стоящите на открито църкви, развалини и части от крепостните стени. Те трябва да бъдат час по-скоро приведени в положение, предпазващо ги от по-нататъшните разрушителни действия на природата, с цел да придобият вид, отговарящ на тяхната археологическо художествена стойност, да станат гордост за града, предмет на разумна любознателност на посетителите и достъпен обект за по-нататъшното им проучване от българската и чужда наука. Необходимо е, тази работа да бъде извършена, така да кажеме, ударно, в течение на два — три сезона, бих казал окончателно, до колкото може да бъде окончателно всяко човешко дяло. От миналите действия по ремонта на старините в града проличава бавност и недовършеност. Наистина не са липсвали в това отношение грижи на Софийския музей — до сега висш орган на реставриране и подържане на архитектурните паметници. Особено е забележителен ремонтът на църквите, произведен в началото на XX-я век. Ние и до сега се чудиме на показаните тогава сериозност на организацията, доброкачественост на материалите, добросъвестност и техническа сръчност, Много беше направено и през време на ремонтите, извършени от Н. Рашенов през 1928 и 1931 г. и от архитект П. Карасимеонов през 1939 г. Обаче, общо взето, от освобождението и до днешен ден несебърските църкви не са приведени в състояние, задоволяващо нашата представа за подреден археологически град, подобно, да кажеме, на старите руски градове — Суздал, Муром, Владимир или подобно на Търново. Нямам основания, нито желание да упреквам някого, но просто констатирам, че благодарение на големите археологически богатства на България и на несъответсвуващите им парични възможности на държавата, на Несебър до сега още не е дошел ред тя да бъде приведена в подобаващо състояние. Досегашната работа по закрепване вървеше много бавно и не систематично. До като едни от паметниците се закрепваха, според случайно изникнали нужди, другите в същото време се разрушаваха. И така в течение на години. Подобрение в системата и ускоряване на темповете е настъпило от 1946 година, от когато Софийският музей предприе заздравяване в по-голям масщаб през трите сезона на 1946, 1947 и 1948 години. Обаче и тук действията задоволяваха повече неотложните нужди. Първата работа беше да се заздравят стените, да бъдат сменени дървените части на покривните конструкции и да бъдат прередени керемидите в църквите „Аналепсис", „Новата Митрополия" и „Иван Кръстител", в които църкви влизаше вода, особено опасна за фреските на църквите „Аналепсис" и „Новата Митрополия". И ето сега, след направения ремонт, тези църкви, вярвам, за няколко десетилетия няма да искат големи грижи. Остава за бъдещ ремонт само една църква с покрив, която се намира в отчаяно състояние. Това е „св. Параскева" разположена точно в центъра на града и очебиюша със своята днешна грозота. Дървената конструкция на покрива и тавана е толкова изгнила, че застрашава да падне, керемидите са се счупени или са се изместили

до такава степен, че гледайки отвътре се вижда небето. Стените отвън. изградени от редуващи се каменни пластове и тухлени пояси, са разнебитени, особено западната фасада и апсидата. Последната всеки момент може да падне. Тухлената орнаментация върху тимпаните на арките е силно поразмърдана, а отчасти счупена. А трябва да помним, че църквата принадлежи, заедно с църквите „Пантократор", „Архангели", „Иван Алитургитос" и „Тодор Тирон" към най-интересната група на паметниците от времето на Палеолозите.

II. Втората задача се състои в довършването разчистване на църквите, от натрупаните с векове насипи. Както е известно върху непокрити старини и около тях се натрупват бавно, но сигурно землени пластове, особено там, където духат силни ветрове. Такава е и поморийска околия. Но в Несебър има услувия, ускоряващи този процес — постоянно подигане на нивото на терена благодарение на пръстта, изкопана през време на възстановяване на града периодически след многобройните войни и равхвърлена върху и около стариите. По тая причина църквите постепенно „потъват". Особено такъво потъване проличава до „Стара Митрополия" и до църквата „Св. Параскева" (пример за такъво явление в в София е църквата „Св. Георги"). Освен това, неоградените вътрешни пространства служат за прибиране на смет. Падналите сводове и кубета, вековното напластяване на прах, нарочното затрупване с пръст и смет са образували на места насипи до три метра (в „старата Митрополия"). Само ц. „Пантократор" отдавна е освободена вътре от насипа. За двата последни сезона ние почти разчиствахме „Старата Митрополия" и започнахме почистване на църквата „Архангели". В момента чакат кирка и лопата нартексът на „Старата Митрополия", църквите „Архангели" и „Иван Алитургитос". Няма нужда да доказвам, колко се мени видът на една архитектурна сграда благодарение на насипите. Толкова важна за естетиката и търсена от всеки майстор-строител „златната пропорция" (гл. статията на Elisa Maillarde „Etude géometrique de l'église Saint-Jean à Messembrie, ИБАИ том XI, София 1938) губи от всеки половин метър подигнат наоколо терен. Колко тежки изглеждаха пропорциите на „Старата Митрополия" преди три години, и колкаво величествено -уравновесена изглежда тя сега, наблюдавана отвътре!

III. Вторият параграф на програмата е свързан тясно и с доста сложния въпрос за изолиране на стариите от околната среда, за така казано „хоризонтално" почистване от долепените до църквите къщи, дукяни, ханове. Особено лошо в това отношение е положението на църквите „Пантократор" и „Архангели". Южната фасада на „Пантократор" е затворена с стените на хана, а източната абсидна фасада на църквата „Архангели" не само е закрита от плевник, но и затруднен съвършенно за проучване. Най-разумното разрешение на въпроса е пълна изолация на всека църква, оформяване на площади около тях, създаване въздушна и светлинна рамка. Тук преминаваме към третата бойна задача — борба за изгоден за града-паметник Несебър регулационен план, който разумно признава новото, а също и интересите на населението, но и длъжен от общо-културна гледна точка да запази уникалните археологически обекти. Колко е трудна такъва борба! Тя е трудна и в Несебър. Както почти навсякъде в малките градове, законните грижи на държавата за благоустройствено издигане на провинцията и тук срещат упорита съпротива от страна на местното население, а често и съответната общинска власт, които се страхуват да не би ново-

веденията да засегнат личните интереси на отделните лица или групи. При такъво нездраво мислене и на жителите в Несебър никак не им харесва законът за благоустройството на населените места от 1941 година, който ги задължава с изработване на на нов благоустройствен план и нов регулационен план. Вместо тяхното изработване те предпочитат да се ползуват от регулационния план от 1922 година, остарял, пълен с грешки и в всеко отношение несъответствуващ на изискванията на модерните правила за благоустройството и на закона от 1941 година. Този остарел план не държи никаква сметка и за старините. Така, например, парцел с църквата „Пантократор" и самата църква (sic!) са отредени за поделба и придаване към парцелите на частни лица. Естествено, че Софийският народен музей, съгласно чл. 1 и 9 от „закона за старините", се е погрижил да придобие в борбата силен бастион и през 1939 година се е въоръжил с протокола от 26. IV на междуведомствената комисия от представителите на Министерството на общ. сгр. пътища и благоустройството, на министерството на Просветата и на Несебърската община и с изработване нов регулационен план-проект. Протоколът достойно е защитил старините, но само временно. След една година от неговото приподписване несебърската община преминава в нова атака — протестира против междуведомствения протокол, взимайки през април 1640 год. следното решение: общината „не одобрява представения план за измененне регулационния план на гр. Несебър и желае да си остане сега действующия такъв от 1922 год". В мотивировката за решението между другото чисто, просто и решително е казано, че „къща и улицата в Несебър не представяват абсолютно никакви старини". Вярвам, че това е последно нападение на лошо разбран местен индивидуализъм, и че новоизбраните народни съвети, в градовете с историческа и археологическа стойност, а следователно и в Несебър, ще покажат разумно отнасяне към своите паметници. Тогава ще имаме условия за изработване нов градоустройствен и регулационен план, изгоден за старините. Тогава ще бъде възможна изолация на несебърските църкви от днешната груба и случайна архитектурна среда. Тогава ще стане възможно понижаването на терена около църквите до нивото на първоначалните улици и даже възстановяване на една стара улица — магистрала с низ от църквите: „Пантократор" — „Св. Иван Кръстител" — „Архангели" — „Св. Петка" — „Старата Митрополия". Колко ще спечелят те, можеме да съдиме от примера с московската катедрала „Васили Блажени", станала толкова красива с своя напълно разкрит силует след понижаване на терена наоколо.

IV. От третия пункт на програмата преминаваме естествено към четвъртия — систематически чисто археологически разкопки. Тука ние сме в самото начало на работата. Единственият до сега случай на археологически разкопки в Несебър е разкопването през 1920 година на трикорабната базилика до северния бряг на залива, извършено от д-р Велков с средства на американския археолог Томас Уитмор. Този сполучлив опит, а също и априорните съображения довеждат до заключение, че недрата на острова пазят други църковни старини. Там са основите от старохристиански църкви, от които капители, амвони и преградни плочи излизат постоянно при построяване на къщите или са вградени като материал, в стените на покъсните паметници. Толкова интересен материал излезе миналата година при почистване от пръстта „Старата Митрополия" — бази, капители, каменен саркофаг с кръстове,

теракотов саркофаг, мозайка от първоначалния под, по стила, вероятно, от VI—VII век! И така се набелязва първият обект на бъдащите разкопки — „Старата Митрополия", една от интересните базилики по своята архаичност, обикновено датирана в X—XI век, но по сполучливото впечатление на В. Мавродинова е „по стара" с 3—4 века.

V. Остава сега да кажа за последния пункт на предстоящата дейност — закрепване и почистване на фреските в църквите „Новата Митрополия" и „Аналепсис". Предпазени от действието на стихиите след поминалогодишния ремонт, те се нуждаят сега от вещата ръка на художници-консерватори, защото мазилката с фреските на места се е откъртила от стените, а изображенията почерняли и изгубили ясност от прах и пушек. Само след тяхното почистване ще можеме да кажеме, че църквите „Новата Митрополия" и „Аналепсис" са приведени в пълен ред и могат да бъдат предмет на разглеждане и проучване.

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

И. Акрабова, За „окачените портрети“ в живописта на една църква от XII век 5
Т. Герасимов, Моливдовул на клира при Цариградската св. София 19
Т. Герасимов, Неиздадени монети от Палеолозите 23
Т. Герасимов, Матрица завосъчни печати с името на Иван Шишман . . . 45
А. Василиев, Църкви и монастири из Западна България 49
Ц. Дремсизова, Старохристиянски латински надпис от Сердика 115
В. Бешевлиев, Един загадъчен надпис от VI век 123
В. Георгиев, Надписът върху керамидата от с. Главница и неговото значение за историята на народния латински език 131
Н. Мавродинов, Планът и конструкцията на св. София в Цариград 149
I. Venedikov, Trois inscriptions protobulgares 167
Т. Герасимов, Храм на Дионис върху една монета от Филипополь . . . 189
Л. Огненова, Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав . 195
Д. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Ст. Загорско . . 207
С. Покровски, Археологически проучвания на църковните старини в Несебър в миналото и престоящи задачи 245

SOMMAIRE

pages

I. Acrabova, „Portraits accrochés dans la peinture d'une église du XIIe siècle . 5
T. Gerassimov, Sceau de plomb du clergé de Sainte-Sophie à Constantinople . 19
T. Gerassimov, Monnaies inédites des Paleologues 23
T. Gerassimov, Matrice pour sceaux en cire du roi bulgare Ivan Chichman . . 45
A. Vassiliev, Eglises et monastères de la Bulgarie occidentale 49
Tz. Dremsisova, Inscription latine de Serdica 115
V. Besevliev, Une inscription mysterieuse du VI siècle 123
V. Georgiev, L'inscription sur la tuile de Glavinica et son importance pour l'histoire du latin vulgaire 131
N. Mavrodinov, L'origine de la construction et du plan de Sainte-Sophie à Constantinople 149
I. Venedicov, Trois inscriptions ptotobulgares 167
T. Gerassimov, Un temple de Dionysos représenté sur une monnaie de Philippopole 189
L. Ognenova, Représentations de chevaliers sur l'enceinte interieure de Preslav . 195
D. Dimitrov, Trouvailles funéraires de Dălboki (arr. St. Zagora) 207
S. Pocrovski, Recherches archaologiques des églises à Nesebre dans le passé et problèmes actuels 245

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - КОЛАРОВГРАД